
У номері

Соціологія та профспілковий рух

Гончар Л.К.
Поняття якості життя і якості послуг у
соціальної роботи.....5

Кравчик В.К., Вербицька Н. А.
Стратегічні рішення в управлінні
організацією..... 12

Право України: теорія і практика

Гаращенко Л.П., Боднарчук О.М.
Колективні трудові спори: поняття та
удосконалення порядку їх вирішення
в Україні..... 16

Журавель Я. В.
Особливості законодавчого закріплення
поняття «місцеве самоврядування»..... 22

Лаврик Г. В.
Теоретико-методологічні засади правового
регулювання відносин у релігійній сфері
життєдіяльності суспільства 26

Назаренко О.А.
Договірні відносини у конституційно-
правовій сфері України 34

Економіка.

Проблеми економічного становлення

Баталова Т.А.
Вплив державного регулювання на форму-
вання конкурентоспроможності національ-
ного господарства за умов глобалізації..... 40

Гуляєва Л. П.
Оцінка кредитоспроможності позичальника
у контексті формування кредитної
політики банку..... 44

Додонов О. В.
Нормування праці як засіб відновлення
стимулюючої функції заробітної плати: використання
міжнародного досвіду в роботі
вітчизняних підприємств на сучасному
етапі..... 50

Клокар О. О.
Нові концептуальні підходи до формування
системи мотивації трудової діяльності працівників у
реструктуризованих сільськогосподарських
підприємствах різних організаційно-правових форм.... 54

Матових С. В.
Теоретичні аспекти формування конку-
рентоспроможних кластерів у цукрово-буряковому
підкомплексі України.....59

Мех О. А.
Міжнародні тенденції фармацевтичних науково-
дослідних розробок (НДР).....63

Новікова І. Е.
Особливості розвитку банківської системи України
за умов ринкової трансформації
(друга половина XIX – початок XX ст.) 71

Носова Є. А.
Роль статистичних методів у маркетингових
дослідженнях 78

Онїщенко Д. В.
Особливості формування маркетингових стратегій
підприємств нафтопереробної промисловості України 85

Рогова Н. В.
Вплив монетарної політики на процеси
ціноутворення 98

Смагін В. Л.
Теорії заощаджень, нагромадження капіталу
та інвестицій у контексті сучасного
розвитку..... 107

Сташкевич Ю. А.
Особливості інвестиційної діяльності
страхових організацій в Україні та напрямки
її вдосконалення 113

Тимашова Л. А., Тур Л.П.
Підходи до проектування логістичних
систем віртуальних підприємств..... 119

Фірсова С. Г.
Підприємництво у створенні середнього
класу 128

Чеберяко О. В.
Фінансове забезпечення соціально-економічного
розвитку територіальних
громад..... 133

Політика, історія, культура

Антонченко Т. В.
Міжнародні відносини України зі слов'янськими
народом у процесі державотворення
в XX ст..... 139

Год Б.В.
Європейське Відродження і християнська традиція
..... 147

Довгань К.Г.	
Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й	155
Дмитрушко В. М.	
Ідея парламентаризму у програмах перших українських політичних партій у Східній Галичині на зламі XIX–XX ст.	160
Козацька Т. Ю.	
Функціонування системи штрафів в українському селі 1928–1933 рр.	166
Костенко О.О.	
Передумови створення сільськогосподарської кафедри в Університеті Святого Володимира	171
Мельничук О.А.	
Трудові колективи безробітних в Україні у період НЕПу	176
Мохнатюк І.О.	
Тлумачення І.Франком ролі інтелігенції в українському суспільстві наприкінці XIX – на початку XX ст.	181
Ніколасць Ю.О.	
Діяльність винахідників і раціоналізаторів середини 40-х – середини 60-х років XX ст. у працях вітчизняних науковців	187
Полушкіна Т.В.	
Фінансове забезпечення української науки у 90-х роках XX ст.	193
Слободян Н.В.	
Євроінтеграційний напрям зовнішньої політики України	199
Таборанський В.П.	
Краєзнавчі музеї – дієві центри історико-краєзнавчої роботи на Середньому Подніпров'ї (90-і роки XX – початок XXI ст.)	206
Чигирик І.І.	
Перші правила для студентів Університету Святого Володимира як джерело вивчення соціально-правового становища студентства	212
Автори номера	220
Вимоги до статей	223

Соціологія та профспілковий рух

Гончар Л.К.,

ст. викл. кафедри соціальної роботи і практичної психології
АПСВ ФПУ

Поняття якості життя і якості послуг у соціальній роботі

В статье рассмотрены подходы к определению понятия качества жизни с позиций социологии, социальной работы, медицины. Показана взаимосвязь качества оказываемых услуг и качества жизни клиентов социальной работы. Акцентируется внимание на измерении качества услуг с помощью ряда индикаторов.

The given article considers some approaches towards the definition of the notion "quality of life" basing on the attitudes of sociology, social work and medicine. The author of the article shows interrelation between the quality of the rendered services and life quality of social work clients, and focuses on the estimation of the services quality carried out with the help of a range of indicators.

Ключові слова: якість життя, якість соціальних послуг, стандарти якості, індикатори вимірювання якості послуг.

Перспективи економічного розвитку та курс на досягнення європейських стандартів життя підвищують інтерес до досліджень якості соціальних послуг в Україні на сучасному етапі. Ці питання в галузі соціальної роботи привертають увагу вітчизняних науковців також у зв'язку з прийняттям Закону України «Про соціальні послуги» [1]. Згідно з українським законодавством соціальні послуги надаються з метою поліпшення або відтворення життєдіяльності індивідів, їхньої соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя і складаються з комплексу правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які знаходяться у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. При цьому, отримувачі соціальних послуг мають право на гуманне ставлення з боку суб'єктів, що надають соціальні послуги, згоду на соціальні послуги та відмову від них, конфіденційність інформації особистого характеру, інформування щодо своїх прав, а також вибір закладу і форми соціального обслуговування. Контроль за наданням соціальних послуг покладено на центральні та місцеві органи виконавчої влади і органи місцевого самоврядування, проте, не окреслено питання про відповідні стандарти якості послуг у соціальній сфері.

Питання підвищення якості соціальних послуг не є новим. Соціальні працівники з моменту появи відповідних служб використовували системи контролю, підвищення кваліфікації, офіційного затвердження на посаді, отримання сертифікатів. Існування чітких стандартів та нормативів завжди були запорукою якісного рівня соціальних послуг. У 70-х роках ХХ ст., зокрема у США, з'явилась нова тенденція до створення більш системного і об'єктивного методу оцінки адекватності послуг, центрованого на інтересах самих клієнтів, які вимагали встановлення більш ретельного контролю за процесом допомоги. Серед професіоналів ставилося питання ступеня позитивного впливу соціальних послуг на користувачів. У зв'язку з цим соціальні працівники досліджували необхідні умови отримання бажаних результатів від того чи іншого виду втручання. Для контролю за якістю послуг у США була заснована Організація надзору за дотриманням професійних стандартів. Окрім зазначеного, спеціальна комісія з акредитації вимагає наявність програм перевірки якості соціальних послуг, затверджених Національною асоціацією

соціальних працівників. Програма гарантії якості послуг зазвичай включає відповідь на кілька запитань. По-перше, чи надаються послуги достатньо кваліфікованим персоналом. Організація повинна визначити необхідний рівень підготовки співробітників, оптимальну організаційну структуру, зміст програм допомоги, процедурні моменти тощо. По-друге, чи надаються послуги відповідно до існуючих стандартів. У центрі цього питання постає питання взаємодії працівників з клієнтами. Організація повинна розробити критерії, якими визначаються процедури і заходи, які проводяться спільно з клієнтом і від його імені. Процес надання послуг розглядається з точки зору відповідності допустимому рівню якості. По-третє, чи є результат надання послуг бажаним для клієнта. Таке питання стосується кінцевого результату послуг. Організація повинна визначити заздалегідь очікувані результати і встановити відповідні нормативи. Реальні результати порівнюються з очікуваними. По-четверте, чи надається клієнтові достатня кількість послуг. Організація повинна встановити нормативи щодо обсягу послуг згідно із встановленою сумою витрат. У даному випадку також результати програм порівнюються із запланованими нормативами. По-п'яте, чи отримують соціальні послуги ті клієнти, які дійсно їх потребують. Передусім слід виявити групи клієнтів, які мають найбільшу потребу в тому чи іншому виді послуг. Після цієї процедури необхідно вивчити реальний стан розподілення послуг і встановити, наскільки адекватно програма охоплює виявлених претендентів на дані послуги [8].

Поняття якості соціальних послуг значною мірою пов'язане з поняттям якості життя, оскільки останнє виражається у кількості та якості матеріальних, соціальних, культурних і духовних цінностей, наданих суспільством людині для задоволення її потреб та реалізації інтересів. У широкому розумінні якість життя визначають як здатність індивіда функціонувати у суспільстві відповідно до свого становища і отримувати задоволення від життя [5].

Прийняття рішень у галузі соціального планування та аналіз результатів соціально-економічних реформ і програм також вимагають процедури оцінювання якості життя, що, в свою чергу, є основою розробки реабілітаційних програм та адаптаційних заходів допомоги соціально вразливим групам населення. Для працівників соціальної сфери найбільш важливим те, що показник якості життя дозволяє оцінити загальний добробут різних соціальних верств, груп і окремого індивіда, а не тільки суспільства у цілому.

Категорія якості життя вперше була введена в науковий обіг у 60-х роках ХХ ст. у зв'язку із необхідністю моделювання промислового розвитку. Питання якості життя активно вивчалось американськими соціологами у зв'язку з необхідністю дослідження ефективності соціальних програм допомоги населенню. Наукове підґрунтя для формування сучасних уявлень про якість життя закладено у працях Е. Дюркгейма, М. Вебера, Е. Мейо, А. Маслоу, Ф. Герцберга

Існує певна різниця до визначення якості життя з точки зору різних дисциплін, зокрема економіки, соціології, психології, соціальної психології, медицини, соціальної роботи. Психологи і соціальні психологи зосереджують увагу на когнітивному та емоційному структурних компонентах якості життя. Соціологи та економісти фокусують увагу на індикаторах оточуючого середовища: рівні злочинності, прибутках, якості продуктів, доступності установ охорони здоров'я, ступені вирішеності соціальних проблем, рівні освіти, щільності населення тощо. Серед філософів, соціологів та економістів питання про зміст і структуру поняття якості життя залишається дискусійним, про що свідчить кількість підходів до визначення самого поняття якості життя. З одного боку, його можна трактувати як тотожне устрою, рівню та стилю життя, з іншого, – протиставляти якість життя рівню життя, оскільки високий рівень життя супроводжується напруженим життєвим ритмом, який, навпаки, значною мірою знижує якість життя людини. Окремі індивіди є членами родин, організацій і спільнот. Через цей факт соціологи розглядають якість життя в різноманітних контекстах: локальних спільнот, етнічних та регіональних груп, націй тощо, розрізняючи загальну оцінку існування, щастя, ступеня задоволеності життям окремої особи, що відображає суму ступенів задоволеності різними сферами життя, і сприйняття якості життя більш великими соціальними одиницями, такими як сім'я і

грумада. Сучасна соціологічна думка визначає якість життя як інтегральну характеристику всієї сукупності видів, форм, сфер життєдіяльності людей певного суспільства, зумовлених рівнем його виробництва, економічними відносинами, політичним устроєм та системою цінностей [6]. Показник якості життя фіксує своєрідний вектор цілеспрямованого розвитку певного суспільства, алгоритм його пріоритетних цінностей і порівняльну ступеневу відмінність характеристик життя у різних суспільствах, суттєві риси життєдіяльності людей, а саме – рівень життя, стандарт життя, спосіб життя, стиль життя.

Поняття якості життя є комплексним і складається із суб'єктивних та об'єктивних компонентів як взаємодоповнюючих. У центрі уваги об'єктивних підходів знаходяться такі компоненти як: харчування, житлове питання, освіта тощо, при цьому якість життя визначається можливістю задоволення потреб у соціальному і фізичному оточенні. Суб'єктивні підходи до якості життя зосереджуються на розгляді ціннісних настанов і переживань, де основними елементами структури якості життя є самопочуття, задоволеність життям, щастя.

Таким чином, у зв'язку із багатofакторністю якості життя пропонується розглядати соціально-економічні, медичні та психологічні аспекти цього поняття. Серед соціально-економічних чинників якості життя виокремлюють: спосіб виробництва, рівень техніки й технології; господарську інфраструктуру; характер економічних відносин; стан природного середовища; політичну організацію суспільства; рівень науки і раціоналізації всіх життєвих сфер, його інформатизації; систему цінностей, характер і технологію ціннісно-нормативної регуляції людської поведінки. До медичних аспектів якості життя належать: вплив на людину захворювання, його симптомів та ознак; обмеження функціональної здатності, що є наслідком захворювання та вплив лікування на повсякденну життєдіяльність особи, яка має проблеми із здоров'ям. Під психологічними аспектами якості життя розуміють: суб'єктивне ставлення людини до свого здоров'я; ступінь його адаптації до хвороби; можливість виконання звичних функцій, які відповідають соціально-економічному становищу особи. При цьому дослідники відзначають, що найскладнішими є теоретичні та методологічні дослідження саме щодо психологічних аспектів якості життя.

Існує кілька чинників, переважно суб'єктивних, що можуть виступати як інтегральні показники (критерії) якості життя. До них належать: стан здоров'я, тривалість життя; соціальна, правова та екологічна захищеність усіх громадян країни; демократичні свободи, свобода вибору видів діяльності; комфортність; забезпеченість надійною інформацією і засобами інформації; стабільність економічного розвитку; перевага інтелектуальної праці над фізичною; рівень розвинутої соціальної інфраструктури. А.І. Москвін розглядає інтегральні категорії якості життя населення на кількох рівнях, причому інтегральною категорією вищого рівня є саме поняття якості життя. До категорій наступного рівня належать поняття рівня добробуту населення, якості населення, соціальної сфери, екологічних ніш, природно-кліматичних умов, що, в свою чергу, визначаються властивостями репродуктивного і фізичного здоров'я, здатністю утворювати і зберігати сім'ї, рівнем освіти, культури, кваліфікації, реальними прибутками і витратами, забезпеченістю житлом і власністю, потужністю інфраструктури суспільства, характеристиками достатності розвитку в промисловості і сільськогосподарському виробництві, умовами праці, фізичною і майновою безпекою, характеристиками соціальної патології, соціальної і територіальної рухомості населення, соціально-політичним здоров'ям суспільства, станом повітряного та водного басейну, ґрунту, природних екосистем, біологічним різноманіттям [4].

Показники якості життя є ідеологічно обумовленими і змінюються протягом часу. Наприклад, якщо у 50–60-х роках минулого століття показники якості життя базувались виключно на величині ВВП на одну людину, то у подальшому почала враховуватись система показників, що характеризують різні сторони людського існування. У другій половині 80-х років сформувалось поняття індексу розвитку людського потенціалу, що враховував не тільки кількість споживання людиною матеріальних благ, а й можливості її розвитку. Його почали визначати як

середнє арифметичне трьох показників: очікуваної тривалості життя, рівня освіти і ВВП на душу населення. У контексті питання щодо якості життя часто звертаються до такої кількісної характеристики рівня життя як споживчий кошик. Це поняття означає набір певних товарів у заданій кількості та за фіксованими цінами. На формування споживчого кошика впливають показники смертності та загальноосвітній рівень населення, що, певним чином, враховує часткові аспекти якості життя. Проте, це не дає комплексного уявлення про якість життя населення [8]. Прослідковується певна залежність між розвитком країни і оцінкою населенням власної якості життя: чим вище розвиток тієї чи іншої країни, тим частіше в оцінках населення присутнє виокремлення понять «рівень споживання» і «якість життя». На сучасному етапі при розгляді оцінки якості життя населенням все більше уваги приділяють соціальним проблемам, таким як злочинність, екологія, медичне обслуговування тощо.

Таким чином, еволюція поняття якості життя проходила етапи розвитку від суто економічних показників до ускладнення поняття через включення в нього інших показників, що привело до повного розмежування суто економічних, переважно кількісних показників і показників якості життя, які пов'язують із якісною стороною задоволення матеріальних і культурних потреб людей.

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає якість життя як сприйняття індивідами їхнього становища в контексті культури і системи цінностей, в яких вони існують, та відповідно до їх особистими цілями, очікуваннями, стандартами та інтересами [3]. З урахуванням того, що на сучасному етапі не існує загальноприйнятого визначення якості життя ВООЗ було проведено велику дослідну роботу по розробці її основних критеріїв. Під якістю життя розуміється рівень добробуту і задоволеності тими сторонами життя (фізичним, психологічним та соціальним станом), на які впливають хвороби, нещасні випадки і лікування, а також оцінка хворим тих негативних змін, які відбулись, або можуть відбутись внаслідок цих хвороб [5]. ВООЗ рекомендує використовувати для оцінки якості життя такі критерії: фізичні (сила, енергія, втома, біль, дискомфорт, сон, відпочинок); психологічні (позитивні емоції, мислення, вивчення, запам'ятовування, концентрація, самооцінка, зовнішній вигляд, негативні відчуття); рівень незалежності (щоденна активність, працездатність, залежність від ліків і лікування); життя у суспільстві (особистісні взаємовідносини, суспільна цінність суб'єкту, сексуальна активність); навколишнє середовище (благополуччя, безпека, побут, забезпеченість, доступність і якість медичного і соціального забезпечення, доступність інформації, можливість навчання, підвищення кваліфікації, дозвілля, екології).

Таким чином, поняття якості життя включає велику кількість компонентів. Деякі автори вважають за необхідне окремо виділяти економічні, соціальні та технологічні аспекти, підкреслюючи особливе місце саме медичних. Поняття якості життя, що асоціюється із станом здоров'я, відображає ступінь невідповідності між суб'єктивним уявленням людини щодо повного фізичного та емоційного комфорту і його фактичним станом [5]. Під медичною (залежною від здоров'я) складовою розуміють вплив самого захворювання (обмеження здатності функціонування, які є наслідком хвороби), а також лікування на повсякденну життєдіяльність людини. Науковці, які досліджують медичний аспект якості життя, також зазвичай розрізняють його суб'єктивні та об'єктивні критерії. При цьому, до об'єктивних критеріїв прийнято відносити фізичну активність і трудову реабілітацію. У свою чергу, суб'єктивні показники якості життя відображають емоційний статус, задоволення життям і самопочуття. Як зазначалось, питання диференціації об'єктивних та суб'єктивних критеріїв викликає все більший інтерес науковців і є дискусійним на сучасному етапі.

Оцінка якості життя людини з проблемами здоров'я здійснюється двома шляхами: іншою особою, а саме лікарем (об'єктивний підхід), та за допомогою самооцінки (суб'єктивний підхід). На зміну біомедичній моделі здоров'я і хвороби поступово приходить біопсихосоціальна, у центрі якої знаходиться хворий як особистість, зі своїми суб'єктивними уявленнями про хворобу, тривогою, особистими спостереженнями і досвідом. Хвороба впливає не тільки на саму людину, а

й на його сім'ю, професійне оточення. Подібні уявлення є новим осмисленням традицій гуманістичної медицини в епоху технічного прогресу [2]. Мотивом до розробки суб'єктивних підходів стали результати досліджень, що засвідчили недостатнє розуміння лікарем адаптивних і реабілітаційних потреб пацієнта, внаслідок чого погляди лікаря не відповідають настановам пацієнта, що зайвий раз підкреслює складність і комплексність показника якості життя. Найдоцільнішим вважається поєднання об'єктивного підходу, що відображає соціально прийнятні норми життя, і суб'єктивного підходу, що дозволяє оцінити власні норми й уподобання людини.

Існує велика кількість методик оцінки якості життя, які поділяються на неспецифічні і специфічні, тобто ті, що залежать від того чи іншого захворювання. Нині у медицині існує близько 60 методик, які вимірюють різні аспекти якості життя, пов'язані із здоров'ям.

У сучасній системі охорони здоров'я використовують кілька інструментів визначення якості життя: індекс добробуту, коротка форма дослідження медичних результатів, профіль впливу хвороби, індекс загальної задоволеності життям, опитувальник загального стану здоров'я, шкала самооцінки Сіммонса, профіль настрою, шкала загального стресового впливу, загальний вплив хвороби на людину і оточуючих, загальна шкала пристосування до хвороби, аналогова шкала якості життя, індекс активності соціального життя і відпочинку, шкала задоволення соціальною підтримкою, загальний індекс добробуту, загальна задоволеність життям тощо. Переважну більшість методик було створено для використання серед осіб, які не мають проблеми із здоров'ям. Інколи їх використовували для оцінки якості життя хворих, які проходили активне лікування, але без підтвердження їхньої достовірності для зазначеної групи. Вищезазначені інструменти, на думку В.В. Сєднева, розроблені з дослідницькою метою і можуть бути складними для застосування на практиці.

Медичні працівники, так само як і соціологи, дотримуються думки про те, що у зв'язку з розвитком промисловості, збільшенням кількості населення, зростанням матеріального добробуту тощо спостерігається погіршення показників якості життя. Так, велика кількість власних автомашин, що є однією з ознак рівня життя, збільшує забруднення навколишнього середовища і спричиняє зростання кількості нервово-психічних розладів. Рекомендації дослідників якості життя, у даному випадку нерідко зводяться до скорочення темпів виробництва, переходу до так званого нульового росту економіки, скороченню темпів приросту населення тощо, у зв'язку з чим деякі науковці доводять пагубність збереження сформованих тенденцій розвитку цивілізації і закликають до збільшення витрат на збереження природного середовища, зменшення відмінності між багатими і бідними країнами [7].

Процес модернізації соціальних послуг, особливо популярний останнім десятиріччям в Європі, передбачає створення певних стандартів якості, що фокусуватимуться на тих основних сферах, які найбільше впливають на якість життя користувачів послуг [9]. Під час регулярних процедур вимірювання якості життя користувачів застосовуються відповідні стандарти якості. У такий спосіб є можливість визначати рівень виконання вимог щодо якості життя користувачів послуг за допомогою таких методів: бесід з користувачами послуг, їхніми сім'ями та друзями, працівниками, менеджерами тощо; спостережень за повсякденним життям клієнтів; аналізу професійних записів.

Загалом, існує три взаємодоповнюючі стратегії, які використовуються органами ліцензування з метою відстеження якості соціальних послуг [10]. Перша стратегія передбачає використання стандартів, що встановлюють мінімальні вимоги до рівня професійної підготовки персоналу, ліцензування, документуванню діяльності, техніці безпеки тощо. Подібні стандарти можуть бути більш-менш вимогливими залежно від типу послуг провайдера. Найбільші вимоги висуваються до надавачів послуг медичного характеру, менші – до патронажних служб, що надають послуги побутового характеру, послуги супроводу. Другою стратегією є моніторинг, оскільки встановити стандарти недостатньо. Для забезпечення дотримання стандартів якості повинен бути передбачений певний механізм. У цьому полягає роль моніторингу, що може

проводитись у формі спостереження за якістю роботи співробітників, оціночних візитів споживачів послуг, складання звітів про стан клієнтів, а також соціологічного дослідження якості роботи провайдера. Третьою стратегією є використання примусових заходів, оскільки слід мати механізм впливу на провайдерів соціальних послуг, які не виконують стандартних приписів. При цьому можуть використовуватись штрафні санкції чи використання інших стягнень економічного характеру, тимчасове позбавлення ліцензії або сертифікату, необхідних для здійснення роботи, збільшення контролю та судові санкції. Стандарти якості соціальних послуг відрізняються у різних країнах світу. Ні у Сполучених Штатах, ні в інших країнах не існує єдиного стандарту якості соціальних послуг. Так, подібні стандарти відрізняються залежно від того чи іншого штату в межах США. Американські норми також відрізняються від аналогічних стандартів, прийнятих у європейських країнах.

З точки зору практичної соціальної роботи оцінювання якості життя залежить від конкретної групи клієнтів та певних культурних відмінностей тієї чи іншої країни. Проте, можна виділити загальні структурні компоненти у зазначеному процесі. Як правило, він складається з оцінювання потреб клієнта і вимірювання рівня його задоволеності. При оцінці якості життя використовують ті параметри, які можна виміряти, а саме: ступінь задоволеності клієнта своїм життям і результати виконання контракту, плану догляду, підтримки. У тому випадку, коли клієнт не може повною мірою розповісти про своє життя і оцінити його якість, шляхом спостереження оцінюється рівень життя у громаді та залученості клієнта до планування і надання послуг.

Вважається, що рівень цивілізованості агенції можна визначити з огляду на її можливості надати допомогу найбільш вразливим групам людей у суспільстві. Зарубіжні фахівці соціальної роботи виокремлюють такі індикатори процесу вимірювання якості життя клієнтів у соціальній роботі [10]:

- особиста задоволеність клієнта;
- наближеність життя клієнта до «нормального» (наявність громади, участь у громадському житті);
- рівень контролю клієнта над власним життям, можливості приймати рішення і його шанси розвивати свій потенціал;
- підтримка зв'язків із сім'єю і значущими людьми, громадою;
- повага до клієнта у громаді;
- рівень самооцінки у клієнта.;
- попередження ізоляції (оцінюються дії професіоналів по допомозі побудови стосунків у громаді).

Важливою складовою процесу оцінювання якості життя є можливість клієнта брати у ньому участь, а основними інструментами впливу клієнта на своє життя вважаються:

- можливість подати скарги (кожному клієнту агенції надають брошури, де розповідають про можливість і процедуру оскарження послуг);
- протоколи зустрічей з клієнтом та інша документація щодо надання послуг обов'язково відкриті для клієнта.

У разі подачі клієнтом скарги оцінювання якості життя проводить незалежна комісія. Розгляд скарги сплачується за рахунок агенції клієнта. Час її розгляду залежить від випадку і може тривати до шести місяців, проте чітко встановленого часу розгляду не існує. Протягом двох тижнів після отримання скарги комісія повинна відреагувати певним чином, а також надати поради клієнту і агенції у письмовому та усному вигляді. У країнах з високим рівнем розвитку соціальної роботи професіонали зобов'язані періодично проводити оцінку якості життя на індивідуальному рівні і подати загальні звіти страховій компанії, що здійснює виплати клієнтам, а також батькам і родичам клієнтів. Працівники Департаменту охорони здоров'я Великобританії вважають, що залучення непрофесійних консультантів (волонтерів) до процесу оцінки якості

послуг допоможе підвищити його ефективність і зосередити увагу на розгляді конкретних результатів з точки зору самих клієнтів [9].

Процес гарантування якості може включати спостереження, поглиблений аналіз, коригуючі дії, що, в свою чергу, сприяє самовдосконаленню організації. Спостереження є основним компонентом гарантії якості. У найбільш типових випадках персонал і керівництво організації виділяють ключові показники, що постійно контролюються і порівнюються з нормативами та бажаним рівнем якості. Нормативи можуть засновуватись на експертних висновках, дослідженнях і раніше досягнутих результатах тощо. Наприклад, у програмі допомоги хворим у громаді у ролі показника може бути використано порівняння догляду за клієнтами у лікарні та вдома. Отримані цифри доцільно порівняти з попередніми результатами чи даними інших подібних програм для подібного контингенту. Інколи наявні показники відхиляються від норми, що може свідчити про наявність проблеми. Заключним етапом процесу гарантування якості є коригуючі дії згідно з планом заходів по виправленню недоліків.

Таким чином, загальноприйняте у міжнародній практиці дослідження якості життя як інтегральної характеристики фізичного, психологічного, емоційного і соціального функціонування людини, вважається методом оцінки соціального добробуту як всього населення, так і окремих соціальних груп. У контексті соціальної роботи із вразливими верствами населення показники якості життя та якості соціальних послуг є взаємозалежними та взаємодоповнюючими. Виходячи із сучасних тенденцій питання про шляхи підвищення якості соціальних послуг, яке вважається найменш дослідженим у пострадянських країнах, можна розглядати у рамках поняття якості життя клієнтів. Точність показника якості життя залежить від поєднання об'єктивних та суб'єктивних підходів до його визначення. На сучасному етапі найменш вивченими вітчизняною соціальною роботою та медициною питаннями, що безпосередньо стосуються якості життя клієнта, слід віднести питання про якість лікувально-реабілітаційних заходів у закладах інституційного та резидентного типів, а також питання якості соціальних послуг у громаді. Не слід виключати ймовірність отримання негативного результату, незважаючи на те, що соціальні послуги надавались відповідно до стандартів та на високому професійному рівні. Проте, коли послуга надається згідно із стандартами, збільшується вірогідність отримання запланованого результату. Якість послуг може бути підвищена за рахунок оптимізації процесу їхнього надання, підвищення кваліфікації працівників тощо. Ігнорування проблеми незадоволеності населення в цілому та окремих груп власною якістю життя може стати на заваді безпечному і стабільному майбутньому суспільства, реалізації принципів гуманного ставлення до людини та впровадженню європейських стандартів життя.

Література

1. Закон України «Про соціальні послуги» // Праця і зарплата. – 2003. – № 35 (357). – С. 6.
2. Кулиниченко В.Л. Современная медицина: трансформация парадигм теории и практики (Филос.-методол. анализ). – Киев: Центр практической философии, 2001. – С. 4 – 10.
3. Методика оцінки якості життя Всесвітньої організації охорони здоров'я. Українська версія: Рекомендації по використанню / За наук. ред. С.В. Пхіденко. – Дніпропетровськ: Пороги, 2001. – 59 с.
4. Москвин А. И. Методологические проблемы разработки и анализа уровня и качества жизни разных социальных и прочих групп населения // Организация и регулирование экономики: Межвед. науч. сб. – Киев, 1993. – Вып. 112. – С. 100 – 114.
5. Седнев В. В. Оценка качества жизни и эффективности лечебно-реабилитационных мероприятий // Международный медицинский журнал. – 2004. – Т.10. – № 1. – С. 52 – 55.
6. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Укл.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; Під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – С. 694.
7. Субетто А.И. Управление качеством жизни и выживаемость // Стандарты и качество. – 1994. – №1. – С. 17.
8. Coulton C. Quality Assurance for Social Service Programs: Lessons from Health Care. – Social Work. – 1982. – №2. – P. 397–403.
9. The Department of Health. National Minimum Standards // www.doh.gov.uk.
10. The International Center for Not-For-Profit Law. Quality Standards of patronizing services // www.icnl.org.

Кравчик В.К.,

доцент кафедри соціології та соціального управління
АПСВ ФПУ

Вербицька Н. А.,

магістр факультету соціального управління
АПСВ ФПУ

Стратегічні рішення в управлінні організацією

В статті розглядається сутність стратегічних управлінських рішень як основи стратегічного управління організацією, виділені їх особливості та проблеми, пов'язані з інформаційним забезпеченням даного виду рішень.

The article is devoted to the essence of strategic management decisions regarded as the basis of an organization strategic management. The authors of the present article distinguish some peculiarities of strategic management decisions and touch upon the problems concerning their information provision.

Ключові слова: стратегічне управління, стратегія, стратегічне рішення, інновації, інформаційне забезпечення, стратегічні цілі, власна стратегія.

Стабільний розвиток економіки країни можливий лише за умов довгострокового функціонування кожної окремої організації, основою діяльності яких є стратегічне управління, яке, на нашу думку, слід розуміти як управління організацією, що спирається на людський потенціал як основу організації та здійснює своєчасні зміни в ній, що відповідають виклику з боку оточення, дозволяючи організації вижити в довгостроковій перспективі. Стратегічне управління потребує використання класичних, нових та прогресивних комбінацій принципів та підходів. При цьому важливим є те, що ці підходи мають бути адекватні вимогам ринкового середовища та не повинні ставити організацію у жорсткі рамки єдиного вибору. За умов економічної кризи менеджери починають розуміти, що вони не зможуть докорінно змінити ситуацію, а їх організації не виживуть, якщо не приділяти належну увагу питанню розробки стратегії та її запровадженню.

Проблема стратегічного управління знаходиться під постійною увагою вітчизняних та іноземних науковців. Зокрема на ній акцентують увагу К. Койн, Кох, О.С. Віханський, А.А. Томпсон, М. Туленков, В.М. Колпаков, В. Акулов та ін. Однак невизначеність тлумачень та фрагментарність знань потребує подальших досліджень у цій сфері. Особливо це стосується питання стратегічних управлінських рішень, які є основою стратегічного управління. Більшість дослідників лише згадують або коротко описують цей вид рішень при розгляді розробки та впровадженні стратегії, незважаючи на те, що правильність їх розуміння та прийняття має надзвичайно важливе значення для діяльності та виживання кожної організації. Тому метою цієї статті є розгляд сутності та особливостей стратегічних рішень як основи стратегічного управління організацією. Для досягнення поставленої мети були вирішені такі завдання:

1. Обґрунтована необхідність свідомого управління змінами в організації на основі наукових знань.
2. Проведено узагальнення поглядів вчених щодо розуміння поняття «стратегічне рішення».
3. Визначені особливості стратегічних рішень.
4. Розглянуто проблеми, пов'язані з інформаційним забезпеченням стратегічних рішень.

Якісні зміни середовища, в якому діють організації, їх невизначеність, диктують нові вимоги до управління. У зв'язку з цим у практичній діяльності все частіше постають питання стосовно свідомого управління змінами на основі науково обґрунтованої системи та процедури їх передбачення, регулювання, «пристосування» до зовнішніх умов. Такий підхід потребує від управлінського персоналу відповідних знань, а саме: оволодіння методологією та методами стратегічного управління, що надасть більш чи менш конкретне уявлення про те, що саме організації потрібно робити сьогодні, з метою досягнення встановлених цілей у майбутньому,

тобто яку позицію займати на ринку, які мати конкурентні переваги та які зміни слід здійснити в організації.

Вирішення цього питання є актуальним і для України. Про це свідчить аналіз ринку консалтингових послуг, який засвідчив наявність попиту на консультації з питань стратегічного управління зі сторони суб'єктів ринкових відносин [4].

У зв'язку з тим, що стратегічне управління базується на стратегічних рішеннях, а знання у цій сфері, як вже було доведено, є однією з умов успішної діяльності за сучасних умов, потрібно звернути увагу на їх сутність та особливості.

У літературі з управління термін «стратегічне рішення» використовується досить часто, але не завжди з урахуванням змістовного значення. Спробуємо визначити його зміст та форму, відштовхуючись від сучасного тлумачення та управлінських традицій. Так, у теорії прийняття рішень під цим терміном розуміються такі довгострокові рішення, призначення яких полягає у допомозі організації досягти своїх цілей шляхом врахування зовнішніх умов. Цей вид рішень пов'язують також з розробкою стратегічних документів (концепцій, планів) та вирішенням питань, які разом визначають ефективність досягнення цілей організації як стратегічних, так і тактичних. Особливістю стратегічних цілей є те, що вони не мають визначеної кількості альтернатив, а процедура їх формування відіграє важливу самостійну роль. Проведений аналіз поглядів різних вчених та практиків стратегічного управління дозволяє дійти висновків, що основа розробки стратегічних рішень зводиться до проблеми обрання стратегії організації та визначення механізмів управління реалізацією стратегічною діяльністю.

На розробку стратегічного рішення впливає, тлумачення самого терміну «стратегія». Лінгвістичний аналіз визначень поняття «стратегія» свідчить про відсутність науково обгрунтованого поняття, що остаточно склалося. Останнім часом спостерігається ситуація, коли дослідники відходять від спрощеного розуміння стратегії – як плану дій, а віддають перевагу більш широкому та «м'якому» трактуванню цього поняття. Ці тенденції можна звести до такого узагальнюючого розуміння стратегії як: встановленої на достатньо тривалий період сукупності норм, напрямків, способів та правил діяльності, що забезпечують ріст організації та підвищують її здатність до виживання за конкретної ситуації [3, с. 5].

Стратегічні управлінські рішення багато у чому залежать від цілей, принципів управління організацією, перспектив її розвитку та використовуваних методів планування. Вони визначають управління на основі розробки принципово нових стратегій, нових тенденцій розвитку, що потребує прийняття нового стилю управління, нових стратегічних позицій. Узагальнюючи зазначене вище, можна визначити стратегічні рішення як управлінські рішення, які мають надзвичайно важливі, довгострокові наслідки для організації, пов'язані зі значним рівнем невизначеності та залученням великої кількості ресурсів, які становлять потенціал організації. Ресурси надають можливість розробляти оптимальну для суб'єкта стратегію (джерело формування), сприяти стратегічній розробці цілей суб'єкта (напрямок дій), впливати на зовнішнє середовище організації (характер використання), тобто на її безпосереднє оточення – споживачів, постачальників, конкурентів, регіональні та місцеві органи влади. Форми та методи цього впливу можуть бути досить різноманітними: реклама, вибір партнерів по бізнесу та умови співпраці з ними, цінова політика, методи конкурентної боротьби, залучення засобів масової інформації тощо. Однак слід зауважити, що ані результати, ані ресурси не існують усередині організації, тому потрібно подивитись на справу зі сторони. Увага керівника, спрямована лише усередину організації, не дасть ефективних результатів, оскільки фінанси, нове обладнання, матеріали та прибуток організація може отримати лише за її межами, навіть підвищення кваліфікації персоналу пов'язане з залученням додаткових спеціалістів із зовнішнього середовища. Ресурси організації визначають також економічну масу та мобільність організації. Економічна маса дає можливість протистояти невизначеності зовнішнього оточення, рухатись відповідно до стратегічного курсу, а

економічна мобільність створює умови для послідовного руху в напрямі цілі, використовуючи при цьому приховані можливості зовнішнього середовища та швидкість переміщення [1].

Для більшого розуміння сутності стратегічних рішень наведемо кілька прикладів. Так, до стратегічних рішень можна віднести управлінські рішення, що пов'язані з:

- реконструкцією організації;
- організаційними змінами (зміна організаційно-правової форми організації, нові форми оплати праці, взаємодія з постачальниками тощо);
- розвитком нового напрямку діяльності;
- впровадженням нововведень (нова продукція або послуги, нові технології).

Аналізуючи сутність поняття «стратегічні рішення», не можна залишити поза увагою їх особливості.

По-перше, стратегічні управлінські рішення спрямовані у майбутнє і, як наслідок, є невизначеними за своєю природою.

По-друге, вони є інноваційними. Практика впровадження інновацій вказує на те, що значна частина робітників сприймає нові ідеї негативно. У зв'язку з цим виникає потреба у спеціальних заходах щодо її подолання (переконання, навчання, залучення виконавців до процесу розробки стратегії, примус), бо впровадження інновацій є необхідною умовою комерційного успіху. Такі рішення повинні бути відкритими та зрозумілими працівникам. Слід заохочувати ініціативу працівників, підтримувати у людях почуття власної гідності таким чином, щоб вони сприймали зміни та інновації як необхідність.

По-третє, стратегічні рішення спрямовані на перспективні цілі організації, на її можливості. Саме завдяки використанню можливостей можна досягти результатів, наприклад, вийти на новий ринок, розширити коло споживачів, підвищити показники продажу товару або надання послуг, досягнення яких неможливе шляхом вирішення проблем.

Основою прийняття стратегічних рішень є інформаційне забезпечення. Широкий масштаб більшості стратегічних рішень обумовлює потребу у відповідній аналітичній інформації, яка має бути надана у потрібний момент з урахуванням часу для обробки цієї інформації. У процесі аналізу такої інформації можна виділити кілька проблем.

Перша проблема впливає з того, що стратегію приймають вищі посадові особи, а реалізує вся організація. Тому така стратегія складається з багатьох підстратегій, кожна з яких потребує планування, а це означає, що стратегічні рішення повинні прийматися на всіх рівнях управління організацією, а необхідна інформація надаватися керівникам відповідних підрозділів.

Другою проблемою є те, що інформація може використовуватися іншими суб'єктами ринку. З одного боку, це приводить до підвищення відкритості та прозорості зовнішнього середовища та зниження невизначеності, пов'язаною з ним. З іншого, за цих умов виникає необхідність чітко визначити коло стратегічної інформації, яка є конфіденційною. Це повинно привести до закріплення структури організації, що склалася, удосконалення її як однієї із стратегічних цілей та формування власної стратегії, відмінної від стратегій інших організацій, оскільки найбільш вдалим для суб'єктів зовнішнього середовища є несподіване стратегічне рішення. Це дозволить виграти час у інших суб'єктів, які частіше мислять категоріями «раціональності» та «політичності», намагаючись передбачити дії конкурентів; не перешкоджати надходженню до зовнішнього середовища достовірної та своєчасної інформації щодо роботи організації (за винятком стратегічної) [2].

Слід наголосити на тому, що, крім зазначених проблем, існує ще проблема дефіциту достовірної інформації для стратегічного аналізу. Негативну роль у цьому відіграє ускладнене прогнозування та непрозорість політико-економічних процесів.

Стратегічні управлінські рішення потребують високоякісних знань як того, хто приймає стратегічне рішення, так і тих, хто його втілює у життя. Обов'язковою умовою є наявність в організації кадрів, які були б у змозі визначити тенденції розвитку зовнішнього середовища,

сформувані перспективні напрями розвитку організації, обґрунтувати необхідність концентрації коштів у стратегічних цілях.

Слід зазначити також, що стратегічні управлінські рішення суб'єктивні за природою і, як правило, не піддаються об'єктивній оцінці. Їх остання їх особливість полягає у тому, що вони незворотні та мають довгострокові наслідки.

Проведений аналіз поглядів спеціалістів з управління, більшість з яких, з одного боку, досить вільно апелюють поняттям «стратегічне рішення», а з другого, не дають чіткого визначення та роз'яснення, дозволяє нам дійти таких висновків:

- основа розробки стратегічних рішень зводиться до проблеми обрання стратегії організації та визначення механізмів управління їх реалізацією;
- стратегічне рішення має виходити з того, що можна зробити з об'єктом стратегії, що спроможні зробити суб'єкти стратегії, що вони виявляють бажання та політичну волю зробити і що вони повинні зробити під впливом комплексу зовнішніх чинників.

Таке узагальнення дозволяє нам визначити стратегічні рішення як управлінські рішення, які орієнтовані на майбутнє та закладають основу для прийняття оперативних управлінських рішень, пов'язаних зі значним рівнем невизначеності, оскільки враховують неконтрольовані зовнішні фактори, що впливають на організацію та пов'язані із залученням значних ресурсів і можуть мати надзвичайно важливі, довгострокові наслідки для організації.

Викладене вище потребує застосування українськими організаціями відповідної наукової, аналітичної та дорадчої інформації з питань прийняття стратегічних рішень та визначення інструментарію їх реалізації. На нашу думку, це вимагає подальшого розвитку досліджень у сфері стратегічних управлінських рішень з метою подолання невизначеності тлумачень та фрагментарності знань. Це обумовлено тим, що у будь-якій науці обґрунтованість теоретичних висновків та цінність теоретичних рекомендацій по вирішенню тієї чи іншої проблеми безпосередньо залежить від правильного розуміння явищ та процесів, що стосуються цієї проблеми, від методології підходу до її вирішення.

Література

1. Акулов В., Рудаков М. К характеристике субъекта стратегического менеджмента // Проблемы теории и практики управления. — 1998. — № 4. — С. 112 — 116.
2. Акулов В., Рудаков М. Особенности принятия решений субъектом стратегического менеджмента // <http://www.ptpu.ru>
3. Жаліло Я. Економічна стратегія як категорія сучасної економічної науки // Економіка України. — 2005. — №2. — С. 19 — 28.
4. Трофимова О.К. Классификация консалтинговых услуг в Украине // <http://www.ptpu.ru>
5. Туленков М. Ключевая позиция стратегического менеджмента в организации // <http://www.ptpu.ru>

К

Право України: теорія і практика

Гаращенко Л.П.,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін АПСВ ФПУ

Боднарук О.М.,

студент аспірантури юридичного факультету

Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

Коллективні трудові спори: поняття та удосконалення порядку їх вирішення в Україні

В статье рассматривается юридическое содержание понятий «коллективные трудовые споры» и «коллективные трудовые конфликты», анализируются некоторые международные нормативно-правовые акты в этой сфере, вносятся конкретные предложения по усовершенствованию порядка разрешения коллективных трудовых споров и конфликтов.

The present article considers the legal essence of such notions as «collective labour disputes» and «collective labour conflicts». The authors of the article analyse some international legislation in the given field, as well as suggest some certain ways enabling to improve the order of solving collective labour disputes and conflicts.

Ключові слова: колективний трудовий спір, колективний трудовий конфлікт, сторони колективного трудового спору та конфлікту.

Реформування суспільних відносин у галузі економіки, політики, соціальної сфері викликає необхідність істотних змін у трудовому законодавстві, у підвищенні значення колективно-договірного регулювання соціально-трудова відносин. Удосконалення потребують також норми, якими визначається порядок та процедура вирішення колективних трудових спорів (конфліктів), що закріплені у Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р.[1].

Метою цієї статті є аналіз правового регулювання порядку вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) в Україні.

Для досягнення мети автори ставлять перед собою завдання з'ясувати причини виникнення колективних трудових спорів (конфліктів), визначити правові дефініції, проаналізувати порядок їх вирішення та окреслити напрями удосконалення національного законодавства з цих питань.

Україна, на жаль, належить до країн, де кількість трудових спорів є надзвичайно велика. На це вказують статистичні дані, які подаються у звітах про свою діяльність Національною службою посередництва і примирення.

У першому кварталі 2006 р. НСПП здійснювала заходи щодо своєчасного розв'язання 522 розбіжностей між сторонами соціально-трудова відносин і запобігання виникненню колективних трудових спорів на 734 підприємствах, установах, організаціях, де працювало 267 625 осіб. Внаслідок проведеної роботи попереджено виникнення 131 колективного трудового спору. В результаті здійснених заходів погашена заборгованість із заробітної плати у сумі 23,5 млн. грн.

Окрім цього, у звітному періоді НСПП сприяла вирішенню 173 колективних трудових спорів (конфліктів), учасниками яких стали 1 344 тис. працівників 6074 підприємств, установ та

організацій. Із 469 вимог, висунутих найманими працівниками або профспілками у названих колективних трудових спорах, 217 вимог (46,3 %) стосувалася невиконання власниками законодавства про працю, 141 вимога (30,1 %) – виконання колективних договорів, угод чи їх окремих положень, 94 вимоги (20,0 %) – встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці і виробничого побуту, 17 вимог (3,6 %) – укладення або зміни колективного договору (угоди).

Внаслідок сприяння НСПП вирішенню таких спорів, проведення примирних процедур, визначених чинним законодавством, вдалося в першому кварталі 2006 р. вирішити 36 колективних трудових спорів.

До основних причин виникнення розбіжностей між сторонами соціально-трудових відносин, колективних трудових спорів (конфліктів), акцій соціального протесту слід віднести:

- заборгованість із заробітної плати, нестабільний характер її погашення в окремих галузях економіки, порушення термінів виплати поточної заробітної плати;
- порушення прав і гарантій найманих працівників на багатьох підприємствах, що призупинили свою діяльність і до яких застосовані процедури ліквідації, банкрутства або санації;
- низький рівень заробітної плати у деяких регіонах та окремих галузях економіки (сільське господарство, рибне господарство, охорона здоров'я та соціальна допомога, текстильна промисловість та пошиття одягу, виробництво шкіри та шкіряного взуття тощо.);
- порушення вимог чинного законодавства щодо оплати праці, зокрема, ненарахування та невиконання компенсації за порушення термінів виплати заробітної плати, ненарахування індексації грошових доходів;
- практика застосування на окремих підприємствах, установах, організаціях непродуктивної зайнятості;
- незабезпечення на частині підприємств виконання заходів з охорони та безпеки праці;
- невиконання власниками чи уповноваженими ними органами (представниками) колективних договорів, угод, узгоджених графіків погашення заборгованості із заробітної плати;
- nereагування або формальне реагування частини власників чи уповноважених ними органів (представників) на вимоги найманих працівників чи профспілок; невиконання або неналежне виконання рішень примирних органів (примирних комісій, трудових арбітражів) та ін. [2].

Дослідженням питань правового регулювання колективних трудових спорів (конфліктів) та порядку їх вирішення займалися відомі українські вчені: Н.Б. Болотіна, В.С. Венедиктов, С.І. Запара, Л.І. Лазор, В.В. Лазор, П.Д. Пилипенко, М.П. Стадник, Г.І. Чанишева та ін. Зарубіжні автори – К.М. Гусов, І.Я. Кисельов, В.М. Толкунова, Е.Б. Френкель та ін. теж висвітлювали ці питання

Незважаючи на значний науковий доробок у цій сфері серед науковців відсутні єдність поглядів щодо понять «колективний трудовий спір», «колективний трудовий конфлікт». Крім того, існують різні точки зору щодо класифікації причин та визначення підстав трудових спорів.

Наведемо кілька прикладів визначення понять «трудовий спір» та «трудовий конфлікт» у науці трудового права.

Деякі автори не розмежовують поняття «трудовий спір» і «трудовий конфлікт». Так, П.Д. Пилипенко вважає, що трудові спори – це нерегульовані шляхом взаємних переговорів розбіжності між суб'єктами трудових правовідносин, що виникають з приводу застосування трудового законодавства, або встановлення чи зміни умов праці. Такої самої думки дотримуються й інші автори, зокрема В.А. Шевченко, В.М. Скобелкін, В. Бурак [3, с. 438].

С.М. Карлицький ототожнює поняття «трудовий спір» і «трудовий конфлікт». На його думку, трудовий спір – це конфлікт між працівником і роботодавцем з приводу відносин праці, що розглядається у встановленому законом порядку [4, с. 156].

М.П. Стадник під терміном «колективний трудовий спір» розуміє неврегульовані розбіжності, що виникли між власником підприємства, установи, організації чи уповноваженим ним органом і трудовим колективом найманих працівників (колективом структурного підрозділу) з питань:

- тлумачення правових норм;
- встановлення нових чи зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- укладення, зміни колективного договору, угоди;
- виконання колективного договору, угоди [5, с.130].

Інші автори, зокрема О.М. Курінний, В.В. Лазор, С. Запара розмежують поняття «спір» і «конфлікт». На думку О.М. Курінного, під індивідуальними трудовими спорами слід розуміти неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів розбіжності (конфлікти) між сторонами трудових правовідносин з питань встановлення або зміни умов праці або їх застосування, перенесені для розгляду до спеціальних органів на основі спеціальних процедур. Тобто розбіжності, що не передані сторонами на розгляд до юрисдикційного органу, є трудовим конфліктом, а ті, які передані, – трудовим спором [6, с. 235].

С. Запара пропонує таке визначення колективного трудового спору: «Колективний трудовий спір – це така стадія розвитку конфлікту, під час якої неврегульовані самими сторонами організаційно-оформлені розбіжності, зміст яких передбачений чинним законодавством, передаються для розгляду відповідному компетентному органу (особі)» [7, с. 116].

Слід погодитись з думкою В.В. Лазор, який доводить, що трудовий конфлікт – це не стадія, а правове явище, вирішення якого проходить певні стадії, і що на законодавчому рівні потрібно розмежувати поняття «колективний трудовий спір» та колективний трудовий конфлікт», оскільки це самостійні правові категорії [8, с. 275].

В.В. Лазор дає власне визначення вже згадуваним поняттям. Так, колективний трудовий спір – це розбіжності, що виникають між роботодавцем і трудовим колективом підприємства з питань невиконання вимог законодавства про працю, у тому числі з питань виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень. Колективний трудовий конфлікт – це розбіжність між роботодавцем (або органом, що представляє інтереси роботодавців) і трудовим колективом підприємства (або органом, що представляє інтереси працівників на галузевому, регіональному, національному рівнях) з питань встановлення або зміни умов праці.

Погоджуючись у цілому з позицією В.В. Лазор про розмежування двох термінів та тим, що колективний трудовий спір може виникати тільки на виробничому рівні, а колективний трудовий конфлікт – на виробничому, галузевому, регіональному й національному рівнях, слід частково погодитись з визначенням самих термінів. Оскільки, на нашу думку, колективний трудовий спір може виникати тільки у процесі встановлення умов праці, закріплення певних норм у проекті колективного договору на етапі його укладення чи внесення змін до нього. Конфлікт за своєю природою більш категоричне поняття, ніж спір, оскільки має місце при зіткненні позицій сторін трудових відносин та норми закону чи іншого нормативно-правового акта.

Виходячи з того, що спір – це полеміка, словесне змагання сторін з приводу предмета спору, а саме – встановлення нових або зміни існуючих умов праці, іноді навіть процес, оскільки може виникати під час укладення чи внесення змін до колективного договору, не можна стверджувати, що є підстави для оскарження порушеного права до суду. Ми вважаємо, що для вирішення спорів доцільним є використання примирних процедур. Крім того, саме на законодавчому рівні необхідно розмежувати терміни «конфлікт» і «спір», оскільки сьогодні вони об'єднані.

У ст.2 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» колективні трудові спори визначені як розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин, щодо:

- встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- укладання чи зміни колективного договору, угоди;
- виконання колективного договору, угоди або їх окремих положень;
- невиконання вимог законодавства про працю.

Зазначена стаття закону вказує на підстави виникнення спору, а не правову дефініцію «колективний трудовий спір (конфлікт)». Зі змісту цієї норми можемо дійти висновку, що розгляд спорів з питань «а» і «б» відрізняються від розгляду спорів з питань, передбачених «в» і «г». У перших двох випадках фактично йдеться про процес укладення колективного договору та встановлення конкретних умов праці. При наявності розбіжностей між сторонами їх слід визначити як спір інтересів, а розбіжності, віднесені у ст. 2 закону до пунктів «в» і «г» – конфлікти права (юридичні), оскільки мають місце застосування або невиконання норм законів чи інших нормативно-правових актів.

Крім переліченого вище, закон містить й інші недоліки, зокрема, нечітке визначення сторін спору чи конфлікту та порядку формування вимог працівників і профспілок.

Сторонами колективного трудового спору (конфлікту), відповідно до ст. 3 закону є:

- на виробничому рівні наймані працівники (окремі категорії найманих працівників) підприємства, установи, організації чи їх структурних підрозділів або первинна профспілкова чи інша уповноважена найманими працівниками організація та власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи представник;
- на галузевому, територіальному рівнях – наймані працівники підприємств, установ, організацій однієї або кількох галузей (професій) або адміністративно-територіальних одиниць чи профспілки, їх об'єднання або інші уповноважені цими найманими працівниками органи та власники, об'єднання власників або уповноважені ними органи чи представники;
- на національному рівні — наймані працівники однієї або кількох галузей (професій) чи профспілки або їх об'єднання чи інші уповноважені найманими працівниками органи та власники, об'єднання власників або уповноважені ними органи (представники) на території більшості адміністративно-територіальних одиниць України, передбачених ч. 2 ст. 133 Конституції України.

Враховуючи норму ст.1 Закону України «Про професійні спілки, їх права і гарантії діяльності», та з метою уніфікації понятійного апарату, пропонуємо замінити в цій статті вираз «власник підприємства, установи, організації» на «роботодавець». Крім того, зважаючи на ратифіковану Україною у 2003 р. Конвенцію МОП № 135, необхідно визначити також термін «представники працівників» [9]. Відповідно до ст. 3 цієї Конвенції вказаний термін означає осіб, яких визнано такими відповідно до національного законодавства чи практики, зокрема:

- представників професійних спілок, а саме представників, призначених чи обраних професійними спілками або членами таких профспілок; або
- виборних представників, а саме – представників, вільно обраних працівниками підприємства відповідно до положень національного законодавства чи правил або колективних угод, і до функцій яких не входить діяльність, яку визнано як виключну прерогативу професійних спілок у відповідній країні.

Для приведення положень Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» у відповідність до норм Конституції України та Конвенції МОП № 135, Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» та інших нормативних актів пропонуємо таке визначення сторін колективного трудового спору та конфлікту:

1. На підприємстві, в установі, організації, у фізичної особи, яка використовує працю, чи структурному підрозділі, – працівники, інтереси яких представляє виборний орган первинної організації профспілки, що діє на підприємстві, і роботодавець.

У разі наявності на цьому рівні кількох первинних профспілкових організацій вони повинні утворити спільний представницький орган.

У разі відсутності виборного органу первинної профспілкової організації стороною є представники, вільно обрані на загальних зборах (конференції) працівників.

2. На галузевому (міжгалузевому), територіальному рівнях – профспілки, їх організації, об'єднання; організації роботодавців та їх об'єднання, що діють на відповідному рівні в особі уповноважених ними органів; центральні та місцеві органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування.

3. На державному рівні – всеукраїнські профспілки та профоб'єднання, всеукраїнські організації роботодавців, їх об'єднання в особі уповноважених ними органів, Кабінет Міністрів України.

У Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» не передбачена обов'язковість рішень трудового арбітражу у випадку невиконання норм трудового законодавства, колективного договору, угоди та не визначено умови, за яких припинення працівниками роботи створює загрозу життю і здоров'ю людей, докільню або перешкоджає запобіганню стихійному лиху, аваріям, катастрофам тощо, не передбачено судового захисту колективних трудових прав працівників.

Розгляд колективного трудового спору (конфлікту) відповідно до ст.7 Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» здійснюється примирною комісією чи трудовим арбітражем. Таким чином, законодавством України передбачено тільки досудовий порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). Створення цих органів у цілому відповідає Рекомендації Міжнародної Організації Праці від 29 червня 1951 р. №92 щодо добровільного примирення та арбітражу, де йдеться про розробку процедур попередження та вирішення трудових спорів [10]. Однак в Україні ці органи створюються сторонами і є тимчасовими, оскільки припиняють свою діяльність по закінченню їх вирішенню.

Рекомендація МОП №130 щодо розгляду скарг на підприємствах з метою їх вирішення містить положення, згідно з яким у випадках недосягнення згоди має існувати можливість, з урахуванням характеру скарги, для остаточного врегулювання її відповідно до однієї чи кількох процедур:

- використання процедур, передбачених колективним договором;
- примирення або арбітраж з боку компетентних державних органів;
- звернення до трудового суду;
- будь-яка інша процедура, яка може бути прийнятною відповідно до умов країни [11].

У країнах Європи для розгляду і вирішення юридичних (індивідуальних і колективних) спорів застосовуються суди, іноді адміністративні органи. В європейських країнах такі спори розглядаються або у звичайних цивільних судах (Італія, Нідерланди), або – у спеціалізованих трудових судах (Велика Британія, Німеччина, Австрія, Франція, Бельгія, Швейцарія та ін.) [12, с. 437].

Враховуючи Рекомендацію МОП № 130, ст. 55 Конституції України та досвід країн з розвинутою ринковою економікою пропонуємо передбачити в Україні судовий порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). Рішення, що приймаються примирливими органами не завжди є виваженими та компетентними, оскільки особи, які обрані до складу примирної комісії чи трудового арбітражу, не завжди мають юридичну освіту. Створення спеціальних трудових судів в Україні сприятиме оперативному вирішенню спорів, дозволить якісно та ефективно приймати рішення професіоналами – юристами та зменшить навантаження на суди загальної юрисдикції, які нині перевантажені роботою по розгляду кримінальних, цивільних справ та вирішують індивідуальні трудові спори.

Таким чином, норми Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» потребують удосконалення та більш чіткого формулювання. Необхідно чітко визначити поняття «колективні трудові конфлікти» і «колективні трудові спори». На нашу думку, колективний трудовий спір – це неврегульовані розбіжності, що виникають між роботодавцем і трудовим колективом підприємства з питань встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; укладення чи внесення змін до колективного договору.

Колективний трудовий конфлікт – це розбіжності між роботодавцем (або органом, що представляє інтереси роботодавців) і трудовим колективом працівників (або органом, що представляє інтереси працівників) на виробничому, галузевому, регіональному, національному рівнях щодо застосування і невиконання норм трудового законодавства та внаслідок невиконання колективного договору, угоди або окремих їх положень.

Необхідно внести певні уточнення у визначення сторін конфлікту та спору, передбачити механізм їх судового вирішення. Так, розбіжності, які виникають через невиконання норм чинного законодавства або неправильного їх застосування, невиконання умов колективного договору, угоди або окремих їх положень – це конфлікти, для вирішення яких має бути встановлений судовий порядок. Розбіжності, що виникають між сторонами соціально-трудова відносин щодо встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, укладення чи внесення змін до колективного договору, угоди – спори, для вирішення яких застосовуються примирні процедури.

Вирішення цих та інших питань сприятиме захисту колективних прав працівників та позитивно позначиться на процедурі вирішення трудових спорів і конфліктів в Україні.

Література

1. Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 року № 137/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст.227.
2. Офіційний сайт Національної служби посередництва та примирення. – www.nspp.gov.ua
3. Трудове право України: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. /Пилипенко П.Д., Бурак В.Я., Козак З.Я. та ін.; За ред. П.Д. Пилипенка. – К.: Ін Юре, 2003. – 536 с.
4. Карлицький С.М. Трудове право України: Навч. посіб. – К.: Прецедент, 2004. – 212 с.
5. Удосконалення трудового законодавства в умовах ринку / Відп. ред. Н.М. Хуторян. – К.: Ін Юре, 1999. – 180 с.
6. Куренной А.М. Трудовое право: на пути к рынку. – М.: Дело, 1997. – 365 с.
7. Запара С. Генезис юридичного змісту поняття «колективні трудові спори (конфлікти)» // *Право України*. – 2003. – №8. – С.113-117.
8. Лазор В.В. Правове регулювання трудових спорів, конфліктів і порядок їх вирішення на сучасному етапі. Моногр. – Луганськ: Вид-во «Література», 2004. – 352 с.
9. Офіційний сайт Верховної Ради України. – www.rada.gov.ua
10. Там само.
11. Там само.
12. Трудовое и социальное право зарубежных стран: основные институты. Сравнительно-правовое исследование /Под. ред. Э.Б.Френкель. – М.: Юристъ, 2002. – 687 с.

Журавель Я.В.,

*здобувач кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права АПСВ ФПУ*

Особливості законодавчого закріплення поняття «місцеве самоврядування»

В статті освещается проблема отсутствия единственного определения понятия «местное самоуправление» в законодательстве Украины и приводятся предложения по её устранению.

No agreement having been reached among experts as to the single definition of the notion «local self-government» in the Ukrainian legislation, the article deals with the mentioned above problem and offers some ways of its solution.

Ключові слова: поняття, місцеве самоврядування, правове закріплення, зміни до законодавства, реформа.

Характерною особливістю більшості нормативно-правових актів України, як і будь-якої іншої правової держави, є закріплення ними термінів та понять, що позначають певні елементи чи коло суспільних відносин. Кожна галузь права містить упорядковану систему визначень, які відображають її зміст і сутність. Проте не завжди визначення поняття чи терміну з точністю відображається в нормах різних законів. Часто це призводить до неналежного розуміння таких понять та термінів і, як наслідок, – до проблем застосування законодавчих актів на практиці.

Прикладом зазначеної категорії понять можна навести «місцеве самоврядування», яке є об'єктом вивчення конституційного та адміністративного права. Нормативне закріплення місцевого самоврядування міститься в положеннях Конституції України від 28 червня 1996 р., Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., а також Європейської Хартії місцевого самоврядування, яка згідно зі статтею 9 Конституції України є частиною національного законодавства України.

У цих законодавчих актах визначення місцевого самоврядування має певну розбіжність, що породжує дискусії у наукових колах. Досі питання неточної відповідності норм різних законів щодо формулювання зазначеного поняття було досліджено небагатьма науковцями, серед яких слід відзначити В. Прошка, В. Пархоменка, А. Афоніна, Р. Хоменця, І. Козюру та Б. Ковальчука. Але, попри їх напрацювання, питання досі залишається відкритим і потребує додаткового вивчення.

На нашу думку, основним завданням дослідження сучасного законодавчого закріплення поняття «місцеве самоврядування», яке за умов конституційної реформи та реформи місцевого самоврядування набуло певної актуальності, є проведення аналізу чинного законодавства і виявлення шляхів усунення його недоліків. При цьому зазначене дослідження слід розпочати з екскурсу в історію.

Так, першим вітчизняним нормативно-правовим актом, що закріпив визначення поняття «місцеве самоврядування», був Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» від 7 грудня 1990 р. Статтею 1 закону місцеве самоврядування визначалось як «територіальна організація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні або громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази» [1].

Проте таке визначення не відображало зміст і сутність реального місцевого самоврядування, оскільки його основні ідеї базувалися на комуністичних засадах побудови радянської держави. По-перше, законом визначалось місцеве самоврядування не як право самостійно вирішувати питання місцевого життя, а як організацію (тобто певну спільність) громадян, яка вирішує такі питання.

По-друге, вирішення питань місцевого життя через державні органи являлося відвертою формою здійснення державної політики на місцях. Це суперечить ідеї самостійного врядування.

У новій редакції зазначеного закону від 26 березня 1992 р. зміст поняття «місцеве самоврядування» було дещо змінено. Так, статтею 1 закону зазначалося: «Місцеве самоврядування – це територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя в межах Конституції України, законів України та власної фінансово-економічної бази» [2]. У цьому визначенні підкреслюється самостійний характер територіальної організації громадян, а також усувається можливість здійснення впливу державної влади на вирішення питань місцевого значення. Проте бачення місцевого самоврядування як організації, а не як права жителів певної адміністративно-територіальної одиниці, вирішувати питання місцевого життя не змінилося.

Особливістю нової редакції закону від 26 березня 1992 р. стало введення нового поняття «регіональне самоуправління», під яким розумілася «...територіальна самоорганізація громадян для вирішення безпосередньо або через органи, які вони утворюють, питань місцевого життя в межах Конституції України та законів України» [2]. Це визначення нічим не відрізняється від визначення поняття «місцеве самоврядування», за винятком самостійного характеру вирішення територіальною самоорганізацією громадян питань місцевого життя. В основі розмежування цих двох понять лежав дворівневий поділ адміністративно-територіальних одиниць: територіальною основою місцевого самоврядування законом визначалося село, селище і місто, а регіонального самоврядування – район та область.

Незважаючи на історичні умови прийняття двох редакцій Закону «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве самоврядування», а також залежність його положень від пострадянської територіальної організації влади, цей закон можна вважати джерелом сучасного вітчизняного інституту місцевого самоврядування.

Одним з основних таких джерел у більшості європейських країн, у тому числі і в Україні, є Європейська Хартія місцевого самоврядування. Однак, процес адаптації вітчизняного законодавства до положень Хартії виявився проблематичним. Так, між офіційним перекладом Європейської Хартії українською мовою, що здійснений С. Вишневським і затверджений керівником юридичного відділу МЗС України О. Чалим, та її англійським оригіналом помічено суттєві невідповідності. Зокрема, В. Прошко зазначає, що в офіційному перекладі українською деформоване власне сучасне поняття місцевого самоврядування. Так, в оригінальному англійському тексті Хартії (ч. 1, ст. 3) записано: *Concept of local self-government. 1. Local self-government denotes the right and the ability of local authorities, within the limits of the law, to regulate and manage a substantial share of public affairs under their own responsibility and in the interests of local population* [3].

В офіційному перекладі українською мовою це подано так: «Місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей у межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою частиною *державних справ, які належать до їхньої компетенції*, в інтересах місцевого населення» [3].

Порівнявши два тексти, В. Прошко вважає найбільш адекватним такий переклад визначення місцевого самоврядування, поданого в Європейській Хартії: «Місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей, в межах закону, здійснювати регулювання і управління суттєвою частиною *громадських справ на свою відповідальність* та в інтересах місцевого населення» [4]. Перекладаючи таким чином поняття «місцеве самоврядування», що містить Хартія, В. Прошко виходить з наступного. Англійський термін «*public affairs*», перекладений в офіційному тексті як «державні справи». Проте слово «*public*» в англійській мові має значення «громадський, державний», тобто такий, що стосується громади або народу в цілому [5]. Тому правильним є переклад цього терміну як «публічні справи» або «громадські справи». Крім того,

ключовий вираз «*under their own responsibility*» має перекладатися не «які належать до їхньої компетенції», а «на власну відповідальність» [5].

Проте, на нашу думку, запропонований В. Прошком варіант перекладу Хартії теж містить деякі недоліки. По-перше, він не ставить під сумнів влучність та адекватність поняття «місцеві власті», яке ніде не зустрічається в українському законодавстві і не має нормативного визначення. Його можна замінити спорідненими за змістом словами. Наприклад, російська офіційна версія перекладу визначення місцевого самоврядування уникає поняття «місцеві власті» таким чином: «Под местным самоуправлением понимаются право и эффективная способность *местных органов власти* регулировать и управлять в рамках закона и под собственную ответственность важной частью публичных дел в интересах своего населения» [6]. По-друге, слова «*under their own responsibility*» з англійської мови перекладаються не «на власну відповідальність», а «під свою власну відповідальність».

Відповідно до ст. 140 Конституції України, «...місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [7]. Порівнюючи це визначення з тим, яке міститься у Європейській Хартії місцевого самоврядування, можна помітити відсутність у ньому одного з ключових словосполучень – «реальна здатність». Однак визначенням даного поняття в ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» цей недолік виправлено: «місцеве самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [8].

На відміну від Європейської Хартії місцевого самоврядування і Конституція, і Закон у закріплених визначеннях не містять вказівки на здійснення місцевого самоврядування в інтересах місцевого населення. Тим самим, на думку А. Афоніна, Верховна Рада України звільнила органи і посадових осіб місцевого самоврядування від обов'язку вести справи, виходячи, перш за все, з інтересів місцевого населення [9]. «Певне, – зазначає він, – у такому разі спрямованість дій, вектор сили та енергії самоврядування в кожному селі, селищі, місті змушені будуть визначатися відповідно до балансу політичних сил, впливовості мерів та губернаторів, свідомості та можливостей депутатів. А ступінь задоволення інтересів населення (територіальної громади) як основного критерію ефективності місцевого самоврядування, таким чином, не визнається» [9].

Ще одна суттєва відмінність, на думку В. Пархоменка, полягає у тому, що згідно з Європейською Хартією «...місцеве самоврядування – це право і спроможність *місцевих властей* здійснювати регулювання і управління суттєвою частиною державних справ», а відповідно до Конституції і закону «...місцеве самоврядування — це право і реальна здатність *територіальної громади* вирішувати питання місцевого значення» [4]. Суб'єктом самоврядування, згідно з Європейською Хартією, є «місцеві власті», а згідно з Конституцією та законом України цим суб'єктом визнається «територіальна громада». «Подібний підхід, – стверджує В. Пархоменко, – створює проблеми стосовно визначення форми і міри відповідальності територіальної громади» [4]. Через це недоліком закріплених Конституцією і законом визначень поняття «місцеве самоврядування», а також офіційного перекладу Хартії, є невизначеність, під чию відповідальність воно здійснюється. В перекладі цього поняття, поданому В. Прошком, цей недолік усунутий. Закріплене у Конституції і законі право здійснення місцевого самоврядування самостійно територіальною громадою, як основним суб'єктом місцевого самоврядування, не передбачає застосування щодо неї жодної юридичної відповідальності. Чинним законодавством юридична відповідальність територіальної громади не передбачена.

Враховуючи викладене, положення закону про самостійне здійснення місцевого самоврядування територіальною громадою і покладення відповідальності за це на органи та посадові особи місцевого самоврядування не має логічного змісту.

Поняття «місцеве самоврядування», яке міститься в Конституції і законі, на думку Р. Хоменця, є значно переобтяженим. Він вважає, що зайвими є такі словосполучення як «гарантоване державою» (стверджується, що немає «гарантованих державою прав» поза межами Конституції і законів України) та «жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста». За його словами, виникла ситуація, коли одне поняття, будучи частково позбавленим логіки й правового змісту, містить у собі інше поняття, причому неповне і фрагментарне (поняття «територіальної громади», яке визначене у ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») [10].

Не можна не погодитися з твердженням Р. Хоменця про явне переобтяження нормативного визначення поняття місцевого самоврядування. З метою спрощення сприйняття вказаного вище визначення, на нашу думку, в ст. 140 Конституції України та ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» слова «жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста» слід вилучити.

Проте зазначене в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» словосполучення «гарантоване державою» не може бути вилучене з визначення. На відміну від згаданих вище словосполучень, останнє формулює одну з особливих ознак місцевого самоврядування. У ст. 7 Конституції зазначається, що в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування. Виходячи з цього, для найповнішого відображення конституційних основ місцевого самоврядування, на нашу думку, в законі варто не лише залишити слова «гарантоване державою», а й доповнити їх слово «визнане».

З наведеного аналізу чинного законодавства України випливає необхідність внесення змін до нормативних актів, якими закріплюється поняття «місцеве самоврядування». Враховуючи те, що сьогодні постало питання внесення змін до розд. XI Конституції України («Місцеве самоврядування»), є необхідним переглянути зміст ст. 140. На нашу думку, внесеними до неї змінами слід передбачити таке:

- після слів «є правом» доповнити «і реальною здатністю (або спроможністю)»;
- слова «жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста» вилучити;
- після слів «місцевого значення» доповнити «у своїх інтересах».

Таким чином, на нашу думку, ст. 140 Конституції має містити таке визначення місцевого самоврядування: «...місцеве самоврядування є правом і реальною здатністю територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення у своїх інтересах в межах Конституції і законів України».

Крім змін до Конституції України необхідно внести зміни і до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». У ст. 2 закону слід передбачити:

- після слів «місцеве самоврядування – це» доповнити слова «визнане і»;
- слова «жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста» вилучити;
- після слів «місцевого значення» доповнити слова «в інтересах місцевого населення».

Після зазначених змін зміст ст. 2 закону з точністю відповідатиме змісту ст. 7 та 140 Конституції, а поняття місцевого самоврядування матиме таке визначення: «...визнане і гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в інтересах місцевого населення в межах Конституції і законів України».

У контексті змін до законодавства, яким закріплюється поняття «місцеве самоврядування», не слід забувати і про офіційний переклад Європейської Хартії місцевого самоврядування. На

нашу думку, в ч. 1 ст. 3 Хартії необхідно слова «*місцевих властей*» замінити на слова «*місцевих органів влади*», а слова «*державних справ, які належать до їхньої компетенції*» замінити словами «*громадських справ під свою відповідальність та*». У результаті матимемо таку версію перекладу: «Місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих органів влади, в межах закону, здійснювати регулювання і управління суттєвою частиною громадських справ під свою відповідальність та в інтересах місцевого населення».

Отже, наявність викладеного вище чіткого формулювання поняття «місцеве самоврядування» в нормах різних правових актів має стати запорукою єдиного розуміння законодавства і його правильного застосування на практиці.

Література

1. Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування. Закон Української РСР // Основні чинні кодекси та закони України. – К.: Махаон, 2003.
2. Про внесення змін до Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Закон України // Основні чинні кодекси та закони України. – К., 2003.
3. Європейська Хартія про місцеве самоврядування // Віче. — 1993. — № 6. – С. 33(39).
4. Пархоменко В. Проблеми місцевого самоврядування в Україні 1990-х років. — К., 1999. — С.34.
5. Українсько-англійський та англо-український словник / Упоряд. В. Нінювський. Вид 2. – Едмонт, Алберта — Українська книгарня, 1990.
6. Шургина Е. Муниципальное право: Учеб. пособ. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – С. 10.
7. Конституція України. – К., 1996. – Ст. 141.
8. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України // Основні чинні кодекси та закони України. – К.: 2003.
9. Афонін А. Закони слабкі без звичаїв // Місцеве самоврядування. – 1998. – №1(2). – С. 40.
10. Хоменець Р. Інституційні проблеми визначення місцевого самоврядування // Економічний часопис XXI. – 2001. — № 9. – С. 25.

Лаврик Г.В.,

канд. юрид. наук, доцент кафедри правознавства

Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Теоретико-методологічні засади правового регулювання відносин у релігійній сфері життєдіяльності суспільства

В статтю на основі достатньо широкого круга источников рассматривается место и значение права в различных отраслях общественных отношений, его непосредственное взаимодействие как регулятора этих отношений с религией. Автор определяет возможность использования системного, социологического, информационного и других подходов в исследовании проблем правового регулирования религиозных отношений.

Basing on various sources the author of the present article reveals the place and role of law for different kinds of social relations. She regards law as the regulator of the mentioned above relations and thus proves its direct interaction with religion, grounds the possibility to use systematic, sociological, informational and other approaches while studying the problem of legal regulation of religious relations.

Ключові слова: **свобода совісті, віросповідання, релігійні відносини, правове регулювання, системний підхід.**

На сучасному етапі розвитку правової науки в Україні з'явилася можливість аналізувати наявні факти вітчизняного правового життя не тільки з формальних юридичних, соціологічних, психологічних позицій, а й через призму національно-історичної, культурно-типологічної природи вітчизняного правового світу на користь пізнання його конкретної цілісності і системності. Учені взагалі дотримуються точки зору, що вивчення правових систем передбачає використання не тільки універсальних абстракцій і генералізацій, а перш за все, культурно-історичної конкретизації, яка при достатній глибині також здатна піднести на рівень загальної теорію національної правової системи [1, с. 22].

Сформульована у річищі відомих правових доктрин і практики класифікації правових систем за різними типами, групами чи сім'ями (родинами), в основі яких лежить розуміння цінності правової системи кожної держави, головна парадигма вимагає переосмислення багатьох теоретичних позицій радянського суспільствознавства щодо загальних тенденцій розвитку певних суспільних відносин в історично обмеженому просторі і часі. Ідеться про «необхідність відтворення в теорії дійсної історії права» [2, с. 239–240], пов'язаної з пізнанням людини, її поведінки, у тому числі і внутрішнього світу, чинників, що обумовлюють цю поведінку тощо як реального моменту суспільства, одного з органічних аспектів його буття, всебічного осягнення загальнонаціональних надбань і цінностей.

Безумовно, всі вони своєю живучістю певною мірою завдячують українському народові, здатному протистояти пануванню політичних систем сусідніх держав на своїх етнічних землях. Останнє відтіснило українців від вирішальних важелів у найголовніших сферах суспільного життя, але не завадило їм зберегти спроможність до відтворення й усвідомлення себе як соціально-національної цілісності, а значить, і відстояти ту єдину основу, на якій неперервно й органічно розвивалася юридична наука. Сучасний вітчизняний правознавець Т.Г. Андрусак зазначає, що для еволюції української правової думки характерна, насамперед, наступність – кожен наступний етап, кожен мислитель, який торкався у своїх працях тих чи інших правових проблем, спирався на здобутки попередників, доповнюючи та змінюючи ці проблеми відповідно до вимог часу [3, с. 115]. Далі учений наполягає на виділенні для всіх етапів цього процесу, усіх його учасників таких ознак як:

- « 1) спільність мети та ідеалу – політичне й національне визволення;
- 2) синтез досягнень зарубіжної суспільно-політичної та державно-правової думки з українськими національними та історичними традиціями й особливостями;
- 3) при всій відмінності поглядів на форми державного устрою та форми правління, що пояснюється існуючими в певний період політичними реаліями, – гуманістичне спрямування права, його роль у регулюванні суспільних відносин» [4, с. 115].

Погоджуючись із викладеним, слід наголосити на необхідності більш повного і глибокого дослідження сутності права, причому не тільки в плані закріплення основних і найважливіших комплексів відносин у різних сферах людської діяльності [5], а й у плані зведення його (права) – до міри свободи і рівності, яка переважно складається в процесі суспільних відносин, що постійно повторюються, відповідають потребам суспільного розвитку і панівним уявленням про справедливість і визначаються, схвалюються й охороняються державою» [6, с. 228].

Кожен із різновидів суспільних відносин, а саме – правові, економічні, політичні, духовні, національні, релігійні тощо, формується і реалізується у функціонуванні суспільства та життєдіяльності індивіда за наявності певних матеріальних або індивідуальних (духовних) об'єктів, які відіграють істотну роль у суспільному житті. Правові відносини визначаються правовими нормами, економічні – засобами виробництва, політичні – структурами влади, духовні – рівнем розвитку суспільної свідомості. В основу релігійних відносин покладено духовний феномен, який утілює віру людини в існування надприродного начала (найчастіше – Бога), що вважається джерелом буття всього суцього і слугує для неї засобом спілкування з цим началом [7]. За більш обґрунтованим розумінням, релігія – це «специфічна система або набір систем, у яких вчення, міфи, ритуали, почуття та інші елементи пов'язані між собою» [8, с. 31].

Правові аспекти релігійних учень є одним з ідеологічних чинників, що разом із своєрідними правовими джерелами і методами їхнього тлумачення, специфічними правовими інститутами, пануючою доктриною юридичної думки та її специфікою, історичним походженням і розвитком правової системи підкреслює своєрідність форм, в яких здійснюється юридичне життя даної країни [9, с.96]. Усе це повною мірою стосується християнства у його східному трактуванні – світоглядного підґрунтя Східноєвропейської традиції права. Як вважають автори «Порівняльного права Європи», характерні властивості цього світогляду безболісно «вписалися» в нову ідеологію,

котра запанувала після жовтневої революції 1917 р., або, інакше кажучи, нова ідеологія вдало «вписалася» у рамки традиційного східно-християнського бачення світу. Тому після цього «зламу» історії східноєвропейська правова традиція набуває соціалістичного радянського забарвлення, що й дало підставу багатьом компаративістам виокремлювати «соціалістичну правову родину», яка завше залишалася східноєвропейською за своєю сутністю [10, с. 517–518].

Отже, із самого свого виникнення ця праця несла в собі («пам'ятала») і водночас частково реалізовувала положення юридичного характеру, зафіксовані у церковних правилах (канонах) різних напрямів християнства – православ'я, католицизму, протестантизму – насамперед ті з них, що, по-перше, наділені рисами нормативності, по-друге, відображаючи принципи певного віросповідання, встановлюються і реалізуються через офіційно визначений порядок і процедури, по-третє, регулюють широке коло відносин як безпосередньо релігійних, так і тих, що знаходяться у сфері інтересів конкретного віросповідання [11]. Інтерес у цьому випадку виступає як необхідність, що об'єктивно виявляється у прагненні сповідувати й поширювати віру.

Вказівка на неоднорідність релігійних відносин задає теоретичний інструмент для чіткого орієнтування на різні сфери цих відносин (культові, позакультові, а також внутріцерковні, міжконфесійні), а значить, і характер взаємного становища сторін. Відомо, що культові релігійні відносини складаються у процесі релігійних дій і мають «вертикальний» і «горизонтальний» аспекти свого вияву: у сфері свідомості розгортаються відносини віруючого і надприродного (Бога, ангелів, духів), у реальному житті – відносини між членами релігійної громади, віруючими і священником під час культових дій. Позакультові релігійні відносини – це відносини, які виникають безпосередньо в релігійних громадах, церкві між кліром і віруючими, між віруючими, релігійними напрямами, віросповіданнями. Саме вказані відносини через їхню особливу залежність від статусу учасників, які здійснюють відповідну сповідувальну діяльність, знаходяться біля витоків конструкції суспільних відносин, що розглядаються. Цікаве в цьому плані міркування щодо відправлення культу, при якому, безумовно, задовольняються релігійні потреби фізичних осіб.

Позакультова діяльність визначається як сукупність релігійно зумовлених дій віруючих, релігійних інститутів, спрямованих на задоволення духовних і практичних потреб функціонування релігійних організацій:

- духовна сфера – продукування релігійних ідей, богословсько-теологічне їх обґрунтування, інтерпретація, систематизація;
- практична сфера – пропаганда, поширення релігійних ідей, місіонерська, добродійна, релігійно-освітня, виробнича і господарська діяльність [12, с. 114]. Звідси треба визнати, що далеко не всі релігійні відносини, під якими в релігієзнавстві розуміється характер, форми, ступінь взаємин, взаємозв'язку і взаємодії суб'єктів культової і позакультової діяльності (віруючих, священнослужителів, релігійних організацій та їхніх інститутів) [13, с. 427–428], базуються на релігійних нормах і правилах, на принципах любові, пошани, злагоди, взаємопорозуміння.

Деякі аспекти позакультових релігійних відносин характеризуються тісним взаємозв'язком з нормативом, який може містити не лише загальну модель юридичної взаємодії, тобто зміст указаних відносин, а й визначати способи та міри захисту від порушень цієї моделі. «Навіть, якщо ми уявимо собі ідеальну модель тієї чи іншої юридичної норми, спрямованої на упорядкування певного виду суспільної діяльності та сформульованої на відносно повних і точних знаннях про цей вид діяльності, як предмет регулювання, і про існуючу правову дійсність, в умовах якої має відбуватися це регулювання, – зауважує В.М. Селіванов, – то все одно існуватиме невизначеність у передбаченні розвитку цієї діяльності та її правового регулювання, особливо у віддаленому майбутньому» [14, с. 446].

Під правовим регулюванням у загальній теорії держави і права та галузевих правових науках прийнято розуміти здійснюваний за допомогою права і сукупності правових засобів державно-

владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, розвитку та охорони [15, с. 22, 30]. Зазначений процес пов'язується з цілеприпущенням, із заздалегідь передбачуваним бажаним результатом діяльності, на здійснення якого він спрямований. Першочергове значення при цьому отримує визначення гармонійного характеру відносин особистості з суспільством та державою за умови визнання людини найвищою соціальною цінністю, головним системоутворюючим чинником суспільства; забезпечення функціонування суспільного й особистого життя при дотриманні порядку і норм поведінки відповідно до морально виважених юридичних засобів, які мають на меті забезпечення процесів виживання, існування і самозбереження суспільства як системи, його коеволюції з природним середовищем [16, с. 16]. Тоді виникають певні підстави для своєрідного перетину, а то й органічного взаємозв'язку реальних соціальних підсистем суспільства, які у своєму розвитку підпорядковані загальним закономірностям еволюційної різноманітності.

Говорячи про релігію і право, їх більш-менш тісний зв'язок з іншими підсистемами, можна констатувати наявність постійної людської активності, яка посіла достатнє місце у працях філософів, соціологів, релігієзнавців, а також правознавців. «Призначенням релігії – підкреслюється в одному з правознавчих досліджень, – є вироблення «сентів», які дозволяють людині так чи інакше освоїтися і визначити своє місце в тому світі, в якому вона живе» [17, с. 113]. Подібного роду міркування не додає впевненості у незворотності процесу секуляризації права – позбавленні його зв'язку із священним. Обмежуючись світським правом у західній традиції, деякі учені стверджують, що вона залишає поза увагою релігійні системи права, головні ісламське, іудейське, індуське та канонічне, якими б важливими вони не були. Принагідною тут виявляється теза про те, що релігійна віра глибоко вплинула на західне право, але саме це право стосується не релігійних вірувань і обов'язків, а того, як має бути організоване суспільство і як люди мають ставитися один до одного незалежно від їхнього віросповідання» [18, с. 19].

Стійке збереження релігійним напрямом людської діяльності своєї активності та самостійності сприяє виявленню тих ідей, котрі дозволяли б говорити про «спільне духовне коріння релігії і права, їх взаєморозташування в екзистенціальному просторі» [19, с. 10], тим самим забезпечуючи гранично загальний, тобто власне філософський рівень теоретичного і практичного співробітництва релігієзнавства і правознавства. Залежно від існуючої комбінації подібних елементів у структурі цих дисциплін, насамперед теорії релігії і теорії права, соціології релігії та соціології права, психології релігії й юридичної психології тощо виявляють себе теоретичний, соціологічний і психологічний та інші рівні означеної міждисциплінарної взаємодії. Кожен з них несе цілком визначене методологічне навантаження: припускає не просто запозичення в «стикових» суміжних науках готових знань і їхнє використання у здійснених юридичних дослідженнях, а й творче вдосконалення і поглиблення специфічного юридичного пізнання з урахуванням пізнавального досвіду і досягнень інших наук, усієї системи наукового пізнання в цілому.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на юридичну антропологію (антропологію права). Нині, коли в усіх «відсіках» соціально-гуманітарних знань чітко намітився процес антропологізації, вона, як ніколи, швидко конкретизується і розгортається у цілісну юридичну теорію (юридичну науку), до предметної галузі якої потрапляють «правові системи і в цілому весь комплекс правових явищ...», ця правова багатоманітність і багатство людства (і створюючих його етнічних груп, народів, націй) у його становленні і розвитку, в його реальному соціально-історичному бутті [20, с. 1]. Одним із найістотніших проявів життя людей від найдавніших часів до сьогодення є саме теорія і практика концепції права на свободу думки, совісті й релігії. Ніколи повністю не перекладена на мову східного християнства ця концепція має глибоке релігійне обґрунтування в християнстві, з одного боку, і світське, розвинуте ліберально-персоналістськими доктринами, – з другого [21].

Закріплення законодавцем у Конституції України (Розд. II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина») багатьох демократичних прав і свобод людини, у тому числі права кожної людини на свободу світогляду у віросповідання (ст. 35), яким передбачено свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [22, с. 186] відображає об'єктивну тенденцію зростання ролі особистісних, суб'єктивних чинників, приватних інтересів, якості гуманізму та духовності у суспільних процесах, розширення і поглиблення свободи творчої індивідуальної діяльності на фоні зростання складності людських взаємозв'язків та відносин, світових інтеграційних процесів [23, с. 26].

Відповідно до оглядів і коментарів ст. 18 Загальної декларації прав людини, ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, ст. 9 Конвенції з прав людини та основних свобод, а також Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань і їхніх тлумачень [24], для законодавчого відтворення «свободи світогляду і віросповідання» важливою стає вільна можливість «мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором... відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання», що включає «...свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу...» [25, с. 71], тобто «свобода совісті і віросповідання». Звідси наявна у кожному з формулювань розглядуваного права свобода віросповідання постає як можливість людини приймати, змінювати, сповідувати будь-яку віру, а також утримуватися від тих дій, які несумісні з нею.

Прагнення до створення діяльно-творчої особистості, причетної до збереження за юридичними явищами і безпосередньо пов'язаними з ними феноменами динамічних властивостей, не шкодить екзистенціальному підходові як одному з центральних завдань на шляху співставлення діалектичних стадій існування релігії і права: позитивної, природної, культурної, цивілізаційної. Справа в тому, що у різних «духовних» ситуаціях, як справедливо наголошує Ю.В. Тихонравов, співвідношення релігії і права в їх конкретному впливові на долю індивіда й суспільства є різними. «Право може існувати як суто релігійна настанова, зведена до волі вищих сил і покликана закріплювати релігійні цінності могутністю державного апарату. Релігія може існувати як суто правова настанова, що охороняється і регламентується владою як знаряддя державної політики, засіб зміцнення правопорядку і сприяння добробуту і прогресу країни» [26, с. 10]. Виходить, що релігія і право об'єктивно знаходяться у складному співвідношенні, нерідко у зіткненні, і жодна із цих регулятивних систем не спроможна сама по собі сприяти обґрунтуванню претензій дослідників на універсальність, абсолютність.

Релігія і право можуть успішно вивчатися і враховуватися в процесі практики законотворення і застосування лише в контексті взаємних зумовленостей між ними, серед яких релігійні відносини, хоч і зберігають своє базисне значення, проте і самі підпадають під вплив права, правового регулювання [27]. Усвідомлення природи, змісту і сутності реально існуючих релігійних відносин, що за цих соціально-політичних умов можуть бути при допомозі юридичних норм та інших юридичних засобів нормативно врегульовані, впорядковані, захищені і спрямовані у своєму розвитку на потреби кожного з учасників (сторін), дозволяє не тільки сприйняти ці суспільні відносини як предмет правового регулювання [28, с. 62], а й дістати більш повне уявлення про специфічне за своїми ознаками та властивостями регулювання суспільних відносин за допомогою права. Це завдання розв'язується за допомогою системного підходу та тих пізнавальних процедур і методів, які його обслуговують – структурного, функціонального тощо. Саме завдяки реалізації цього підходу, коли єдиний безперервний процес розвитку правової регулятивної системи розчленовується на кілька відмінних станів, відкриваються можливості для виявлення таких закономірностей «права» (точніше – того явища, котре відображається поняттям право), які були раніше невідомими радянській юридичній науці і практиці, зокрема курсу історії і теорії держави та права СРСР, або тлумачилися лише з позиції класових інтересів, а точніше –

догм марксистсько-ленінської філософії, діалектичного та історичного матеріалізму, державної ідеології. Так, наприклад, синергетика виступала як міждисциплінарний, однаковою мірою доступний філософам, психологам, біологам, історикам та іншим ученим, рух задовго до здобуття нею характеристики «доволі сумної теорії», тобто такої, що «щільково розвінчує всі залишки ілюзій про можливість «земного раю», «царства божого» чи «комуністичного благоденства» з абсолютним порядком, чеснотним людством і загальним безхмарним щастям» [29, с. 15].

Загалом не існує закономірностей, якими б визначався розвиток природних і соціальних явищ незалежно від поглядів і переконань людей, їхніх зусиль, що докладаються у цьому напрямі. Неминучим для останнього є свідоме і несвідоме постійне прагнення до усталеної рівноваги, що порушується в процесі впливу різних чинників (флуктуації) або у момент досягнення цим процесом критичної позначки – пункту тієї чи іншої біфуркації (від лат. *bifurcus* – роздвоєння – набуття нових рис динамічної системи при малих змінах її параметрів). Бельгійський дослідник російського походження І.Р. Пригожин, котрий одним із перших висловив думку про принципову ненадійність прогнозів-експрополяцій від минулого чи наявного, справедливо наголошував, що «...біфуркації слугують одночасно показником нестабільності і показником життєвості будь-якого розглядуваного суспільства. Вони виражають також прагнення до більш справедливого суспільства» [30, с. 4–5].

Здійснення процесів демократичної трансформації суспільства, ефективна реалізація політично продекларованих і конституційно закріплених цілей правового розвитку незалежної України стають неможливими без обмеження державної влади за рахунок культурного рівня народу, правосвідомості, які формують стійкі уявлення про сутність і призначення держави, про межі припустимого втручання держави в життя громадян. Саме тому представники різноманітних шкіл і концепцій соціологічного напрямку в юриспруденції (інструменталізм, функціоналізм, інституціоналізм, реалізм та ін.) черпали і черпатимуть з історії політико-правової, філософської думки судження й аргументи для обґрунтування активно-творчої ролі юридичної форми регулювання суспільних відносин, визначення змісту й усвідомлення міри залежності права не тільки від класових інтересів, а й від фундаментальних потреб та інтересів інших спільнот людей і окремих індивідів.

Зосереджуючи свою увагу на радянській владі, більшовицькій ідеології як цілісній реальності в її узагальнених і сутнісних характеристиках, вони наполягають на відчутному, обов'язково зримому нехтуванні з боку цієї влади і цієї ідеології досвідом світових демократій, прогресивного законотворення, формування правової культури. «Держава – знаряддя диктатури; право – зібрання норм, що виражають волю панівного класу; буржуазні демократії, парламентські республіки – то політичне ошуканство; конституційний суд, інститут присяжних – демократична фікція – таке коло державно-правничих засад у теоретичному арсеналі більшовизму, їх увінчував радикальний висновок: диктатура пролетаріату – це насилля не скуте жодними законами» [31, с.269, 271].

За сучасних умов розвинутої на певному рівні масової свідомості і вітчизняного суспільствознавства подібне зображення колишнього державно-організованого суспільства завжди сприяє більшій підготовленості до сприйняття рішень, які надають справжньої активності на шляху прагнення до практичної реалізації особистістю права на свободу віросповідання, обумовлюють важливість і необхідність дотримання принципу світоглядного та релігійного плюралізму, викорінення будь-яких проявів дискримінації на релігійному ґрунті задля досягнення внутрішньої стабільності, гармонії і злагоди у суспільстві, повноцінної інтеграції у міжнародну спільноту.

Література

1. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток /В.С. Журавський, О.В. Зайчук, О.Л.Копиленко, Н.М. Оніщенко; За заг. ред. В.С. Журавського. – К.: Юрінком Інтер, 2003.

2. Усенко І.Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень //Правова держава. Ювілейний щорічник наукових праць. – К., 1999. – Вип. 10. – С. 239–240.
3. Андрусак Т. Вплив творчості Михайла Драгоманова на формування правових поглядів В'ячеслава Липинського (До питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) //Липинський В. Твори. Архів. Студії. – Студії. Т.1: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.Липинського, 1994.
4. Там само.
5. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М.Колодій, В.В.Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За ред. В.В.Копейчикова. Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 217–224; Теория государства и права: Курс лекций /Под ред. Н.И.Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Юристъ, 2000. – С.722–733; Скакун О. Теорія держави і права: Підруч. для вузів. – Харків: Консум, 2001. – С. 488; Загальна теорія держави і права: Підруч. / За ред. М.В. Цвіка, В.Д.Ткаченко, О.В.Петришина. – Харків, 2002. – С. 405.
6. Панов М., Петришин О. Міжнародна наукова конференція «Методологічні проблеми правової науки» //Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1(32). – С. 226–228.
7. Академічне релігієзнавство: Підруч. /За наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 178–180; Токмак В. Феномен священного і проблема розуміння сутності релігії //Українське релігієзнавство. Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.В.Сковороди НАН України. – 2000. – № 14. – С.35; Лубський В.І. Релігієзнавство: Підруч. / В.І. Лубський, В.І. Теремко, М.В. Лубська. – К.: Академвидав, 2005. – С.30.
8. Изучение и классификация религий. Описательное изучение сущности и содержания религии //Всемирная энциклопедия: Религия / Гл. ред. А.В. Адамчик; Науч. ред. В.В. Адамчик и др. – Минск: Современный литератор, 2003. – С.31.
9. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток /В.С. Журавський, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко/ За заг. ред. В.С. Журавського. – К.: Юрінком Інтер, 2003.
10. Харитонов О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції: Посіб. – Харків: Одісей, 2002.
11. Варьяс М.Ю. Церковное право как корпоративная правовая система: опыт теоретико-правового исследования //Правоведение. – 1995. – № 6. – С.6; Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Учеб. пособ. / Т.В.Кашанина. – М.: Высшая школа, 2004. – С.238.
12. Піддубна В. Щодо спеціальної правоздатності релігійних організацій //Право України. – 2004. – № 11. – С. 111-117.
13. Бабій М.Ю. Відносини релігійні // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 1: А-Г. – С. 427–428.
14. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. Моногр. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002.
15. Мельник О.М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності: Дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01 / НАНУ, ІДП. – К., 2004.
16. Селіванов В., Діденко Н. Правова природа регулювання суспільних відносин //Право України. – 2000. – № 10. – С. 10–16.
17. Общая теория права и государства. Учеб. /Под ред. В.В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996.
18. Оноре Т. Про право. Короткий вступ. – К.: Вид-во «Сфера», 1997.
19. Тихонравов Ю.В. Судебное религиоведение. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. – 272 с.
20. Нерсесянц В.С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина //Рулан Н. Юридическая антропология. Учеб. для вузов /Пер. с франц. /Отв. ред. акад. проф. В.С. Нерсесянц. – М.: Изд-во НОРМА, 1999. – С. 1.
21. Рабінович С. Права людини «першого покоління» і канонічні джерела християнства // Право України. – 2001. – № 3. – С. 50-53; Бабій М. Свобода совісті: православна, католицька, протестантська та ісламська моделі //Релігійна свобода: свобода совісті і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Наук. щоріч. – К., 2002. – С. 67–68; Остапенко Л. Права людини у Біблії //Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – Т.ІІ. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – С. 824–826.
22. Конституція України: Науково-практичний коментар /В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін.; Ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. – Харків: Вид-во «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.
23. Селіванов В. Приватно-правові засади розвитку вітчизняної юридичної науки //Право України. – 2001. – № 3. – С. 23–28.
24. Крішнасвами А. Дослідження фактів дискримінації у сфері релігійних прав і звичаїв (Фрагменти звіту спеціального доповідача Підкомісії ООН у справах запобігання дискримінації й захисту меншин) //Релігійна свобода і права

- людини: Правничі аспекти: У 2 т. Т. 2 /М. Мартинович (упоряд., ред.); Львівська Богословська Академія. Інститут релігії та суспільства – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 2001. – С. 208–287; Васильева Т. Свобода совести и религии: статья 9 Европейской конвенции в интерпретации Европейского суда по правам человека //Конституционное право: Восточноевропейское Обозрение. – 2002. – № 4 (41). – С. 110–119.
25. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації //Правові основи свободи совісті і релігії та релігійних організацій: Міжнародні та українські правові документи (витяги) / Упоряд., авт. перед. і прим. М.Ю. Бабій. – К., 2002. – С. 71.
 26. Тихонравов Ю.В. Судебное религиоведение. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998.
 27. Религия и закон: конституционно-правовые основы свободы совести, вероисповедания и деятельности религиозных организаций. Сб. прав. актов с комментариями /Сост. и автор комментариев А.О. Протопопов. – М.: «Паллада», 1996. – С. 59–63; Релігія і право: коментар законодавства України / Авт. ком. канд. юрид. наук. О.Д.Форостюк / МВС України, Луган. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – С. 45.
 28. Сильченко Н.В. Проблемы предмета правового регулирования //Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 61–67.
 29. Бачинин В.А. Синергетическая методология и социология права //Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века: Материалы международной научной конференции. 18 мая 2001 г., Санкт-Петербург. –СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2001. – Вып.12. – С. 15–20.
 30. Пригожин И.Р. Кость еще не брошена. Послание будущим поколениям: [Прил. физ. наук к изучению осмысления развития цивилизаций: Ст. ученого из Бельгии: Пер. с англ. //Наука и жизнь. – 2002. – № 11. – С.4–9.
 31. Саух П.Ю., Магеря О.П., Пилявец Л.Б., Чуприна В.В., Башишина Л.І., Стеблина О.М. Православ'я: український вимір. Навч. посіб. – К.: Кондор, 2004.

Назаренко О.А.,

*ст. викл. кафедри конституційного,
адміністративного і фінансового права АПСВ ФПУ*

Договірні відносини у конституційно-правовій сфері України

В статті аналізуються проблеми і перспективи використання нормативно-правових договорів для регулювання конституційно-правових відносин в Україні. Договори розглядаються в якості одного з джерел конституційного права України.

Some problems and prospects of legal agreements used for the regulation of constitutional and legal relations in Ukraine are analysed in the present article. The mentioned above agreements are regarded as one of the sources of constitutional law in Ukraine.

Ключові слова: договір, нормативно-правовий договір, міжнародний договір України, джерело конституційного права.

Застосування договорів протягом багатьох років обумовлено гнучкою правовою формою, за якою регулюються різні за характером суспільні відносини. Останнім часом, на відміну від радянських часів, за яких договір широко застосовувався насамперед у сфері цивільного, господарського й частково трудового права, договірні форми утверджуються і у конституційному праві. у науці конституційного права України ступінь дослідження договорів, зокрема, як джерел галузі, не відповідає тому значенню, яке останні мають відігравати у регулюванні конституційних відносин. Монографічних досліджень договорів як джерел національного права України, у тому числі конституційного, вийшло друком не багато. Це зокрема, праці Н.М. Пархоменко та С.В. Резніченка. Серед російських вчених, які займаються договірною проблематикою, слід виділити Ю.О. Тихомирова, В.В. Іванова, О.Є. Кутафіна, М.М. Марченка, А.А. Мясина та ін.

Відсутність фундаментальних досліджень договорів як джерела конституційного права в Україні можна пояснити кількома причинами. По-перше, в українській правовій науці зберігається нормативістський підхід до визначення джерела права, за яким чи не єдиним його джерелом визнається нормативно-правовий акт. Визнання джерелом права нормативного договору, судового прецеденту, загальних принципів права сприймається на перший погляд як штучне запозичення ззовні невластивих національній правовій системі елементів.

По-друге, сфера конституційно-правових відносин є публічно-правовою, де традиційно переважає законодавче регулювання. Відповідно, чинним законодавством України обмежений правовий простір для застосування договору в конституційно-правовій сфері.

По-третє, Україна є унітарною державою, тому немає потреби глибоко досліджувати можливість використання договорів між її складовими частинами, без ознак суверенітету. Статус адміністративно-територіальних одиниць закріплюється конституцією, деталізується законами. Статус Автономної Республіки Крим також визначається Конституцією України та Конституцією Автономної Республіки Крим. Ведення дискусій щодо можливості виникнення договірних відносин означає давати підстави певним політичним силам спекулювати на ідеях федералізму, сепаратизму, використовувати їх для досягнення власних цілей. Виявляється, що і у цьому відношенні договори теж є незатребуваними.

Проте, ці аргументи заперечуються реальністю, яка засвідчує, що договори не просто мають право на існування в конституційно-правовій сфері, а вже забезпечили собі належне місце як регулятора конституційно-правових відносин.

Проголошення в ст. 9 Конституції України чинних міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства, і, відповідно, можливість їх застосування в Україні, означає, що для регулювання конституційно-

правових відносин договірною формою є прийнятною і можливою, оскільки у міжнародних договорах містяться норми, якими врегульовуються конституційно-правові відносини, а саме: закріплюються права і свободи людини і громадянина, гарантії їх захисту, закріплюються права національних меншин, мова національних меншин, врегульовуються актуальні питання громадянства, проблеми біженців, апатридів, які не можна врегулювати лише національними нормативно-правовими актами, засади місцевого самоврядування та ін.

Застосування міжнародних договорів є свідченням поширення договірних відносин на конституційно-правову сферу, що дозволяє договору нарівні з конституцією, законами та підзаконними нормативно-правовими актами регулювати конституційно-правові відносини. І якщо для внутрішньо-державних нормативно-правових договорів, справді, обмежений простір для застосування, що не слід розуміти, ніби він відсутній, то міжнародні договори як вид нормативно-правових договорів, навпаки, мають широкі перспективи.

У науковій літературі договір визначають як угоду двох або кількох сторін, що має на меті досягнення певного правового результату шляхом здійснення дій правомірного характеру. Цим результатом є виникнення, зміна або припинення прав і обов'язків суб'єктів [1;с.9]. Угода становить юридичну сутність будь-якого договору.

Договори, що можуть застосовуватися в конституційно-правовій сфері, відрізняються від ординарних цивільно-правових договорів тим, що містять правила загального характеру, норми, обов'язкові для всіх учасників конституційно-правових відносин. Такі договори визначають як *нормативно-правові*.

Дослідники нормативно-правових договорів єдині у розумінні сутності нормативно-правового договору як *угоди про встановлення правових норм*. Наприклад, П.М. Рабінович визначає нормативно-правовий договір як об'єктивно формально обов'язкове правило поведінки загального характеру, встановлене за взаємною згодою кількох суб'єктів, яке забезпечується державою. О.Ф. Скакун нормативно-правовий договір трактує як спільний акт-документ, що містить нові норми права, встановлені за взаємною згодою правотворчих суб'єктів з метою врегулювання життєвої ситуації і які забезпечуються державою [2, с. 335]. Нормативно-правовий договір виступає також як угода, заснована на рівності сторін та спільності інтересів, яка містить норми права загального характеру, спрямовані на досягнення бажаного сторонами результату [3, с.11].

Шляхом укладення договору відбувається саморегуляція відносин, сторони домовляються про встановлення правових норм, необхідних для регулювання стосунків між ними. Тому можна говорити про договірну правотворчість як один із способів встановлення, зміни та відміни правових норм на основі угоди сторін.

Можливість укладання договору між суб'єктами конституційних правовідносин має гарантувати максимальне забезпечення їх інтересів та можливість на власний розсуд у встановлених законом рамках визначити свою діяльність для ефективного здійснення власних функцій та повноважень. У такий спосіб договір надає широкі можливості для досягнення згоди й компромісу між суб'єктами конституційного права на основі їхнього добровільного волевиявлення.

Нормативно-правовому договору притаманні такі універсальні ознаки договорів, сформульовані Ю.О. Тихомировим, які беруться за основу дослідниками [4, с.182]. Серед них найсуттєвішими є такі:

- добровільний характер укладення договору (вільне волевиявлення сторін укласти договір);
- рівність сторін договору як партнерів;
- узгоджувальний характер договору (договір є угодою сторін з усіх аспектів договору);
- еквівалентний характер договору;

- взаємна відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання прийнятих зобов'язань;
- законодавче забезпечення договору, що надає договорам юридичної сили.

Поряд з цими загальними властивостями договорів, нормативно-правові договори мають особливості [5, с. 287–289], які дозволяють виокремити їх у самостійну групу. А саме:

- нормативно-правовий договір містить правові норми-правила загального та обов'язкового характеру, які можуть за необхідності застосовуватися невизначеним колом осіб;
- на відміну від приватноправових та індивідуальних договорів, нормативно-правовий договір може містити не тільки норми, а й принципи права;
- нормативно-правовий договір, на відміну від інших договірних актів, є актом правотворчості, а не актом правозастосування;
- нормативно-правові договори мають переважно публічний характер.

Окреслення властивостей нормативно-правового договору допомагає визначити, що нормативно-правові договори можуть застосовуватися в таких галузях національного публічного права, як конституційне, адміністративне, трудове. Відповідно, поширеною є класифікація нормативно-правових договорів на конституційні, адміністративні, трудові (колективні).

На нашу думку, не завжди доречно називати нормативно-правові договори, що застосовуються для регулювання конституційно-правових відносин, конституційними чи конституційно-правовими, оскільки це породжує певні термінологічні неточності. Може скластися враження, що такі договори мають юридичні властивості конституції, найвищу юридичну силу, тоді як вони повинні відповідати конституції, прийматися на її основі. До того ж, у конституційно-правовій сфері можуть застосовуватися для регулювання конституційно-правових відносин міжнародні договори, які теж можна було б називати конституційними, які такими є лише за характером норм, що в них містяться. Вважаємо за можливе досліджувати *нормативно-правові договори у сфері конституційно-правових відносин*, не іменуючи їх конституційними.

Договірні відносини у конституційно-правовій сфері набули поширення переважно для регулювання відносин між федеративним центром і суб'єктами федерації шляхом розмежування предметів відання та повноважень між федеральними та регіональними органами державної влади. Разом з тим державно-правовій практиці відомі приклади застосування договорів для регулювання відносин між суб'єктами федерації (наприклад, у Російській Федерації був укладений договір про основи взаємовідносин органів державної влади Красноярського краю та Евенкійського автономного округу; в Іспанії автономні співтовариства можуть укладати угоди між собою про співробітництво, щоправда, за згодою парламенту (ст. 145 конституції Іспанії). Конституцією ФРН (ст. 29) передбачається можливість укладання договорів між зацікавленими землями щодо зміни територіального статусу земель, а також для передачі здійснення частини повноважень від одного органу влади до іншого. Предметом договору може стати створення федеративної держави та ін.

Традиційно виділяють такі основні види договорів, що поширені у конституційно-правовій сфері:

- договори, що укладаються незалежними державами про утворення нової федеративної держави;
- договори, що укладаються федерацією (її органами) та суб'єктами федерації (її органами), договори між суб'єктами федерації;
- договори між органами влади унітарної держави;
- міжнародні договори [6, с. 31].

На нашу думку, договори доцільно об'єднати у дві групи: *внутрішньо-державні та міжнародні нормативно-правові договори, що застосовуються в конституційно-правовій сфері*.

Ці види договорів мають суттєві відмінності. По-перше, суб'єкти міжнародного договору є рівними, а суб'єкти внутрішньо-державних договорів можуть бути неоднаковими за своїм статусом, а іноді знаходяться у відносинах підпорядкування, що в свою чергу не заперечує можливості укладання договору між ними як партнерами. По-друге, сторони міжнародних договорів виступають суб'єктами міжнародного права, а сторони внутрішньо-державних договорів – національного. По-третє, міжнародний договір являє собою певною мірою самообмеження суверенітету держав, що домовляються, що не є характерним для внутрішньо-державних договорів. Важливою відмінністю між міжнародним і внутрішньо-державним договором є також те, що міжнародні договори можуть мати пріоритет над національним законом.

Серед внутрішньо-державних нормативно-правових договорів можна виокремити кілька видів договорів. З огляду на те, що у сфері конституційного права договір використовується переважно для регулювання відносин у федеративних державах, такі види внутрішньо-державних договорів як установчі, що визначають інституціональні питання – статус держави, взаємовідносини суб'єктів федерації, статус державних органів; компетенційно-розмежувальні (договори про створення федеративної держави); компетенційні договори укладаються між федеративними органами та органами влади суб'єктів федерації; програмно-політичні договори про дружбу та співробітництво між суб'єктами федерації – не характерні для конституційної практики України.

Для регулювання конституційно-правових відносин в Україні могли б використовуватися такі види внутрішньо-державних договорів, які за функціональним призначенням можна кваліфікувати як:

- *договори про делегування повноважень*. За таким договором один орган влади уповноважує інший (делегує) здійснювати належні йому за законом повноваження для більш ефективного їх виконання за певних умов. Делегування повноважень поширене у сфері виконавчої влади, втім, можливе на місцевому рівні між органами державної влади і органами місцевого самоврядування;
- *договори у системі місцевого самоврядування*: між органами місцевого самоврядування;
- *договори між органами місцевого самоврядування та місцевими органами державної виконавчої влади*;
- *функціонально-управлінські договори*. Можуть укладатися переважно у системі виконавчої влади з метою посилення взаємодії органів;
- *договори про громадську злагоду*. Можуть укладатися між державними органами, політичними партіями, громадськими організаціями з метою досягти певних цілей, що вимагає від суб'єктів вжити певних публічних заходів, або утриматись від певних дій. При укладанні таких договорів суб'єкти договору відчують відповідальність насамперед, перед суспільством за прийняті зобов'язання.

За характером внутрішньо-державні договори поділяються на *звичайні* (ординарні) та *надзвичайні* (особливі). Звичайні внутрішньо-державні договори мають застосовуватися за звичайних умов у повсякденній практиці суб'єктів конституційного права і врегульовувати дозволене конституцією та законами коло конституційних правовідносин (наприклад, договори про делегування повноважень).

За надзвичайних умов, які навіть важко спрогнозувати, для попередження суспільного конфлікту чи виходу із кризової ситуації, для уникнення протистояння політичних сил, для збереження громадського миру та ін., надзвичайний за характером та значенням договір може стати чи не єдиним способом мирного вирішення проблеми. Прикладом укладання такого договору в надзвичайній ситуації став Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом України від 8 червня 1995 р. У цьому і полягає, за висловом С.В. Рєзніченка [7, с. 10], високий

миропозитивний потенціал договору. Такий надзвичайний договір може мати специфічні, обумовлені предметом та метою властивості. Він може бути установчим за характером чи програмно-політичним. Може мати вищу, як звичайно, юридичну силу тощо.

За значенням, договори, що застосовуються в конституційно-правовій сфері, можна поділити на *договори загальнодержавного значення* та *договори місцевого значення*. Для договорів загальнодержавного значення, чи просто – загальнодержавних договорів, прикладом якого був Конституційний договір 1995 р., характерне врегулювання відносин у масштабах всієї держави. Місцеві договори врегульовують актуальні місцеві питання, наприклад, взаємовідносини між органами місцевого самоврядування та органами державної виконавчої влади певного рівня.

Окреслення видів нормативних договорів допомагає сформулювати специфічні ознаки договорів, які можуть застосовуватися в конституційно-правовій сфері, а саме:

- предмет договору являють собою найважливіші суспільні відносини, пов'язані з найважливішими аспектами організації та функціонування суспільства і держави, органів державної влади, місцевого самоврядування, перерозподілу та уточнення повноважень, їх делегування;
- предметом договорів визначені ті питання володарювання, управління, саморегулювання, які конституція та закони «дозволяють» вирішувати шляхом укладання договору;
- суб'єктами договору завжди є суб'єкти публічно-правових відносин, насамперед ті, що мають повноваження влади (держава, органи держави, посадові особи, органи місцевого самоврядування та ін.) Суб'єкти можуть мати й інший статус, але виступати носієм регулятивних функцій влади, або виражати суспільні інтереси;
- зобов'язання сторін та способи їх забезпечення теж визначаються конституційно-правовим статусом суб'єктів договору, які мають діяти виключно в межах, допустимих законом, що обмежує можливості саморегулювання [8, с. 183].

Узагальнюючи викладене вище, можна дійти висновку про те, що у системі джерел конституційного права договори посідають не останнє місце, оскільки доповнюють нормативно-правову базу регулювання конституційно-правових відносин, доповнюють законодавчі приписи, а також самостійно врегульовують у межах конституції і законів певні конституційно-правові відносини.

Під нормативно-правовим договором – джерелом конституційного права України можна визначити *угоду між суб'єктами конституційного права про встановлення принципів та норм регулювання конституційно-правових відносин*.

Проблема застосування договорів у конституційно-правовій сфері сьогодні набуває актуальності у зв'язку з тим, що договір являє собою потужну демократичну форму регулювання суспільних відносин. Конституційно-правові відносини є тією важливою сферою життя суспільства і держави, яка потребує узгодженості інтересів, забезпечення консенсусу між суб'єктами, для чого саме договірна форма може бути доцільною та корисною.

Можна погодитись з твердженням про те, що розширення сфер застосування договорів, а також активізація договірної правотворчості – це прогресивне явище, оскільки означає обмеження державної монополії у сфері національної правотворчості [9, с.289]. Держава перетворюється з монополіста на координатора, який визначає основні напрями у межах яких можливе саморегулювання між суб'єктами конституційно-правових відносин на основі укладання договору.

Література

1. Пархоменко Н.М. Договір у системі форм права України: Моногр. – К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2000. – 184 с.
2. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учеб. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
3. Мясин А.А. Нормативный договор как источник права. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – 18 с.

4. Тихомиров Ю.А. Публичное право. Учеб. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – 496 с.
5. Марченко М.Н. Источники права: Учеб. пособ. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2005. – 760 с.
6. Сравнительное конституционное право: Учеб пособ /Отв. ред. В.Е.Чиркин. – М.: Международные отношения, 2002. – 448 с.
7. Резніченко С.В. Договір як джерело конституційного права України Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – Одеса, 1999. – 19 с.
8. Тихомиров Ю.А. Вказана праця. – С. 183.
9. Марченко М.Н. Источники права: Учеб. пособ. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2005. – 760 с.

Економіка. Проблеми економічного становлення

Баталова Т.А.,

*аспірантка кафедри економічної теорії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Вплив державного регулювання на формування конкурентоспроможності національного господарства за умов глобалізації

В статті розкривається роль механізму державної регуляторної політики в процесі формування конкурентоспособности національного господарства. Исследуются базовые направления реализации государственного регулирования в условиях глобальной конкурентной среды.

The present article deals with the role of the state regulatory mechanism while forming a competitive national economy. The author of the article studies basic tendencies in realization of the state regulation under the condition of global competitiveness.

Ключові слова: конкурентоспроможність, конкурентне середовище, державна регуляторна політика, глобалізація.

Визначальним фактором розвитку світового господарства на початку ХХІ ст. є глобалізація, яка проявляється, зокрема, у зростанні міжнародного руху товарів, послуг, факторів виробництва, поширенні інформаційних технологій. Розглядаючи глобалізацію як економічне явище, необхідно відзначити тенденції, які її супроводжують. Це насамперед:

- процес відмови від ідеї створення національної держави на користь глобальної економічної системи;
- процес взаємозалежності та взаємопереплетіння національних економік;
- посилення конкурентної боротьби між суб'єктами міжнародних економічних відносин.

Інтенсифікація міжнародних економічних зв'язків зумовила як високорозвинуті, так і слабкі країни, переглянути свої позиції у цьому процесі. Позитивний ефект від глобалізації отримують, як правило, ті національні господарства, які мають потужний конкурентоспроможний потенціал. І навпаки, наприклад, Україна, намагаючись включитися у міжнародну спільноту на засадах повноправного члена світової економічної системи, з огляду на низький рівень конкурентоспроможності національного господарства, не витримує конкурентної боротьби світового ринку у більшості економічних сфер.

Отже, проблема формування висококонкурентної національної економічної системи є сьогодні досить актуальною і вирішальна роль у її розв'язанні залежить від успішного проведення державної регуляторної політики.

Дослідженням зазначеної вище проблеми займалися економісти західних шкіл А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Кейнс, М. Фрідмен, М. Портер, П. Самуельсон. Серед російських та вітчизняних науковців слід відзначити С.В. Ємельянова, Р.А. Фатхутдинова, Т.І. Гончарука, Я.Б. Базилока, Б.В. Губського, О.С. Шнипка.

Проте, на нашу думку, недостатньо висвітленою є проблема державного регулювання у процесі формування конкурентоспроможної економіки України. Визначення базових інструментів для підвищення рівня конкурентоспроможності національного господарства спростить реалізацію державної регуляторної політики. Тому:

- проаналізуємо ситуацію у конкурентному середовищі України, роль та значення державної регуляторної політики;
- розглянемо вплив держави у трансформаційний період української економічної системи на формування конкурентних переваг;
- визначимо основні методи посилення конкурентоспроможності національного господарства шляхом використання регуляторної політики держави.

Сьогодні проблема підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної економіки є актуальною, зважаючи на тенденції формування глобальних конкурентних відносин у світовій економіці. Відбувається значне посилення міжнародної конкуренції на основних товарних ринках світу, викликане реальною лібералізацією міжнародної торгівлі за умов зростаючої глобалізації, прискореним розвитком конкурентоспроможності багатьох країн, що розвиваються [1, с. 19]. Вважаємо, що отримати і реалізувати наявні конкурентні переваги реально для національного господарства, орієнтованого на забезпечення економічного зростання країни, підвищення добробуту суспільства. Відомий американський економіст М. Портер наголошує, що «...конкурентоспроможність не є самоціллю, яка забезпечує економічний розквіт країни. Головна мета держави – забезпечити власним громадянам досить високий та зростаючий рівень життя» [2, с. 35]. Проте, складність державного регулювання полягає у тому, що формування конкурентоспроможності національного господарства відбувається у трансформаційний період економічної системи.

Розглядаючи стратегію державного впливу, необхідно наголосити на:

- проведенні антимонопольних заходів (децентралізація та поділ монопольних об'єднань; усунення штучних перешкод для вступу суб'єктів господарювання на монополізовані ринки);
- удосконаленні законодавчої бази конкурентних відносин;
- недопущенні створення державних контролюючих органів у сферах економіки, що надміру зарегульовують процеси ринкових відносин і суперечать загальним потребам суспільства, оскільки підтримують інтереси монополістів [3, с. 29].

У цілому держава повинна створити умови для впровадження дієвого механізму ринкової конкуренції, для того, щоб стимулювати виробництво конкурентоспроможної продукції, впровадження новітніх технологій і розробок та підвищення ефективності суспільного виробництва. Отже, державна регуляторна політика потребує постійного вдосконалення, зважаючи на необхідність формування високого рівня конкурентоспроможності національної економіки.

Розглянемо показники фінансової системи у контексті державного регулювання. Аналізуючи сферу фінансових відносин, необхідно звернути увагу на податкову політику органів державної влади. Як вважає український дослідник О.С. Шнипко, «...найвизначнішою рисою сучасної податкової системи України, яка істотно впливає на конкурентоспроможність вітчизняних підприємств, є надмірне переважання в ній фіскальної спрямованості» [4, с. 159]. Сукупний фіскальний тягар на українську економіку у 2002–2004 рр. становив 36,5 %. Такий рівень податкового тиску здатна витримати лише економічна система розвинутих країн. Податкова система України служить забезпеченню поточних державних потреб без належного врахування економічних наслідків для підприємств та господарства у цілому. А безпосередні завдання оподаткування – стимулювання виробництва, інвестиційно-інноваційної та підприємницької діяльності, формування конкурентоспроможності національної економіки – майже не виконуються. Спостерігається недостатній вплив механізмів державного регулювання у

цій сфері. Основною метою державної податкової політики повинна стати реформація системи оподаткування на таку, що буде готовою відповісти на виклики «податкової конкуренції» світової економіки, яка все більше втягується у глобальне конкурентне середовище [4, с. 168].

Подібна несприятлива ситуація має місце і у валютно-курсовій політиці, нестабільність якої є непересічною проблемою вітчизняної економіки. Відзначимо такі тенденції: посилення інфляційних процесів; зниження сальдо торгового балансу на 52,9 %; спостерігається чергова ревальвація гривні відносно долара; зростання обсягу експорту відносно ВВП до 56,4 % та обсягу імпорту – до 51,8 % спричиняє надмірну залежність економіки України від кон'юнктури світового ринку [5, с. 105]. Ці обставини значно ускладнюють стабілізацію у країні, роблять національну валюту чутливою до будь-яких коливань на міжнародному ринку, що створює бар'єри для подальшого економічного зростання національного господарства.

Оцінюючи реальну картину, що склалась на ринку фінансових відносин, виникає запитання: чи не слід відмовитись від світових інтеграційних процесів і розвиватись далі своїм «унікальним» шляхом розвитку. Але відповідь буде однозначною і беззаперечною – «ні», якщо діяльність держави спрямовуватиметься на забезпечення сталого економічного розвитку.

Визначальним фактором посилення конкурентоспроможності є інвестиційно-інноваційний розвиток, без якого національне господарство приречене бути аутсайдером як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Тому органи державної влади повинні обов'язково включити інвестиційно-інноваційну діяльність до стратегії стабільного соціально-економічного розвитку України.

На жаль, поки що держава не є ефективним інвестором через обмеженість можливостей державного бюджету, але, з іншого боку, її головне завдання у ринковій економіці – це створення умов для розвитку приватного підприємництва і регулювання його діяльності. За останні роки обмеженими стали можливості інвестиційного фінансування суб'єктами господарювання за рахунок амортизаційних відрахувань, оскільки більша їх частина іде на поповнення оборотних коштів і покриття витрат. Більш альтернативним джерелом інвестування є іноземний капітал. Проте в Україні не створено сприятливого інвестиційного клімату. Вітчизняна дослідниця Т. Гончарук вважає, що: «...стимулювати притік капіталів в економіку необхідно, насамперед шляхом створення привабливого інвестиційного середовища не для іноземних інвесторів, а для вітчизняних. Адже сподівання на чужі кошти у найближчій перспективі марні» [3, с. 58]. Досить перспективним, на нашу думку, джерелом інвестиційної діяльності є фінансово-кредитні інструменти банків. Нині небажання вітчизняних банківських установ ризикувати своїми капіталами, вкладаючи їх у довгострокові інвестиції, пояснюється високою собівартістю українського кредиту.

Характерною ознакою і джерелом ефективності будь-якого виробництва, його динамічного розвитку і конкурентоспроможності вважається висока інноваційна активність як стверджує російський учений С. Ємельянов, «для компаній інновації створюють стратегічні переваги у найбільш конкурентних областях; для країн здатність ефективно використовувати інновації не тільки для досягнення національних завдань, а й для підвищення продуктивності праці і залучення міжнародних інвестицій – ключ до постійного покращення рівня і якості життя» [6, с. 168].

Держава повинна стати головним замовником і організатором досліджень та розробок на сучасних напрямках науково-технічного розвитку. Для того, щоб піднести цей процес на належний рівень, органам державної влади необхідно налагодити фінансування науково-технічної діяльності. У загальних видатках державного бюджету на вирішення наукових проблем в економічній сфері на новітні дослідження та розробки виділяється 268,8 млн. грн. [4, с. 272]. Але для успішного просування інновацій на підприємствах важливо сформувати трудові ресурси нового типу: займатися постійною професійною підготовкою і перепідготовкою кадрів у зв'язку зі складністю технологічних змін. Доведено, що подальший приріст продуктивності праці залежить на 40 % від удосконалення техніки і на 60 % – від активізації людського фактора [7, с. 123].

Держава, на нашу думку, не повинна бути пасивним спостерігачем за перебігом вищезгаданих процесів, а активним впроваджувачем інновацій та інвестицій. Отже, можемо виділити основні напрями регуляторної політики, спрямовані на стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності:

- удосконалення законодавства у цій сфері;
- підтримка суб'єктів господарювання в науково-технічній галузі;
- спрощення податкової системи і зниження податкового тиску;
- розвиток інвестиційних ринків на усіх рівнях;
- поширення системи страхування інвестицій;
- запровадження інноваційних фондів.

Безумовно, проблема впливу державного регулювання на формування конкурентоспроможності національного господарства є однією із ключових в українській економіці. Вважаємо, що органи державної влади мають докласти максимум зусиль для утвердження конкурентних позицій України на міжнародних ринках. Тому необхідно виробити чітку державну стратегію, яка має бути спрямована на подолання нагальних проблем економічного розвитку у сфері:

- стабілізації соціально-економічного розвитку України у трансформаційний період (проведення виваженої фінансової політики; розвиток ринкової інфраструктури; стимулювання притоку капіталів в економіку; підвищення життєвого рівня населення);
- формування потужного науково-технічного потенціалу країни, який би забезпечив вихід на світові ринки.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що за умов глобального конкурентного середовища, високий рівень конкурентоспроможності національного господарства, на нашу думку, залежить від реалізації виваженої державної регуляторної політики. «Конкурентоспроможна економіка буде лише в тій державі, яка в своєму розвитку забезпечує: підтримку зростаючих життєвих стандартів, досягнення та збереження таких позицій у світовій економіці, коли національні товари і послуги успішно реалізуються на міжнародних ринках» [3, с. 55].

Вважаємо, що для більш детального аналізу поставленої проблеми слід дослідити сучасну систему інформатизації та інтелектуальний капітал як новітні фактори конкурентоспроможності за умов всеохоплюючої глобалізації.

Література

1. Губський Б., Лук'яненко Д., Сіденко В. Інтернаціоналізація української економіки // Економіка України. – 2000. — № 9. – С. 15-23.
2. Портер М. Стратегія конкуренції. – К.: Основи, 1997. – 390 с.
3. Гончарук Т.І. Конкуренція і конкурентоспроможність: зміст і розвиток у перехідній економіці. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, УАБС, 2003. – 60 с.
4. Шнипко О.С. Національна конкурентоспроможність: сутність, проблеми, механізми реалізації. – К.: Наукова думка, 2003. – 334 с.
5. Управління міжнародною конкурентоспроможністю підприємства (організації): Навч. посіб. / За ред. І.Ю. Сіваченка. – К.: ЦУЛ, 2003. – 186 с.
6. Емельянов С.В. США: международная конкурентоспособность национальной промышленности. 90-е годы XX века. – М.: Международные отношения, 2001. – 408 с.
7. Миронов М.Г. Ваша конкурентоспособность. – М.: Изд-во «Альфа-Пресс», 2004. – 160 с.

Гуляєва Л.П.,

асистент кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ

Оцінка кредитоспроможності позичальника у контексті формування кредитної політики банку

В статті розглянуто роль оцінки кредитоспроможності позичальника банку в прийнятті управлінських рішень щодо кредитування. Пропонується власна схема аналізу кредитоспроможності, яка включає загальне представлення про клієнта, аналіз фінансових можливостей позичальника, аналіз умов кредитування, аналіз кон'юнктури ринку.

The given article considers the role of evaluating solvency of a bank's borrower while making management decisions on loaning. The author of the article proposes her own scheme enabling to analyse solvency and including the following: general information about a client, analysis of a borrower's financial capacity, analysis of the loan terms and analysis of market behaviour.

Ключові слова: кредит, кредитоспроможність, умови кредитування, репутація позичальника, фінансові можливості позичальника, кредитна політика.

Незважаючи на динамічний розвиток банківської діяльності, тенденції до її універсалізації, традиційні кредитні операції не втрачають своєї надзвичайно важливої ролі у формуванні капіталу суб'єктів господарювання. Збереження ролі банківського кредитування відбувається за рахунок впровадження банківськими інститутами нових видів кредитних послуг та безперервного вдосконалення методів організації кредитного процесу. За умов швидких змін у макроекономічному середовищі, зростанні вимог підприємств до якості фінансових послуг, успіх банківської установи залежить від її здатності ефективно управляти кредитним процесом – від вибору орієнтовних напрямів розміщення кредитних ресурсів (відбору позичальників) до остаточного повернення наданих позичальнику ресурсів (кінцевого погашення кредиту й нарахованих процентів), що у широкому розумінні являє собою спроможність банку проводити ефективну кредитну політику. Зазначене не втрачає своєї актуальності також і для вітчизняних банків, основну частку операцій яких займає саме кредитування. Так, за даними Асоціації українських банків, станом на 01.09.2005 р. кредити банків України займали 91 % кредитно-інвестиційного портфеля та 76 % загальних активів банківської системи, виступаючи основним джерелом доходів [10].

Необхідними умовами ефективності кредитної політики банку на фінансовому ринку з високою конкуренцією є, з одного боку, досягнення певного рівня прибутковості банківської установи з урахуванням необхідності мінімізації ризиків, а з іншого, – якісне задоволення потреб клієнтів у кредитних ресурсах. Перша умова передбачає проведення комплексного аналізу кредитоспроможності потенційних позичальників з метою відбору тих, що здатні використати позичкові кошти з найбільшою ефективністю та мають економічні передумови для впевненості банку у їх здатності вчасно та повністю повернути отриманий кредит. Однак, на нашу думку, аналіз кредитоспроможності, комплексно вивчаючи можливості запозичення клієнтом банківських ресурсів, одночасно дає змогу виконати й другу умову. Це пояснюється, зокрема, тим, що аналіз кредитоспроможності базується на дослідженні фінансових потреб клієнта з метою розробки саме таких параметрів кредитної угоди, які б максимально відповідали специфіці діяльності та фінансово-господарському стану конкретного позичальника, забезпечуючи його спроможність погасити кредитні зобов'язання.

За такого трактування передумов ефективності кредитної діяльності банку, достовірна оцінка кредитоспроможності позичальника набуває особливої ваги, оскільки вона зумовлює не лише успішність конкретної кредитної угоди банку, а й безпосередньо визначаючи ефективність кредитної політики, стає основою фінансової стабільності та прибутковості банківської установи.

Проблеми оцінки кредитоспроможності позичальників банків як у розрізі практичної діяльності, так і теоретичного обґрунтування, досить активно дискутуються у вітчизняній економічній літературі. Зокрема, слід виділити серію публікацій українських науковців Валерія та Віктора Галасюків, присвячених визначенню економічної сутності та концепції аналізу кредитоспроможності, її ролі у кредитному процесі [2; 3; 4]. Водночас дослідники Я. Чайковський, Ю. Потійко, В. Вітлінський, Д. Цилюрник, І. Чмутова у своїх працях, крім теоретичного обґрунтування методології аналізу кредитоспроможності, висвітлюють особливості кредитної політики вітчизняних банків, визначають можливі шляхи вдосконалення методик аналізу кредитоспроможності банками України [7; 8].

Але слід також зауважити що серед науковців сьогодні відсутній єдиний підхід до визначення поняття кредитоспроможності та ролі цього процесу в системі мінімізації кредитного ризику банку. Більше того, різні науковці, навіть користуючись єдиним поняттям кредитоспроможності, по-різному вбачають її організацію та основні складові аналізу. Незважаючи на однаковість фахівців щодо важливості оцінки кредитоспроможності у досягненні ефективності банківської діяльності, достатнім чином не вирішена одна з головних проблем: яка ж роль оцінки кредитоспроможності позичальника при прийнятті рішення щодо кредитування і чи достатньою умовою для надання позики є висока кредитоспроможність клієнта. Мета цієї статті полягає в обґрунтуванні та поглибленні методичних підходів до визначення ролі аналізу кредитоспроможності позичальника у кредитному процесі в контексті формування ефективної кредитної політики банку. Відповідно автором ставляться такі цілі:

- виокремлення факторів, що визначають кредитоспроможність позичальника банку та побудова узагальненої схеми її оцінки;
- визначення ролі аналізу кредитоспроможності позичальника у процесі банківського кредитування та її достатності для прийняття рішення щодо надання кредиту.

Розпочнемо дослідження з розгляду економічної сутності поняття «кредитоспроможність». Так, зустрічаємо таке визначення: «...кредитоспроможність – реальне правове й господарсько-фінансове становище позичальника, на основі оцінки якого банк схвалює рішення про початок (розвиток) або припинення кредитних відносин із позичальником» [7, с. 13]. В іншому джерелі автори зазначають, що «...кредитоспроможність є оцінкою банком позичальника з погляду можливості й доцільності надання йому кредиту...» [6, с. 269]. Таким чином, зміст цієї категорії, виходячи з наведених вище визначень, передбачає, що кредитоспроможність клієнта являє собою найбільш істотну умову для прийняття банком позитивної відповіді стосовно видачі кредиту.

Проте існують й протилежні думки щодо достатності кредитоспроможності для кредитування. Зокрема, російський науковець К. Щиборщ, зазначаючи, що саме внаслідок недостатньо коректного підходу до оцінки кредитоспроможності російські банки отримують значні збитки, попереджає, що кредитоспроможність позичальника є необхідною, але недостатньою умовою кредитування [9]. На його думку, для прийняття остаточного рішення стосовно надання позики потрібно врахувати й інші фактори, серед яких:

- ризик опортуністичної поведінки позичальника – недобросовісний клієнт може не виконати умови кредитного договору зовсім не через фінансові проблеми, а з огляду на специфічне розуміння ділової етики та моралі, тобто, власне, небажання повертати борг;
- валютний та відсотковий ризику – їх неврахування при прийнятті управлінських рішень по наданню позики може призвести до зниження ефективності кредитних операцій та ефективності банківської діяльності у цілому.

Отже, кінцеве рішення щодо кредитування за такої аргументації зумовлюється дією трьох факторів:

- фінансове становище позичальника (аналіз кредитоспроможності);
- репутація (кредитна історія);
- валютний та процентний ризику (аналіз економічної кон'юнктури).

Але чи правомірним є цей підхід, який звужує процес оцінки кредитоспроможності лише до вивчення фінансового становища позичальника? На нашу думку, ні. Спроможність позичальника повернути позику (його кредитоспроможність) передбачає не лише ефективність його фінансово-господарської діяльності та можливості генерування потоків грошових коштів, а й морально-етичні якості позичальника, тобто його репутація, ступінь відповідальності, здатність і бажання погасити борг. Тому, на нашу думку, аналіз ризику опортуністичної поведінки клієнта банку має бути складовою аналізу кредитоспроможності позичальника, а не окремим, відособленим елементом кредитного процесу.

Розглянемо, як співвідносяться між собою зазначені фактори у зарубіжній банківській справі. Наприклад, у практиці банків США застосовується комплексна система аналізу кредитоспроможності позичальника – правило шести «сі» (в деяких варіантах п'яти «сі»), що включає дослідження таких складових:

1. *Character (репутація позичальника)* – бажання і рішучість позичальника виконати свої зобов'язання.
2. *Capital (капітал)* – готовність позичальника використати власний капітал у проекті, на який він бере кредит.
3. *Capacity (фінансові можливості)* – спроможність позичальника одержувати гроші за всіма своїми операціями або в ході реалізації конкретного проекту та здатність позичальника управляти коштами.
4. *Collateral (забезпечення)* – наявність стабільних та ліквідних вторинних джерел погашення кредиту та відсотків за ним.
5. *Condition (умови)* – аналіз стану місцевої, регіональної, загальнонаціональної економіки, а також галузі господарства, в якій працює позичальник.
6. *Control (контроль)* – здійснюється контроль банку за фінансовим становищем клієнта й реалізацією угоди, що кредитуватиметься.

Отже, оцінюючи кредитоспроможність, американські банки враховують не лише внутрішні чинники, безпосередньо пов'язані з позичальником, такі як його репутація та фінансові можливості, ефективність проекту, що має кредитуватися, а й зовнішні фактори – економічну кон'юнктуру. Здавалося б спроможність клієнта банку повернути кредит не може прямо визначатися макроекономічними чинниками. Але не слід забувати, що діяльність будь-якого підприємства чи людини, особливо за умов інтенсивної глобалізації економічних відносин, не може здійснюватися без урахування стану кон'юнктури ринку, де цей позичальник працює. Більш того, нині ефективність роботи будь-якого суб'єкта господарювання, а, отже, і його здатність повернути взятий кредит, формується під дією зовнішніх умов, та визначається тим, наскільки він (суб'єкт господарювання) зможе швидко та якісно пристосуватися до зміни цих умов, базуючись на своїх внутрішніх можливостях. Саме тому, на нашу думку, аналіз зовнішнього середовища має також бути невід'ємною складовою системи оцінки кредитоспроможності, а не виступати окремим незалежним від кредитоспроможності елементом при прийнятті рішення щодо кредитування.

Однак і такий підхід до тлумачення ролі кредитоспроможності у результатах кредитного процесу ще не є вичерпним, бо не враховує умов кредитування – таких структурних параметрів кредиту як сума позики, умови видачі та графік погашення, відсоткова ставка тощо. Як правило, звертаючись до банку, клієнт вже має певні побажання стосовно умов кредитування, але остаточно параметри кредиту з урахуванням фінансових можливостей клієнта визначає сам банк. І тут не можна забувати, що за різних умов кредитування один і той самий позичальник може мати різну кредитоспроможність. Тому завдання банку – підібрати саме такі параметри позики, які б максимально відповідали можливостям клієнта і забезпечували його кредитоспроможність, і врешті-решт впевненість банку у тому, що видані в кредит кошти будуть вчасно та повністю

повернені. Відтак, комплексна оцінка кредитоспроможності банківського позичальника має також включати в себе ще й оцінку та структурування кредиту, тобто аналіз умов кредитування.

Враховуючи недоліки та переваги різних підходів до оцінки кредитоспроможності позичальників комерційних банків, що були викладені вище, пропонуємо таку узагальнену схему аналізу (рис.1):

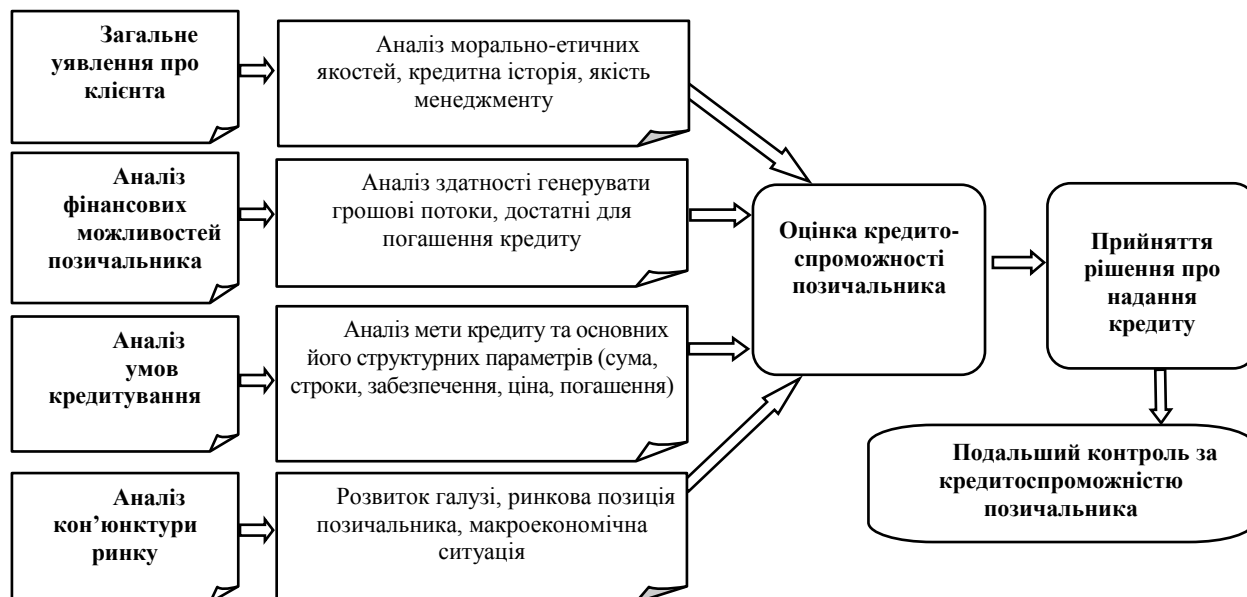

Рис. 1. Схема оцінки кредитоспроможності позичальника банку

Оцінка кредитоспроможності позичальника є методом управління кредитним ризиком на рівні окремої позики. Проте, надаючи кредит навіть кредитоспроможному клієнту, не слід забувати про необхідність мінімізації кредитного ризику не лише на рівні окремої позики, а й на рівні кредитного портфеля. Банк має порівняти зростання загального прибутку від кредитування такого позичальника зі зростанням ризику кредитного портфеля. Крім того, вирішуючи, чи надавати такому клієнту кредит, необхідно також враховувати стратегію диверсифікації та ліміти кредитування, що розроблені та застосовуються банківською установою (рис. 2).

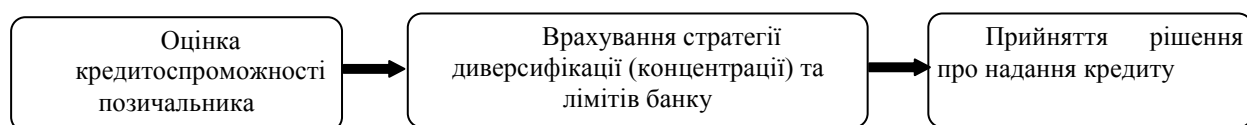

Рис. 2. Схема прийняття рішення щодо надання кредиту банком

Таким чином, відповідно до рис. 1 і 2, можемо дійти висновку, що при дотриманні запропонованих схем аналітичного процесу результат аналізу кредитоспроможності дає вичерпну відповідь на питання: надавати позичальнику позику чи ні.

Проте ефективність здійснення такого аналізу залежить ще й від того, як саме буде організовано процес оцінки кредитоспроможності у банківській установі. Адже аналіз кредитоспроможності в банку може здійснюватися спільними зусиллями різних структурних підрозділів, зокрема відділом кредитування, відділом безпеки, підрозділом супроводження кредитних операцій тощо. За таких обставин у результаті поганої координації різних відділів банку, відсутності єдиної комплексної системи аналізу кредитоспроможності, достовірність оцінки спроможності клієнта повернути позику знижується, а саме поняття кредитоспроможності звужується до аналізу фінансового стану позичальника.

На жаль, така нескоординованість дій характерна для вітчизняних банків – вони не уникли проблем при формуванні кредитної політики та безпосередньо здійсненні аналізу кредитоспроможності. Зупинимось на найбільш актуальних з них:

1. *Недосконалість нормативно-правової бази.* Вітчизняні банки створюють власні методики оцінки кредитоспроможності позичальників відповідно до Положення НБУ «Про порядок формування та використання резерву від можливих втрат за кредитними операціями комерційних банків» [1], що має суттєві недоліки, а саме: НБУ визначає основні критерії оцінки фінансового стану позичальника, але вони є надто «розмитими», неконкретними, що ускладнює можливості їх застосування банками та створює умови для маніпуляції класом позичальника.

2. Суттєві недоліки діючих нині методик комерційних банків, а саме:

- *недостатня увага надається якісним показникам*, що характеризують кінцеві результати діяльності позичальників-підприємств. Так, за якісні показники нараховується лише близько 20–30 % загальної кількості балів;
- *неадекватна бальна оцінка показників та ролі кожного з них у формуванні кредитоспроможності позичальників.* Зокрема, в окремих методиках за такими різними за важливістю показниками як рентабельність активів, строк діяльності підприємства, частота надходжень коштів на рахунок надається однакова максимальна кількість балів;
- *неврахування специфіки конкретного позичальника.* Деякі банки не мають окремих методик для аналізу кредитоспроможності приватних підприємців, використовуючи при цьому методики, розроблені для аналізу фінансового стану позичальників – юридичних осіб (підприємств), тоді як оцінка кредитоспроможності приватного підприємця має поєднувати у собі елементи оцінки кредитоспроможності юридичної та фізичної осіб;
- *відсутність постійного моніторингу (супроводження кредиту)* – вітчизняні банки обов'язково проводять оцінку кредитоспроможності перед наданням кредиту, але надалі згадують про неї лише один раз на квартал при формуванні резервів під кредитні ризики, причому аналіз кредитоспроможності при цьому вже носить скоріше формальний характер. Не дивно, що за такого відношення, при настанні дати повернення кредиту виникають проблеми – клієнт не може виконати свої зобов'язання;
- *невідокремлення фінансових потоків позичальника від фінансових потоків за проектом, що має кредитуватися.* Зокрема, має вивчатися не лише економічна ефективність проекту окремо, а й фінансовий стан позичальника до впровадження та прогнозний фінансовий стан після реалізації проекту, що має фінансуватися банком. Проте вітчизняні банки не завжди роблять такий аналіз. Водночас у більшості методик аналізу кредитоспроможності при визначенні рейтингової оцінки та класу позичальника взагалі не аналізується мета кредиту – банківські експерти окремо аналізують захід, що кредитується, але методології цієї оцінки не розробляють, а тому й якість її є низькою. Отже, процес визначення класу кредитоспроможності не включає значну і дуже важливу складову – аналіз проекту, що кредитується.

3. Брак досвідчених професіоналів у банківській сфері. Банківський працівник, що здійснює оцінку кредитоспроможності, має підходити до цього творчо, адже аналіз кредитоспроможності, крім об'єктивних, передбачає також і вивчення суб'єктивного роду факторів. Також кредитний фахівець має враховувати специфіку конкретного позичальника, що вимагає від нього високого рівня економічних знань з різних галузей, досвіду, хорошої інтуїції та відповідальності. Що ж стосується вітчизняних банків, то зважаючи на відсутність великого практичного досвіду роботи в банківському бізнесі, надзвичайно високу плінність кадрів, відчувається брак професіоналів, особливо управлінців середнього та вищого рівня. Тому часто оцінка кредитоспроможності проводиться неякісно, з порушенням навіть внутрішньої методології банку. Крім того, на жаль, ще не всі наші банки зрозуміли, що позичальник – це не «прохач грошей», а клієнт, що купує специфічну послугу – кредитування, сплачуючи за неї ціну у вигляді відсотка, а тому вимагає до

себе уважного ставлення, обґрунтованої відповіді щодо можливостей надання йому позичкових коштів.

4. Недостатність інформації про позичальника. В Україні не існують спеціальні організації (наприклад, кредитні бюро), через які банки могли б ефективно обмінюватися інформацією щодо кредитоспроможності своїх клієнтів. Це змушує банки підвищувати відсоткові ставки за кредитами на премію за ризик, нелегально обмінюватися інформацією, порушуючи інститут банківської таємниці.

Враховуючи названі проблеми, ми пропонуємо такі шляхи можливого їх вирішення:

- з боку НБУ – конкретизація процедури визначення кредитного рейтингу позичальників, що наведена у Положенні про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків; здійснення конкретних заходів щодо реалізації положень закону «Про організацію формування та обігу кредитних історій»;
- на рівні окремого банку – удосконалення існуючих методик оцінки кредитоспроможності позичальників у напрямку збільшення питомої ваги якісних показників та об'єктивності їх бальної оцінки; підвищення кваліфікації працівників кредитних відділів;
- на рівні банківської системи – більш активна робота українських банків щодо створення незалежних кредитних бюро, що дасть змогу підвищити поінформованість банківських установ про потенційних позичальників та знизити витрати на пошук інформації.

Література

1. Постанова НБУ №279 «Про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків» від 6.07.2000р.
2. Галасюк В., Галасюк В. Оцінка кредитоспроможності позичальників: що оцінюємо? //Вісник НБУ. – 2001. – № 5. – С. 54 – 56.
3. Галасюк В., Галасюк В. Проблеми оцінки кредитоспроможності позичальників //Вісник НБУ. – 2001. – № 9. – С. 54 – 57.
4. Галасюк В., Галасюк В. Методика оцінки кредитоспроможності позичальників //Вісник НБУ. – 2002. – № 2. – С. 39 – 45.
5. Кредитний ризик комерційного банку /За ред. В.В. Вітлінського. – К.: Знання, КОО, 2000. – 251с.
6. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. – М.: ИКЦ «ДИС», 1997. – 464 с.
7. Чайковський Я. Напрями вдосконалення аналізу кредитоспроможності позичальника комерційного банку //Банківська справа. – 2000. – №5. – С.13 –15
8. Чайковський Я. Удосконалення комплексної методики оцінки кредитоспроможності позичальників //Вісник НБУ. – 2003. – №11. – С.30 –34.
9. Щиборщ К. Анализ кредитоспособности заемщика /<http://www.uran.donetsk.ua/~masters/2002/fem/andropova/diss/art3.htm>
10. Показники діяльності банків України /Асоціація українських банків /http://www.aub.com.ua/ua/2005.html?_m=publications&_t=rec&id

Додонов О.В.,

ст. наук. співроб. відділу оплати праці та доходів населення Державної установи Науково-дослідний інститут соціально-трудових відносин Міністерства праці та соціальної політики України; здобувач кафедри Міжнародної економіки Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля

Нормування праці як засіб відновлення стимулюючої функції заробітної плати: використання міжнародного досвіду в роботі вітчизняних підприємств на сучасному етапі

В статті, з урахуванням зарубіжного опыта и отечественной практики, обосновывается целесообразность применения современных подходов к нормированию труда на промышленных предприятиях при определении заработка работников с повременной формой оплаты труда. Указаны пути повышения эффективности работы служб и специалистов, функциональными обязанностями которых является организация, нормирование и оплата труда на промышленных предприятиях.

Taking into consideration foreign experience and national practice the author of the article grounds the expediency of applying modern approaches towards work-setting at industrial enterprises while rating payment for hourly-paid workers. He also proposes some ways of increasing the work effectiveness of departments and employees responsible for organising and rating work at industrial enterprises as well as its payment.

Ключові слова: **нормування праці, організація виробництва, стимулювання, продуктивність, заробітна плата.**

За умов переходу до ринкової економіки промислових підприємств в Україні, окремі керівники почали відмовлятися від доцільності нормування праці, віддаючи перевагу «стихийному» характеру організації виробництва. На цих підприємствах були ліквідовані служби, які займаються питаннями нормування на рівні підприємства, а їх функції передані на рівень структурних підрозділів. Така реорганізація призвела до припинення роботи з перегляду норм витрат праці навіть у тих випадках, коли впроваджувалась нова техніка, технологія, здійснювалась організаційна робота із впровадження заходів щодо раціоналізації робочих місць.

Поруч із такими негараздами, у період спаду виробництва та переходом більшості промислових підприємств до госпрозрахункових форм господарювання, змінився підхід щодо підготовки фахівців у системі вищої освіти: у більшості вищих навчальних закладах (далі – ВНЗ) майже припинилось викладання таких дисциплін як «Організація та нормування праці» та «Організація виробництва» у тих обсягах та із тією досконалістю, яка була притаманна науковим установам, що виконували функції «кузні кадрів» для базових підприємств. Замість підготовки кваліфікованих фахівців, які володіють навичками організації виробництва та нормування праці, ВНЗ почали «штампувати» модні професії та велику кількість різновидів менеджерів. При цьому якість підготовки такого фахівця або магістра по суті мала парадоксальний вигляд: «Керувати можливо та при цьому не обов'язково мати необхідну глибинність знань та навичок з питань організації та нормування праці!?»

Отже за таких умов промислове підприємство, яке усвідомлює значущість нормування праці, залишилося «сам на сам» при необхідності обґрунтованого встановлення норм праці та визначення необхідної кількості працівників за фахом для виконання виробничої програми, для обґрунтованого коригування трудомісткості та розрахунку фондів оплати праці, для пошуку шляхів підвищення продуктивності праці та ліквідації «вузьких місць» на виробництві.

На сучасному етапі, який характеризується в Україні піднесенням промислового виробництва, важливість нормування праці освідомлюють як практичні діячі, так і науковці.

Саме у розрізі стимулюючої функції заробітної плати останнім часом розглядають нормування праці як у Російській Федерації (далі – РФ), так і в Україні, оскільки накопичені за роки незалежності проблеми з цих питань однакові для обох колишніх союзних республік.

Науковці РФ Б. Якимович, О. Коршунов, Н. Волгін, Ю. Рябінін, Р. Яковлев вважають, що процесом нормування повинна бути охоплена праця всіх категорій промислово-виробничого персоналу підприємства. З цієї точки зору Б. Якимовичем та О. Коршуновим розроблена «Модель прогнозування трудомісткості виготовлення виробу» із визначенням механізму та аналізу норм праці всіх категорій працівників та на всіх стадіях життєвого циклу виробу – від розробки до реалізації [1]. Окремі науковці досконало розробили механізми нормування праці персоналу обслуговування виробництва (Ф. Прус), фахівців та керівників (Ю. Кокін), всіх категорій промислового персоналу із відокремленням відрядників (В. Белкін та Н. Белкіна). До необхідності нормування праці всіх категорій працівників виробничого підприємства схиляються й практичні діячі відомих та конкурентоспроможних підприємств РФ: Г. Гендлер (докт. екон. наук, керівник ВТ «Електросила», м. Санкт-Петербург), Ю. Драгунов (докт. техн. наук, керівник ВАТ «Гідропрес», м. Москва), фахівці та керівництво ВТ «1-го Московського заводу радіодеталей» та ін., де у 2003–2004 рр. було проведено вивчення існуючих систем нормування праці.

Серед українських науковців є такі, хто вважає, що процесом нормування повинна бути охоплена праця всіх категорій промислово-виробничого персоналу. Л. Потьомкін розглядає цей механізм як захід щодо обгрунтованої диференціації тарифних ставок та окладів, встановлення заробітної плати окремого працівника залежно від виконання ним норм виробітку та (або) нормованих завдань [2]. В. Мандибура вважає обов'язковість нормування праці працівників із погодинною формою її оплати заходом, що унеможливує експлуатацію праці працівників із відрядною формою оплати [3]. Особливості нормування праці працівників малих підприємств дослідив Р. Решетов [4]. Найбільш ретельно питання нормування праці викладені на сторінках наукових видань С. Лучаніновим [5–8].

Фахівці МОП із питань організації праці вважають, що негативна оцінка ролі нормування на сучасному етапі розвитку виробництва, який пов'язаний із економічною стабілізацією та відродженням підприємств, іноді виникає не стільки із небажанням окремих керівників використовувати нормування, скільки із недосконалістю існуючої на підприємстві системи нормування праці, неадекватністю рівня її розвитку вимогам сучасного виробництва та менеджменту, відсутністю кваліфікованих кадрів, які здатні своєчасно розробляти всебічне обгрунтування норми витрат праці.

Для вирішення визначених проблем є можливість ознайомити читача з провідним зарубіжним досвідом, який сьогодні використовують промислові підприємства РФ та України з метою зниження витрат виробництва на всіх стадіях виробничого циклу та відповідно – підвищення прибутковості та рівня конкурентоспроможності. Запропоновані підходи, які спрямовані на посилення контролю та обліку витрат живої праці всіх категорій працівників, стосуються як вдосконалення самого процесу нормування та стимулювання до продуктивної праці, так і організації роботи відповідних служб (працівників) на підприємстві.

У промислово-індустріальних країнах потреба у нормуванні на підприємствах збільшується з року в рік. Так, спільне обстеження Європейської федерації продуктивності та Міжнародного директорату МТМ вказує на те, що в США нормування праці застосовується на 100 % підприємств деревообробної, целюлозно-паперової промисловості, у виробництві будівельних матеріалів, металевих виробів, транспортного обладнання та у машинобудуванні. У харчовій промисловості нормування праці використовується на 88 % обстежених підприємств, у текстильній – на 93 %, у поліграфії – на 84 %, у хімічній промисловості – на 85,0 %. У невиробничій сфері (фінансова та страхова діяльність) нормуванням праці охоплено 100 % обстежених підприємств [9]. Сьогодні у США, Великій Британії, Швеції, Фінляндії, Японії, Німеччині розширюють сферу нормування як у виробничій, так і у невиробничій сфері.

Особлива увага при цьому приділяється вдосконаленню нормативної база витрат праці, яка акумулюється в автоматизованих базах даних та об'єднує всі структурні підрозділи у комп'ютерну мережу (сервери).

Найбільш поширеною у цих країнах є система встановлення та змін норм праці, яка має назву «МТМ». Сутність цієї системи полягає у тому, що модифікований аналітичний метод нормування дозволяє більш ретельно диференціювати розподіл операції на мікроелементні нормативи часу. На базі цієї системи, розробленої Г. Мейнердом, американська дослідна фірма «Уорк Фактор» розробила нормативи часу на трудові процеси фахівців та службовців, що дозволяє враховувати нормативний час за різних умов виробничої діяльності.

Завдяки наявності досконалої бази та систем нормування, в США на обґрунтованих засадах щорічно переглядаються норми часу приблизно на 50 % підприємствах; 30 % підприємств переглядають норми раз на півріччя, або у квартал та лише решта кількість підприємств (20 %) – рідше, саме на рік. Перегляд здійснюється, якщо впроваджується нове обладнання, змінюються умови та методи праці, переконаються або не виконуються чинні норми.

Особлива увага в індустріальних країнах приділяється якості роботи фахівців та служб, які займаються переглядом норм праці та її оцінкою. *Служби, які займаються нормуванням та організацією праці, повинні відповідати таким вимогам:*

1. Фахівець, який займається нормуванням праці на конкретній виробничій ділянці (у структурному підрозділі) та оцінює конкретну операцію (слюсарну, токарну, мулярну, креслярську, науково-дослідну тощо), повинен володіти відповідною кваліфікацією та вміти виконати роботу за той час, який вимагає від працівника та (або) навчити його виконувати роботу за цей час.
2. Нормативна кількість працівників служб, які безпосередньо займаються нормуванням праці у виробничих структурних підрозділах, розраховується залежно від типу виробництва та кількості виробничих працівників цього підрозділу. Для розрахунку використовують відповідну формулу та прийняті нормативні значення:

$$H_i = 1,1 + niP, \quad (1)$$

де H – кількість нормувальників i -го структурного підрозділу, осіб;

ni – натуральне число, яке враховує специфіку підрозділу;

P – кількість працівників структурного підрозділу.

Для прикладу наведена табл. 1, в якій за розрахунковими формулами визначається кількість фахівців з організації та нормування праці у структурних підрозділах, що мають різну виробничу специфіку.

Таблиця 1

Визначення кількості фахівців з організації та нормування праці залежно від специфіки роботи виробничого структурного підрозділу

Специфіка виробничого підрозділу	Розрахункова формула для визначення кількості фахівців з організації та нормування праці (H)
Ливарне виробництво	$H_l = 1,1 + 0,0078P$
Оштампувальне виробництво	$H_{з/ш} = 2,4 + 0,0053P$
Механічне виробництво	$H_m = 2,1 + 0,0073P$
Автоматно-револьверне виробництво	$H_{а/р} = 1,5 + 0,0106P$
Термічне виробництво	$H_t = 1,5 + 0,006P$
Механічно-збиральне виробництво	$H_{м/з} = 2,4 + 0,0073P$
Агрегатно-збиральне виробництво	$H_{а/з} = 1,8 + 0,0056P$
Слюсарно-збиральне виробництво	$H_{с/з} = 1,6 + 0,0054P$

1. При визначенні заробітку окремого працівника, який займається питаннями організації та нормування праці на промислових підприємствах США найчастіше використовується

методика оцінки інтенсивності праці «ЛМС», а у Німеччині її модифікована модель, розроблена професором Брансфельдом. Застосування цих методик дозволяє об'єктивно враховувати темп та напругу роботи працівника, умови праці та його старанність (навички та вміння). Такий підхід дозволяє, поряд із ступенем виконання встановлених норм, враховувати умови, в яких працівник працює, що унеможливує його надмірну експлуатацію та необ'єктивну оцінку його праці.

2. Розмір заробітку фахівця з організації та нормування праці повинен бути у безпосередній залежності від об'єктивності чинних норм.
3. Якщо для робітників із відрядною формою оплати праці застосовуються норми часу та (або) виробітку, для інших категорій працівників повинні бути встановлені планові нормовані завдання, які спрямовані на належні умови функціонування самого виробництва та, зокрема, на виконання відрядниками виробничої програми.

Отже, перелічено лише базовий досвід, який сьогодні використовується як конкурентоспроможними російськими, так і українськими промисловими підприємствами, що були обстежені при виконанні науково-дослідної роботи у 2004–2005 рр. співробітниками відділу оплати праці та доходів населення ДУ НДІ соціально-трудових відносин (м. Луганськ) відповідно до Зведеного плану Мінпраці України.

Викладений матеріал дозволяє дійти висновку, що за рахунок вдосконалення нормування праці можливо підвищити стимулюючу функцію заробітної плати та мобілізувати працівників підприємства до поліпшення результатів його роботи. При цьому, як у РФ, так і в Україні існує достатня наукова база щодо вирішення цих питань. Так, ще за роки існування Всесоюзного НДІ праці (м. Москва) та його українського філіалу, розташованого у Луганську (колишній Ворошиловград), була накопичена достатня методологічна та методична наукова база, поглиблення якої за умов ринкової економіки, із урахуванням сучасного міжнародного досвіду, дозволяє відновити нормування праці з метою ефективного використання трудового потенціалу та робочого часу.

Підтвердженням наявності такого потенціалу є й той факт, що у 2005 р. фахівці НДІ соціально-трудових відносин (м. Луганськ) за дорученням Мінпраці України виконували наукову експертизу НДР «Концепція нормування праці на принципах ефективної взаємодії показників професійно-кваліфікаційного рівня працівників, їх продуктивності та заробітної плати», що дозволило спільними зусиллями розробити зразковий фундаментальний документ та виконати Програму, затверджену Кабінетом Міністрів України від 18.03.2003 р. за № 356.

Література

1. Якимович Б., Коршунов А., Фоминых Р. Прогнозирование трудоёмкости изготовления машиностроительного изделия и организационно-технический уровень производственной системы //Человек и труд. — 2004. — № 4. — С. 78–82.
2. Потьомкін Л. Сучасні тенденції організації заробітної плати в промисловості України //Україна: аспекти праці. — 2003. — № 7. — С. 20–25.
3. Мандибура В. Специфічні особливості експлуатації праці в період економічної кризи //Україна: аспекти праці. — 1999. — № 3. — С. 29–33.
4. Решетов Р. Інструментарій механізму мотивації праці персоналу малих підприємств //Україна: аспекти праці. — 2000. — № 2. — С. 43–47.
5. Міністерство праці та соціальної політики України. Наказ від 17 жовтня 2003 р. №283. «Про затвердження Рекомендацій щодо порядку розроблення та затвердження міжгалузевих та галузевих норм праці» //Справочник економіста. — 2004. — № 3. — С. 59 — 70.
6. Лучанинов С. Фотография рабочего времени // Справочник экономиста. — 2004. — № 7. — С. 76 — 83.
7. Лучанинов С. Хронометраж рабочего времени // Справочник экономиста. — 2004. — № 9. — С. 72 — 77.
8. Лучанинов С. Визначення кількості менеджерів з персоналу //Справочник економіста. — 2004. — № 8. — С. 93.
9. Радомський С.Й., Гончаров В.М., Додонов О.В. Організація й оплата праці на підприємствах в умовах переходу до ринкової економіки. Навч. посіб. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. — 264 с.

*Клокар О.О.,**аспірант кафедри економіки та підприємництва Білоцерківського ДАУ**Нові концептуальні підходи до формування системи мотивації трудової діяльності працівників у реструктуризованих сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм*

В статье предложены дифференционные методы стимулирования трудовой мотивации в реструктуризованных сельскохозяйственных предприятиях. Акцентировано внимание на взаимодействии сотрудников в технологических процессах.

The author of the given article offers some differential methods of work motivation in restructured farming businesses. A special attention is paid to mutual cooperation of workers in different technological processes.

Ключові слова: трудова мотивація, мотиваційні системи, принципи матеріального та соціально-психологічного стимулювання тощо.

На сучасному етапі розвитку аграрного сектора економіки України в більшості реструктуризованих сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм застосовуються комплексні мотиваційні системи (поєднання матеріальних і соціально-психологічних стимулів) з метою забезпечення високого рівня трудової мотивації їх працівників. Проте нині традиційні підходи до стимулювання не виправдовують себе. До таких належать: незначна диференціація в розмірі заробітної плати низько- та висококваліфікованих спеціалістів, надання соціальної допомоги й пільг лише малозабезпеченим працівникам, переважно натуральна оплата праці за підвищеними цінами на продукцію, не досить гнучкий графік відпусток, відсутність належного одягу та обладнання на шкідливих роботах тощо. У зв'язку з цим у спеціалістів наведених вище підприємств сформувалося негативне ставлення до роботи, що безпосередньо вплинуло на зменшення рівня рентабельності відповідних господарюючих суб'єктів. Тому в аграрному секторі економіки набуло актуальності питання розробки нових концептуальних підходів до формування системи трудової мотивації працівників у реструктуризованих аграрних підприємствах різних організаційно-правових форм.

Справедливо зазначити, що в Україні вже зроблені певні кроки по впровадженню нової досконалішої системи трудової мотивації. Так, Інститутом аграрної економіки при Академії аграрних наук України розроблена концепція «Комплексної програми підтримки та розвитку українського села на 2006–2010 рр.», де передбачені заходи щодо поліпшення соціально-економічних умов розвитку аграрного сектора економіки. Цей підхід сприятиме також підвищенню добробуту сільськогосподарських працівників і формуватиме їх позитивне ставлення до роботи. Проте, враховуючи складні політико-правові механізми реалізації цього проекту нині він не затверджений до виконання. На нашу думку, це пов'язано з недооцінкою ролі цієї програми в підвищенні життєвого рівня та трудової мотивації сільськогосподарських працівників. Тим часом, аналогічні програми розроблені та впроваджені державними інститутами в інших країнах СНД. Наприклад, у Російській Федерації й Республіці Казахстан з метою підвищення добробуту сільського населення та формування високого рівня трудової мотивації аграрних спеціалістів реалізуються подібні до зазначених вище заходи [1; 5; 6].

Дослідженням вищенаведеної проблеми займалися такі вчені: М. Амосов, С. Апенько, І. Ахметова, Є. Савченко, О. Раменських та ін. [2–6]. Науковці запропонували нові підходи до формування систем трудової мотивації в аграрному секторі економіки. Проте питання розробки та впровадження дієвих заходів щодо впровадження інноваційних мотиваційних механізмів на виробництві у цій галузі є недостатньо розробленим і вивченим у зв'язку із диференціацією в організаційно-правовій структурі реструктуризованих сільськогосподарських підприємств.

Ураховуючи актуальність і невирішеність наведеного вище питання головною метою даного етапу дослідження є розробка нових концептуальних засад до формування мотиваційної системи у реструктуризованих сільськогосподарських підприємствах різних форм господарювання. Для досягнення поставлених цілей використовувалися такі методи: діалектичний, системно-структурний, абстрактно-логічний та ін.

У результаті аналізу існуючої системи трудової мотивації у згаданих господарських товариствах нами виділені його окремі аспекти, які потребують удосконалення на макро- та мікрорівнях: матеріальні, соціальні, психологічні. Проте нові концептуальні засади щодо удосконалення функціонування системи трудової мотивації в аграрному секторі економіки, на нашу думку, повинні базуватися на таких принципах:

- паритет у правах усіх сторін соціально-економічних відносин щодо розподілу результатів фінансово-господарської діяльності;
- забезпечення провідних фахівців правом власності;
- створення умов для належного використання засобів трудової діяльності всіма працівниками;
- упровадження демократичних засад управління;
- створення, у тому числі державними інститутами, умов для залучення вітчизняних і зарубіжних інвесторів;
- надання кредитів підприємцям на пільгових умовах і сприяння в їх своєчасній виплаті;
- розробка механізму пільгового оподаткування прибутку, спрямованого на розвиток соціально-побутової та культурної інфраструктури села;
- пріоритетне забезпечення робочими місцями перспективних молодих і висококваліфікованих фахівців;
- упровадження переважно погодинної системи оплати праці на всіх видах механізованих та ручних робіт;
- забезпечення розробки на державному та місцевому рівнях програми підтримки та розвитку сільських територій;
- розробка цільових програм по наданню житла та інших соціально-побутових і культурних послуг малозабезпеченим і молодим фахівцям;
- створення умов державою для залучення до роботи переважно молодих спеціалістів;
- забезпечення сприятливого внутрішнього та зовнішнього середовища для професійного зростання та самореалізації окремих працівників;
- об'єктивна оцінка і захист прав кожної сторони у процесі вирішення соціально-трудова конфліктів та ін.

Вважаємо, що цей підхід забезпечить розробку нових концептуальних засад до удосконалення основних аспектів мотиваційної системи реструктуризованих сільськогосподарських підприємств. Так, найбільш ваговою складовою цієї системи, що впливає на трудову мотивацію аграрних спеціалістів, є *матеріальна*. Тобто від рівня задоволення першочергових потреб працівників (заробітна плата, житло та ін.) істотно залежить їх ставлення до роботи. Це передбачає розробку системи заходів щодо удосконалення матеріального стимулювання підлеглих вищевказаних господарюючих суб'єктів. Проте, на нашу думку, диференційний підхід до реалізації цих заходів у різних реструктуризованих сільськогосподарських підприємствах, пов'язаний з їх неоднорідною організаційно-правовою формою.

В Україні та Київській області найпоширенішими серед названих підприємств є три форми господарювання: відкриті й закриті акціонерні товариства (ВАТ і ЗАТ), товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) та фермерські господарства (ФГ). Тому розробка нових концептуальних підходів до формування системи трудової мотивації базується саме на аграрних підприємствах зазначених організаційно-правових форм. Так, у всіх господарюючих суб'єктах застосовуються

достатньо дієві механізми матеріального стимулювання (заробітна плата, доплати, надбавки, премії, надання окремим фахівцям житла та ін.). Проте власники відповідних підприємств не повністю враховують вплив діяльності окремих працівників на рентабельність господарських товариств. Тому, ми вважаємо, що актуальними концептуальними засадами до удосконалення матеріального стимулювання в відкритих акціонерних товариствах є розробка та затвердження на загальнодержавному рівні прозорого та гнучкого механізму участі всіх працівників у розподілі прибутку (більш детально про це у наступному параграфі). Цей підхід передбачає встановлення законом мінімального розміру акцій, які повинні надаватися безкоштовно власником у володіння та розпорядження підлеглих. Це забезпечить участь працівників у коригуванні діяльності підприємства, умов праці та відпочинку, рівня соціального забезпечення, що позитивно вплине на їх ставлення до роботи.

Крім цього, у цих господарюючих суб'єктах власнику слід розробити систему оцінки якості роботи кожного підлеглого та сформувати групу ключових виконавців, яких необхідно забезпечувати додатковими стимулами та спонукати до роботи. Це передбачає пріоритетне на відміну від інших надання їм цінних паперів. Також доцільно забезпечити функціонування на макро- та мікрорівнях програми по залученню інвесторів у господарські товариства цієї організаційно-правової форми. На нашу думку, додатковий капітал вплине не лише на фінансовий стан сільськогосподарського підприємства, а й на розмір заробітної плати та інше матеріальне забезпечення кожного працівника. Як наслідок, можливість підлеглих брати участь в управлінні господарським товариством, *паритет у правах усіх сторін соціально-економічних відносин* (власники, інвестори та працівники) забезпечить високий рівень їх трудової мотивації.

Так, у Казахстані реалізується програма щодо розвитку сільських територій, в якій передбачені умови по залученню вітчизняних і зарубіжних інвесторів в аграрний сектор економіки одночасно з наданням працівникам підприємств цієї галузі права власності та дорадчого голосу у прийнятті оперативних і стратегічних рішень.

Крім цього, державними інститутами передбачені заходи для *позачергового забезпечення провідних фахівців даної галузі житлом*. На відміну від України ці люди мають можливість приватизувати будівлю, отриману за рахунок держави, та власника господарського товариства через певний проміжок часу [6, с. 2–4]. Тобто, нові концептуальні підходи мають передбачати демократичні засади управління реструктуризованими сільськогосподарськими підприємствами цієї форми господарювання та сприяти налагодженню оптимального мотиваційного механізму завдяки матеріальному стимулюванню державними та приватними інститутами.

Подібні засади до формування високого рівня трудової мотивації працівників доцільно використовувати в закритих акціонерних товариствах. Проте виконавчим органам влади слід розробити концепцію захисту прав та інтересів трудового колективу даних підприємств. Цим підходом передбачається врегулювання механізму участі у загальних зборах товариства всіх зацікавлених сторін (власник, представники профспілкової організації та інших структур). Тобто підлеглі повинні мати право на участь в обговоренні нагальних проблем і пропонувати шляхи їх вирішення, формувати умови відносно додаткового матеріально стимулювання, житлового забезпечення тощо.

Також слід розробити законодавчі норми, відповідно до яких *провідні фахівці в окремих випадках матимуть право власності на частину іменних акцій*. Такий концептуальний підхід спочатку доцільно реалізувати в окремому підприємстві для оцінки впливу на фінансово-господарські результати та трудову мотивацію підлеглих. Тільки за умови виконання викладених вище заходів можливо *сформувати позитивне ставлення кожного працівника не лише до роботи, а й до засобів праці, які він використовує у трудовому процесі*. Це забезпечить якісне виконання кожним підлеглим своїх посадових обов'язків.

Проте, на нашу думку, в закритих акціонерних товариствах на відміну від відкритих пріоритетами при розробці нової мотиваційної концепції повинні бути *демократичні засади*

управління та забезпечення на макро- та мікрорівнях гнучкого матеріального стимулювання. Тобто, умов для підвищення розміру мінімальної заробітної плати, *впровадження переважно погодинної системи оплати праці, отримання доплат, премій, неоподатковуваних соціальних виплат і забезпечення молодих фахівців житлом за рахунок держави та власника господарюючого товариства*. Лише реалізація цих заходів сприятиме підвищенню рівня трудової мотивації більшості спеціалістів цієї галузі економіки.

На нашу думку, подібні концептуальні засади повинні бути в основі матеріального стимулювання працівників товариств з обмеженою відповідальністю та фермерських господарств. Проте з метою реалізації прав кожного підлеглого на макрорівні слід розробити план заходів з розпаювання земель сільськогосподарського та загального призначення. Це передбачає їх раціональний розподіл залежно від цілей та програм майбутніх розпорядників. З цією метою відповідним законодавством необхідно затвердити прозорий механізм отримання підприємцями земельних паїв на конкурсній основі. Тільки в підприємствах даних організаційно-правових форм специфіка його функціонування повинна відрізнятися. Так, у товариствах з обмеженою відповідальністю власнику необхідно обґрунтувати цілі використання окремих земель, участь у цьому пайовиків, порядок розрахунків з ними, їх залучення до роботи у власному господарському товаристві тощо. Проте у фермерських господарствах розпоряднику земельної ділянки необхідно *надати можливість для пільгового придбання техніки, обладнання для її обробітку та використання зекономлених коштів на додаткове матеріальне стимулювання працівників*. Контроль за реалізацією цього механізму доцільно покласти на місцеві та регіональні державні установи. Цей підхід сприятиме виділенню власниками вищезазначених господарюючих суб'єктів додаткових коштів на матеріальне стимулювання підлеглих, що безпосередньо сформує позитивне ставлення до роботи останніх.

На сучасному етапі розвитку аграрного сектора економіки актуальним питанням також є розробка нових концептуальних підходів до удосконалення **соціальних** аспектів мотиваційної системи реструктуризованих сільськогосподарських підприємств. Проте спільною проблемою для всіх власників зазначених вище господарських товариств є складна історично сформована ментальність аграрних спеціалістів, що істотно впливає на їх недбале ставлення до приватного майна. Це пов'язано з роботою цих працівників протягом тривалого проміжку часу в колективних сільськогосподарських підприємствах СРСР. Тому з метою вирішення зазначеної проблеми та формування позитивного ставлення підлеглих до роботи, доцільно створити умови, завдяки яким вони краще зберігатимуть власність підприємства. На нашу думку, державні інститути повинні розробити програму соціально-культурного розвитку сільських мешканців. Такий підхід передбачає проведення масових заходів серед людей, які мешкають у сільській місцевості, особливо аграрних працівників щодо збереження техніки, обладнання та надання їм *додаткового соціального забезпечення*. Насамперед це пов'язано із створенням умов для фізичного та розумового відпочинку (надання путівок у санаторії, профілакторії, білетів у театри та ін.). Крім цього, новими концептуальними засадами слід створити умови, за яких підлегли реструктуризованих сільськогосподарських підприємств зможуть використовувати техніку для обслуговування власного домогосподарства. Також доцільно передбачити можливість продажу їм окремого обладнання після закінчення строку його корисної експлуатації за залишковою вартістю (ціна нижча за ринкову) тощо.

Проте у господарюючих суб'єктах різних організаційно-правових форм доцільно використовувати диференційовані концептуальні підходи до удосконалення якості соціального стимулювання. Вони повинні базуватися як на спільних, так і на відмінних заходах на макро- та мікрорівнях (Таблиця).

Таблиця

**Пріоритетні заходи щодо посилення соціальних аспектів
системи трудової мотивації у реструктуризованих
сільськогосподарських підприємствах***

<i>Заходи</i>	<i>ВАТ</i>	<i>ЗАТ</i>	<i>ТОВ</i>	<i>ФГ</i>
Розробка механізму участі підлеглих у розподілі коштів на соціально-побутове забезпечення	+			
Розробка та впровадження графіка звітування щодо обсягів видатків на соціально-побутові заходи		+		
Розробка програми щодо відрахування частини прибутку на соціально-побутове забезпечення	+	+	+	+
Розробка та реалізація програми навчання перспективної сільської молоді	+	+	+	+
Розробка оптимального трудового графіка	+	+	+	+
Формування пайового кредитного механізму (можливість використання земельного паю для кредитної застави в окремих випадках)	+		+	
Участь провідних фахівців у різних програмах щодо підвищення кваліфікації	+	+	+	+
Розробка та реалізація програми допомоги сім'ям молодих спеціалістів	+	+	+	+
Залучення працівників соціальної сфери до розробки та реалізації програми соціально-культурного розвитку аграрних спеціалістів	+	+	+	+
Розробка та реалізація графіка соціально-культурного відпочинку провідних фахівців	+	+	+	+
Проведення днів села, здоров'я, обжинок та ін.	+	+	+	+
Розробка та реалізація екологічної програми очищення навколишнього середовища	+	+	+	+

* Розроблено автором.

Із наведеної таблиці бачимо, що завдяки проведенню поданих заходів, на нашу думку, можна створити умови для формування позитивного ставлення підлеглих до роботи. Так, у більшості господарських товариств слід застосовувати майже всі нові концептуальні підходи (відкриті та закриті акціонерні товариства й товариства обмеженою відповідальністю). Це пов'язано з функціонуванням у них адаптованого, але не досить гнучкого механізму мотивації трудової діяльності, що потребує доопрацювання окремих соціальних аспектів стимулювання працівників. Тобто, цю складову мотиваційної системи слід удосконалювати на макро- та мікрорівнях. Такий підхід передбачає розробку та реалізацію різних цільових програм для підвищення рівня соціально-побутового та культурного забезпечення й трудової мотивації сільськогосподарських працівників. Тому державні інститути повинні сприяти затвердженню на законодавчому рівні всіх зазначених заходів і спочатку впроваджувати їх у межах окремого господарюючого суб'єкта.

На нашу думку, лише після апробації та оцінки результатів кожної цільової програми можна сформулювати правильний вектор соціально-економічної політики держави в аграрному секторі економіки та сприяти підвищенню рівня трудової мотивації фахівців цієї галузі. Проте пріоритетними з усіх розглянутих заходів є розробка нових концептуальних засад для *підвищення соціально-побутового забезпечення молодих спеціалістів окремих господарських товариств*. Ми вважаємо, у фермерських господарствах власникам доцільно актуалізувати роль даних стимулів з метою залучення молодих фахівців до роботи. Це пов'язано з тим, що ці люди з більшою відповідальністю вирішують поставлені завдання та краще розуміють сучасний стан соціально-економічних відносин, які склалися в аграрному секторі та інших галузях економіки та соціальної сфери.

Тому, на нашу думку, мотиваційна система у вказаних вище суб'єктах господарювання повинен формуватися на дещо інших засадах. Цей підхід передбачає нівелювання фактора власності як основного стимулу та заміна його на інші спонуки, функціонування системи

додаткового соціального забезпечення, професійне зростання підлеглих, налагодження обслуговуючої інфраструктури підприємства тощо.

Таким чином, у результаті критичного аналізу різних концептуальних підходів до формування системи мотивації трудової діяльності працівників у реструктуризованих сільськогосподарських підприємствах різних форм господарювання нами встановлено, що для забезпечення позитивного ставлення окремих спеціалістів до роботи слід удосконалити матеріальні, соціальні та психологічні аспекти стимулювання на макро- й мікрорівнях. Проте для реалізації цих заходів слід урахувати основні принципи щодо поліпшення мотиваційної системи. Це сприятиме стабілізації соціально-економічних та організаційно-управлінських відносин у аграрному секторі економіки та забезпечить підвищення життєвого, соціально-побутового та культурного рівня сільськогосподарських працівників і сформує їх позитивне ставлення до роботи.

Література

1. Концепція «Комплексної програми підтримки та розвитку українського села на 2006-2010 рр.» /Ін-т аграрної економіки. – К.: ННЦ, 2005. – 8 с.
2. Амосов Н. Реальности, идеалы и модели //Наука и жизнь. – 1989. – № 5. – С. 67.
3. Апенько С.Н. Применение системного подхода к оценке профессионально-важных качеств персонала // Известия Академии труда и занятости. – 2003. – № 3/4. – С. 170 – 174.
4. Ахметова И.А. Интенсивность труда в нормировании трудовых процессов //Известия Академии труда и занятости. – 2003. – № 3/4. – С. 127 – 131.
5. Савченко Е. Личный интерес двигает прогресс //Российская Федерация сегодня. – 2000. – № 2. – С.10 – 11.
6. Роменских О. Инициативы есть, будут и результаты //Индустриальная Караганда. – 2004. – № 131. – С.2 – 4.

Матових С.В.,

аспірант кафедри маркетингу АПСВ ФПУ

Теоретичні аспекти формування конкурентоспроможних кластерів у цукрово-буяковому підкомплексі України

В статье обобщены исследования понятия «кластер» и «кластерная теория». Приведена оценка составляющих кластера. Особое внимание уделено социальной составляющей, влияние которой особо весомо в сахарной промышленности.

Some researches on the notions of «a cluster» and «cluster theory» have been generalised in the present article. The author estimates cluster constituents and pays a special attention to a social one as that having a significant importance in sugar industry.

Ключові слова: кластер, кластерна теорія, конкурентоспроможність, національна економіка, галузь, підприємство, аналіз, переробка, географічні та кліматичні умови, цукровобуяковий підкомплекс, соціальна інфраструктура.

Сьогодні перед Україною постало важливе завдання: вона має стати рівноправним конкурентоспроможним елементом системи світової економіки.

Провідна роль у цьому процесі відводиться становленню та розвитку конкурентоспроможної національної економіки, що неможливо без використання усіх доступних механізмів, що прискорюють реформування та вдосконалення внутрішніх ринкових інститутів.

За такого підходу до вивчення проблем підвищення економічної ефективності національного господарства постають нові задачі. Насамперед йдеться про вибір конкурентоспроможної моделі економіки, про пріоритетні галузі, що мають економічний потенціал підвищення конкурентоспроможності. Слід також виявити фактори та елементи, що впливають на ступінь розвитку конкурентних відносин та механізмів крізь призму зовнішньоекономічної конкурентоспроможності.

Вирішення цих та інших питань значно ускладнюється через їх недостатню вивченість не тільки в Україні, а й на території СНД. Потреба у розробці нових теоретичних підходів до вирішення проблем формування та розвитку конкурентоспроможності назріла давно та потребує вивчення світового досвіду в цій сфері. Це повною мірою стосується сфери цукрово-буякового виробництва.

Проблема ефективного функціонування цукрової промисловості за умов трансформаційної економіки сьогодні постає дуже гостро та потребує пошуку наукового обґрунтування механізмів його забезпечення. Це, передусім, зумовлено втратою конкурентоспроможності цукром, що виробляється з вітчизняної сировини – цукрових буряків; зниженням ефективності використання потенціалу галузі; неефективністю митної політики імпорту цурку-сирцю та білого цукру, що призводить до збільшення імпортозалежності, згортання вітчизняного виробництва та, як наслідок, до реальної загрози продовольчої безпеки країни. Саме це зумовило актуальність вибору теми та її народногосподарське значення. У цій статті ми поставили за мету визначити місце кластерної теорії у дослідженні національного цукрово-буякового комплексу.

Існує велика кількість різноманітних теорій формування та розвитку конкурентоспроможності. Але, як засвідчує практика розвитку успішних фірм та процвітаючих економічних систем, найефективнішою формою економічного зростання є теорія кластерного механізму. В її основі лежить поняття «кластер» – зосередження ефективних та взаємопов'язаних видів економічної діяльності, тобто сукупність взаємопов'язаних груп підприємств та організацій.

Кластер в економічній літературі визначається як індустріальний комплекс, сформований на базі територіальної концентрації спеціалізованих постачальників, основних виробників та споживачів, пов'язаних технологічним ланцюгом [1].

Відображаючи динаміку відносних переваг, кластери формуються, розширюються, поглиблюються, але з плином часу можуть також звужуватися, згортатися, розпадатися. Подібна динамічність та гнучкість кластерів є ще однією перевагою порівняно з іншими формами організації економічної системи.

Засновником теорії кластерного розвитку є М. Портер, який вивчив цю проблему за допомогою дослідження конкурентних позицій більш як 100 галузей різних країн. М. Портер звернув увагу на те, що найбільш конкурентоспроможні у міжнародних масштабах фірми однієї галузі зазвичай не безсистемно розкидані по різних державах, а мають властивість концентруватися в одній і тій самій країні, або в одному й тому самому регіоні країни [2]. І це не випадково. Одна або кілька фірм, досягаючи конкурентоспроможності на світовому ринку, поширюють свій вплив на близьке оточення: постачальників, споживачів та конкурентів. У свою чергу, успіхи оточення позитивно впливають на подальше зростання конкурентоспроможності даної компанії [3]. Підсумком є формування «кластеру» – сукупності фірм, тісно пов'язаних галузей, що взаємно сприяють зростанню конкурентоспроможності.

Висока конкурентоспроможність країни тримається саме на сильних позиціях окремих кластерів, тоді як поза ними навіть найрозвинутіша економіка може давати посередні результати. В основі процесу утворення кластеру знаходиться обмін інформацією з приводу потреб, техніки та технології між галузями – покупцями, постачальниками та спорідненими галузями. Коли формується кластер, усі виробництва в ньому підтримують одне одного. Користь поширюється за всіма напрямками зв'язків. Нові виробники, що приходять з інших галузей кластера, прискорюють розвиток, забезпечуючи необхідні засоби для застосування нових стратегій. Здійснюється обмін інформацією та швидке поширення новизни каналами постачальників або споживачів, що мають контакти з чисельними конкурентами. Зв'язки всередині кластеру сприяють визнанню нових шляхів у конкуренції та породжують нові можливості. Людські ресурси та ідеї утворюють нові комбінації. Кластер стає засобом для переборювання інертності, негнучкості та зговорів між суперниками, які зменшують або повністю блокують позитивний вплив конкуренції та появу

нових фірм. Таким чином, наявність кластеру дозволяє національній економіці галузі підтримувати свою перевагу, а не віддавати її тим країнам, які більш схильні до оновлення.

Процес еволюції галузі може привести до створення або розширення кластеру, який виходить за галузеві межі та є могутньою силою економічного розвитку. Національні відмінності у способах утворення кластерів залежать від різноманіття типів фірм, присутніх у конкретній країні. Сприятливе для розвитку підприємництва середовище впливає на швидкість зростання числа конкурентів та інтенсивність змагання між ними. Галузі, що виробляють кінцевий продукт, породжують конкурентоспроможні підтримуючі галузі. Тобто, конкурентоспроможність поширюється вгору технологічним ланцюгом. Підприємства кластеру вимагають підвищити якість напівфабрикатів, що постачаються до них, і тим самим спонукають своїх постачальників також підвищити конкурентоспроможність.

Таким чином, національна конкурентоспроможність залежить від рівня розвитку окремих кластерів. Цей факт має велике значення для урядової політики та стратегії компаній.

На основі приведених теоретичних засад пропонуємо використовувати кластерний підхід при проведенні досліджень цукрово-бурякового підкомплексу України, як на рівні країни у цілому, так і на рівні окремих підприємств.

Однією з головних характеристик кластеру є географічна, тобто побудова просторових кластерів економічної активності. Історично склалося, що на території України переробні заводи будувалися у безпосередній близькості від місць посіву та вирощування цукрових буряків, що спрощувало формування логістичних ланцюгів. Таким чином, згідно з теорією М. Портера, насамперед виділяємо вертикальні взаємовідносини «покупець-постачальник» (цукрово-переробний завод – бурякосійні господарства). Горизонтальні відносини (технології, посередники та ін.) теж входять у межі формування кластерів.

Але не слід забувати ще й про соціальну складову формування кластеру. Специфіка цукрово-бурякового виробництва полягає у тому, що навколо цукрово-переробних підприємств створюються окремі цілісні населені пункти зі своєю інфраструктурою (лікарні, дитячі садки, школи та ін.), яка ще за радянських часів фінансувалася майже на 100 % за рахунок коштів згаданих вище підприємств.

Таким чином, кластер, у нашому випадку, включає такі взаємопов'язані складові: бурякосійні господарства, переробні заводи, науково-дослідні інститути, що знаходяться на території країни та соціальна інфраструктура населених пунктів, в яких ці складові розташовані.

Однак на сучасному етапі в Україні простежуються тенденції скорочення, порівняно з 1991 р., посівної площі під цукровими буряками у 2,3 рази, врожайності – у 1,2 рази. Обсяги заготовівлі зменшились з 50 млн. т до 16, та, як результат, виробництво цукру знизилось з 5 до 1,8 млн. т.

Із 192 заводів, виробничі потужності яких спроможні виробляти більш як 5 млн. т цукру за сезон, реально працюють 120, їх завантаженість сировиною становить лише 40–50 діб при оптимальному значенні – 90. Практично продані на металобрухт 37 заводів, подібна доля чекає ще на 35. Один цукровий завод надає робочі місця в сільському господарстві у середньому 5 тис. людей, а в окремих регіонах, де існує велика кількість фермерських господарств, цей показник ще вищий – до 30 тис. Якщо раніше у цукрово-буряковому комплексі України працювали 1,5 млн. осіб то сьогодні – лише близько 1 млн. [4].

За таких умов підвищується безробіття не тільки у виробничій сфері. Датовані цукровими заводами об'єкти соціальної інфраструктури не отримують додаткових коштів від підприємств, внаслідок чого вони припиняють свою діяльність, а персонал втрачає робочі місця.

Цукрово-бурякова галузь мало не єдина підтримує життєвий рівень села, і закриття хоча б одного цукрового заводу підриває соціальну інфраструктуру заводських селищ. Відповідно, школи, дитячі садки, лікарні, їдальні, магазини, будинки побуту, гуртожитки, житлові будинки тощо припиняють свою роботу через закриття цукрових заводів, оскільки функціонують на заводських інженерних мережах (енергоживлення, водопостачання, опалення, каналізація).

Неймовірних втрат зазнають насінневі та хімічні підприємства, машинобудівні заводи, харчова промисловість та інші галузі, яким потрібен український цукор. Також складовою кластеру є фабрики з виробництва цукерок, які є одним з найважливіших споживачів продукції цукрових заводів.

Виходячи з досвіду минулих років, можна стверджувати, що одним з варіантів підтримання фінансового стану цукрових підприємств є переробка цукрової тростини у міжсезоння. Одночасно з цим, наповнювався ринок відносно дешевою продукцією.

Однак, вважаємо за потрібне наголосити, що ця міра має жорстко регламентуватися та контролюватися державою з метою підтримання національного виробника сировини.

Озброївшись різносторонніми аргументами, цукровики доходять висновку, що безконтрольний, з боку держави, допуск на український ринок цукру-сирцю із тростини загрожує продовольчій безпеці України і руйнує цукрово-буряковий комплекс [5].

Таким чином, ми доводимо, що ланцюг «буряки–цукор–споживач» слід розглядати як кластер у тісному взаємозв'язку, для зміцнення якого між елементами кластеру, пропонуємо здійснити такі заходи:

1. Насамперед це відродження врожайності ґрунту, шляхом відновлення балансу необхідних органічних речовин та елементів мінерального живлення. Це призведе до підвищення врожайності цукрових буряків.
2. Необхідно докорінно змінити відношення до використання насіння гібридів цукрових буряків вітчизняного виробництва тому, що за врожайністю вони не поступаються іноземним, а за стійкістю до хвороб навіть перевершують останні. Це позитивно вплине на підвищення якості цукру, що виробляється з цукрових буряків, знизить собівартість виробництва та дозволить отримувати більші прибутки.
3. Оскільки цукрові буряки досить вимогливі до ґрунтово-кліматичних умов, то з метою прогнозування посівних площ під нею необхідно здійснити агрокліматичне районування, яке базувалося на виявленні залежності між продуктивністю посівів цукрових буряків та умовами їх вирощування.

За умови здійснення названих вище заходів ми зможемо максимально підвищити якість вітчизняної сировини для цукрових заводів, знизити собівартість цукру, а, тим самим, підвищити його конкурентоспроможність на національному та світовому ринках.

Таким чином, відродження українського цукрово-бурякового виробництва тісно пов'язано з відновленням тісних зв'язків між складовими частинами кластеру та неможливо без докорінного організаційно-економічного та технологічного реформування. Успішно цю задачу можна вирішити, якщо всі учасники процесу «буряки – цукор» будуть зацікавлені в отриманні високоякісної конкурентоспроможної продукції.

Література

1. Cluster specialization patterns and innovation styles. – Den Haag, 1998. – P. 5.
2. Портер М. Международная конкуренция /Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 1993.
3. Цихан Т. В. Кластерная теория экономического развития //Теория и практика управления, 2003. – № 5.
4. Сахарные головы //АПК-Информ. – 2005. – 14 марта.
5. www.krytyka.kiev.ua/comments/Pancyr11.html.

*Мех О.А.,**канд. екон. наук, докторант
Центру дослідження науково-технічного потенціалу
та історії науки ім. Г.М. Доброва НАНУ**Міжнародні тенденції фармацевтичних науково-дослідних
розробок (НДР)*

В статье рассмотрены современные тенденции вокруг работы научно-технического потенциала фармацевтической отрасли. Исследуются вопросы относительно объемов финансирования, в том числе за этапами разработок, количества научно-технического персонала задействованного в НИР и их географического размещения.

The present article focuses on some modern tendencies in the work of scientific and technical staff in pharmaceutical industry. The author of the article studies some problems concerning financing volume which depends on the research stages, number of scientific staff involved in scientific and research work, as well as their geographic location.

Ключові слова: **інноваційна продукція, процес патентування, інноваційно-інвестиційна політика, фармацевтична галузь, науково-технологічні досягнення компанії.**

Сучасні наукові знання як реальний актив соціально-економічного розвитку набувають значного поширення в більшості галузей світового господарства. І хоч інформація про вплив науки на економіку не є новітнім відкриттям, проте немає сумніву, що сьогодні цей процес спостерігається, як ніколи, виразно [1]. На світовому ринку ефективного функціонування кожного фармацевтичного підприємства, перспективи його розвитку визначаються можливістю насамперед випускати конкурентоспроможну інноваційну продукцію. Але фармацевтична промисловість – доволі специфічна галузь, адже підприємства виробляють продукцію високої соціальної значущості і тому, більше за інші галузі, вона має орієнтуватися на принципи соціально-етичних норм суспільства. Крім цього, враховуючи специфіку функціонування науково-технічного потенціалу (НТП) галузі (значний термін виконання всіх стадій науково-дослідних розробок і випробувань по створенню одного лікарського засобу (10–15 років), фінансову обтяжливість цього процесу (близько 900 млн. доларів США), високі вимоги до якості, жорстка система внутрішнього та зовнішнього контролю, складність процесу патентування та виведення інноваційного препарату на ринок) та стрімко зростаючу конкуренцію, зрозуміло, що випуск такої інноваційної продукції є дедалі складнішим процесом. Отже, жорстка конкуренція і наведена вище специфіка роботи створили сьогодні актуальну і гостру проблему щодо пошуку майбутньої стратегії інноваційного розвитку для всієї галузі.

Подолання сучасних проблем для найбільших фармацевтичних компаній світу лежить через активізацію їх інноваційно-інвестиційної політики, через диверсифікацію науково-дослідних розробок та вдосконалення відповідно до актуальності вимог регуляторних актів всіх рівнів. Цим проблемам присвячені дослідження відомих вітчизняних вчених, таких як Д. Волох, В. Загорій, А. Кабачна, М. Пономаренко, О. Посилкіна, В. Толочко, Т. Розсоха, М. Слободянюк та ін. Однак, незважаючи на результативність наукових досліджень щодо розв'язання проблем галузі і висвітлення окремих теоретичних та практичних аспектів організації і управління інноваційною діяльністю, деякі протиріччя в роботі науково-технічного потенціалу галузі з'являються під тиском сучасних глобальних перетворень і потребують нових досліджень.

У зв'язку з цим метою цієї статті є аналіз сучасних тенденцій і поглиблення теоретичних знань про реальні умови функціонування науково-технічного потенціалу фармацевтичної галузі у системі глобальних перетворень. Розгляд динаміки щодо фармацевтичних НДР, пов'язаних зі

створенням інноваційних лікарських засобів, визначення змін у основних складових цього процесу (фінансуванні, кількості науково-технічного персоналу тощо).

Посилення концентрації науково-виробничих потужностей (злиття та об'єднання компаній у фармацевтичній галузі), змагання по збільшенню фінансування НДР, недосконалі дії патентів та інших захисних документів на оригінальні лікарські засоби, значно впливає на можливості компаній вчасно створювати важливі для суспільства препарати. Сьогодні конкуренція між компаніями розпочинається не тоді, коли розробник інноваційного препарату випускає його на ринок, а значно раніше, відразу після початку роботи над його створенням. Користуючись науково-технологічними досягненнями компаній, які виконують НДР, конкуренти (виробники, які не мають коштів на проведення власних довгострокових досліджень) беруть за основу вдале відкриття, розроблену молекулу та вдосконалюючи її, створюють більш економічну модель розвитку. Це створює компаніям, які ведуть повномасштабні НДР, кілька проблем (насамперед щодо відшкодування фінансових інвестицій) і змінює стратегію їх інноваційного розвитку.

Сьогодні біофармацевтичними дослідженнями і розробками займаються компанії у всьому світі, які щороку виділяють мільярди доларів на розробку препаратів найближчого майбутнього. У сфері пошуку і створення інноваційних технологій і засобів для лікування найрізноманітніших захворювань беззастережно лідирують американські біофармацевтичні компанії, що входять до Асоціації фармацевтичних досліджень і фармацевтичних виробників США (PhRMA). У міру розвитку технологій, можливості фармацевтичних досліджень значно розширились, і для фармацевтичної хімії важливе значення почали відігравати біотехнології.

Біотехнології – це сукупність технологій, які дозволяють використовувати властивості клітин (у тому числі їх здатність до вироблення різних речовин) і біологічні молекули, такі як ДНК і білки у створенні лікарських препаратів [2].

І якщо раніше фармацевтична хімія і біотехнологія вважалися окремими незалежними галузями науки, то тепер вони тісно переплелися. Фармацевтична промисловість використовує різні біотехнології і, зі свого боку, створює такі технології, до яких належать біообробка (використання живих клітин для виробництва, як, наприклад, інсуліну), метод моноклональних антитіл (використання клітин імунної системи, що виробляють антитіла, для того, щоб спрямувати лікування на певні клітини), клонування молекул (створення генетично ідентичних ДНК), технологія рекомбінантної ДНК (комбінування і зміна генів для створення нових засобів для лікування захворювань) тощо.

Розглянувши дані компаній членів PhRMA про життєвий цикл біофармацевтичної розробки, що розбивається на фази (інноваційний лаг) можна побачити його складність і фінансову обтяжливість (див. табл. 1).

Отже, дані табл. 1 вказують на те, що компанії, розпочинаючи з аналізу десятків тисяч хімічних сполук, пройшовши стадії доклінічних наукових досліджень, клінічних випробувань, витрачаючи на це більше 16 років та десятки мільярдів доларів, у результаті впроваджують у виробництво один інноваційний препарат. За світовою ж статистикою, лише один з п'яти препаратів, що проходять фази клінічних випробувань, отримує схвалення органів реєстрації для подальшого виробництва і тільки три з десяти схвалених препаратів відшкодовують всі витрати на їх НДР. З іншого боку, для підвищення ефективності галузевих показників фармацевтичним компаніям необхідно кожного року виводити на ринок десятки нових сполук (у 2004 р. було схвалено 31 нову молекулярну сполуку).

Таблиця 1

Життєвий цикл біофармацевтичної розробки в США

№ з/п	Фаза	Кількість залучених до НДР сполук	Термін виконання (років)	Обсяги фінансування (млрд. дол. США)
1.	Пошук та створення нового ЛЗ	10 000	5	11,0*
2.	Доклінічні дослідження	250	1,5	
<i>Подача попередньої заявки (IND)</i>				
3.	Клінічні випробування (КВ) I фаза (від 20 до 100 пацієнтів)	5	6	14,1*
	КВ II фаза (від 100 до 500 пацієнтів)			
	КВ III фаза (від 1000 до 5000)			
<i>Подача заявки на реєстрацію нового препарату (NDA)</i>				
4.	Розгляд заявки в управлінні по контролю за лікарськими засобами і продуктами харчування США (FDA)**	1	2	4,1*
5.	Промислове виробництво та IV фаза досліджень	1	2	3,7*

* витрати компаній, членів PhRMA, у 2003 р.

** головна установа, яка видає дозвіл на виробництво та використання нового ЛЗ у США.

Отже, дані табл. 1 вказують на те, що компанії, розпочинаючи з аналізу десятків тисяч хімічних сполук, пройшовши стадії доклінічних наукових досліджень, клінічних випробувань, витрачаючи на це більше 16 років та десятки мільярдів доларів, у результаті впроваджують у виробництво один інноваційний препарат. За світовою ж статистикою, лише один з п'яти препаратів, що проходять фази клінічних випробувань, отримує схвалення органів реєстрації для подальшого виробництва і тільки три з десяти схвалених препаратів відшкодовують всі витрати на їх НДР. З іншого боку, для підвищення ефективності галузевих показників фармацевтичним компаніям необхідно кожного року виводити на ринок десятки нових сполук (у 2004 р. було схвалено 31 нову молекулярну сполуку).

Таким чином, стає зрозумілою політика великих фармацевтичних компаній щодо концентрації науково-виробничих потужностей (придбання одних фірм іншими, злиття компаній, наукових структур та ін.) та динамічного збільшення обсягів витрат на НДР. У 2004 р. загальний науковий бюджет фармацевтичного гіганта «Пфайзер» (Pfizer, США) становив 7,5 млрд. доларів США (14,6 % від загального обсягу продажів), «ГлаксоСмітКляйн» – 5,2 млрд. доларів (13,9 %), нової «Санофі-Авентіс» – 9,3 млрд. доларів (11,3 %); «Джонсон і Джонсон» – 5,2 млрд. доларів (11 %) та «Мерк Шарп і Доум» інвестувала 4,0 млрд. доларів (17,5 %).

За статистичними даними, у 2004 р. компанії – члени PhRMA витратили на розробку нових препаратів і на супутні дослідження (табл. 2 і рис. 1) близько 38,8 млрд. доларів, що на 13 % більше, як у 2003 р. А якщо зробити поправку на біофармацевтичні компанії, що не є членами PhRMA, але беруть участь у фінансуванні їх досліджень, то на біофармацевтичні НДР у 2004 р. було витрачене приблизно 50 млрд. доларів США [2].

Отже, фінансові витрати на науково-дослідні роботи провідних фармацевтичних компаній світу, починаючи з 70-х років ХХ ст., практично подвоювались кожних 5 років і зросли з 618 млн. до 39 млрд. доларів США, або майже на 6300 %.

Таблиця 2

Загальні витрати компаній – членів PhRMA на НДР, 1970–2004 рр.

	Рік							
	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Загальні видатки на НДР (млн. доларів США)	618,5	1061,5	1976,7	4077,6	8420,3	15207,4	26030,8	38794,2
Приріст (%)	–	171,6	186,2	206,3	206,5	180,6	171,2	150,0

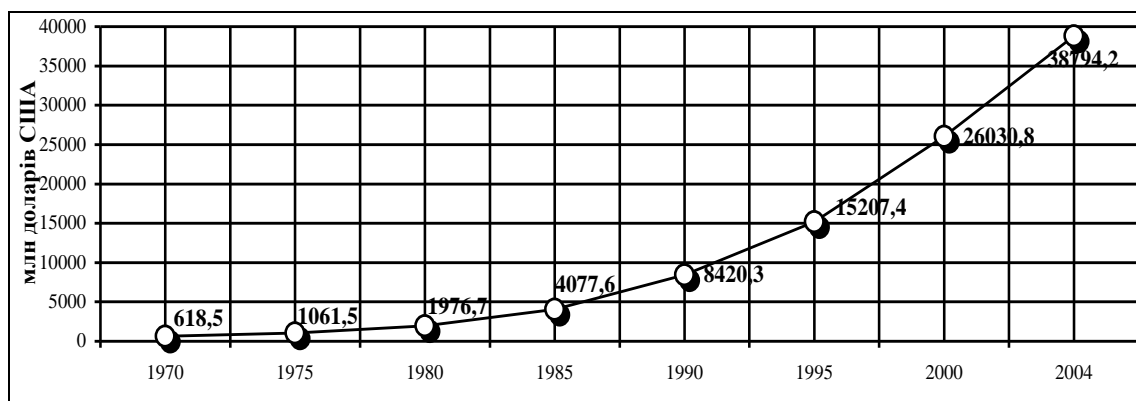

Рис. 1. Загальні витрати компаній – членів PhRMA на НДР, 1970–2004 рр.

Отже, фінансові витрати на науково-дослідні роботи провідних фармацевтичних компаній світу, починаючи з 70-х років ХХ ст., практично подвоювались кожних 5 років і зросли з 618 млн. до 39 млрд. доларів США, або майже на 6300 %.

Наведені вище витрати у 38,8 млрд. доларів США за даними компаній членів PhRMA розділено на наступні суми за фазами проведення НДР [2] (див. табл. 3 та рис. 2)

Таблиця 3

Витрати на НДР по етапах роботи. Компанії – члени PhRMA, 2004 р.

	Періоди виконання НДР							
	Доклінічні дослідження	Клінічні випробування (КВ)			Реєстрація ЛЗ	IV фаза КВ	Інші роботи	Всього
		перша фаза	друга фаза	третьа фаза				
Видатки (млн. доларів США)	10 983,3	2 333,6	3 809,6	8 038,1	4 145,4	3 698,1	5 786,1	38 794,2
Частка (%)	31,9	6,8	11,1	23,3	12,0	10,7	4,2	100,0

Отже, доклінічні дослідження, як окремий сегмент, роботи займають перше місце по освоєнню фінансових коштів, спрямованих на НДР (10,9 млрд. доларів США, або 28 %), але найбільш фінансово обтяжливим є процес клінічних випробувань інноваційного препарату, його безпеки та ефективності на реальних пацієнтах (четвертої фази випробувань коштували фармацевтичним компаніям у 2004р. майже 18 млрд. доларів, або 47 % від всього обсягу витрат).

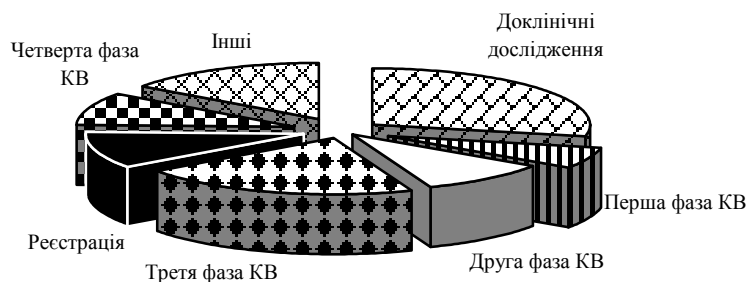

Рис. 2. Витрати на НДР по етапах роботи. Компанії-члени PhRMA у 2004 р.

На жаль, існує тенденція до подальшого збільшення витрат саме на цей вид дослідної роботи, оскільки загострюється проблема щодо збільшення кількості побічних ефектів від використання лікарських засобів, у тому числі інноваційних (близько 125 тис. американців щорічно гинуть від побічних ефектів ЛЗ. Ця причина смерті вийшла вже на четверте місце, поступившись лише захворюванням серця, онкологічній патології та інсультам). У 2004 р. за інформацією Управління з харчових продуктів і лікарських засобів США (FDA), у країні було зареєстровано рекордну кількість побічних ефектів – понад 422 500 звітів проти 370 887 у 2003 р. [3]. І хоча експерти пов'язують таке зростання саме з безконтрольним збільшенням кількості споживання медикаментів, а не із зростанням їх небезпеки, все ж у результаті збільшення таких випадків здійснюється посилення міжнародних вимог до якості та безпеки інноваційних препаратів. Таким чином, посилення безпеки вимагає додаткових заходів і гарантованим стає подорожчання всіх чотирьох фаз клінічних випробувань, що досить суттєво вплине на кінцеву ціну оригінальних лікарських засобів на найближчу перспективу.

Крім цього, найбільша частка фінансових витрат йде на утримання науково-дослідного персоналу задіяного у створенні нових ЛЗ. Так, щодо загальної кількості штатних співробітників, які займалися дослідженнями, у біофармацевтичних компаніях (PhRMA) у 2003 р., то їх кількість збільшилась порівняно до попереднього року і становила понад 70 тис. осіб (табл. 4 та рис. 3).

Таблиця 4

Кількість науково-технічного персоналу на різних етапах НДР (2003р.)

	Фаза виконання НДР							
	Доклінічні дослідження	Клінічні випробування (КВ)			Реєстрація ЛЗ	Четверта фаза КВ	Інші роботи	Всього
		перша фаза	друга фаза	третьа фаза				
Кількість	27 042	5 421	6 879	16 317	5 604	7 940	1 874	71 077*
Частка (%)	34,9	7,0	8,9	21,1	7,2	10,3	2,4	91,8**

* штатні співробітники;

** інші 8,2 % — позаштатні співробітники.

Схожість даних двох діаграм (рис. 2 і рис 3), їх частки, які стосуються доклінічних досліджень, фаз клінічних випробувань тощо, майже однакові) вказує на пряму залежність фінансових витрат на НДР від кількості персоналу, яка задіяна на кожній фазі. Тобто основною витратною частиною видатків є безпосереднє утримання виконавців науково-технічних робіт.

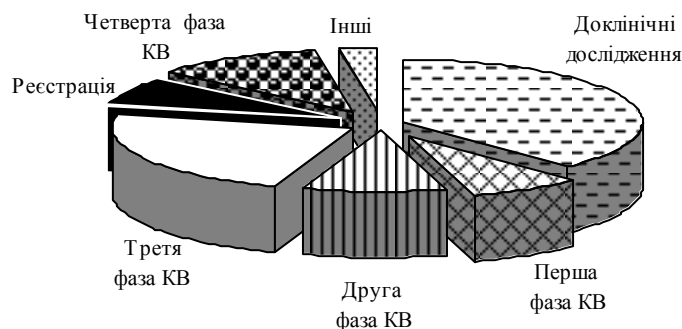

Рис. 3. Кількість науково-технічного персоналу на різних етапах НДР компанії – члени PhRMA, 2003 р.

На початок XXI ст., крім перетворень основних характеристик виконання НДР, змінюється і географія виконання науково-дослідних робіт. Сьогодні незаперечним лідером лишаються США, займаючи перше місце по кількості інвестицій у біофармацевтичні дослідження, хоча ще у середині 90-х років лідерство належало країнам Європи. Багато в чому це пояснюється впливом соціально-економічних факторів та відповідно політикою жорсткого контролю за відпускними цінами на лікарські засоби в Європі. Така політика насамперед не дозволяє компаніям повною мірою компенсувати витрати на НДР і призводить до згортання багатьох наукових проектів та переміщення їх до більш ліберального середовища у США.

Підтвердженням цієї тенденції є динаміка зменшення в Європі кількості створених та виведених на фармацевтичний ринок оригінальних лікарських засобів (з 1998 до 2002 р. європейські фармацевтичні компанії випустили на ринок 44 нових ЛЗ, тоді як американські – 85) та дані (табл. 5 і рис. 4) про фінансові витрати компаніями – членами PhRMA, у 2003 р., на науково-дослідні розробки за регіонами світу.

Таблиця 5

Витрати компаній – членів PhRMA на НДР по регіонах, 2003 р.

Регіон	Фінансування НДР (млн. доларів США)	Частка (%)
Африка	18,6	0,1
США	27 064,9	78,6
Канада	368,2	1,1
Латинська Америка*	142,6	0,4
Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР)	90,5	0,3
Індія та Пакистан	3,3	0,0
Японія	844,0	2,4
Австралія і Нова Зеландія	106,2	0,3
Франція	934,4	2,7
Німеччина	873,7	2,5
Італія	279,0	0,8
Іспанія	170,5	0,5
Велика Британія	1 482,4	4,3
Інші країни Західної Європи	1 910,3	5,5
Центральна та Східна Європа**	123,3	0,4
Інші країни Східної Європи***	18,4	0,1
Середній Схід****	23,0	0,1
Всього	34 453,3	100,0

* Південна і Центральна Америка, Мексика, країни Карибського басейну.

** Кіпр, Чеська Республіка, Естонія, Угорщина, Польща, Словенія, Болгарія, Литва, Латвія, Румунія, Словаччина, Мальта.

*** У тому числі Російська Федерація, Україна та інші суверенні держави.

**** Саудівська Аравія, Йемен, Об'єднані Арабські Емірати, Ірак, Іран, Кувейт, Ізраїль, Йорданія, Сирія, Афганістан, Туреччина, Катар.

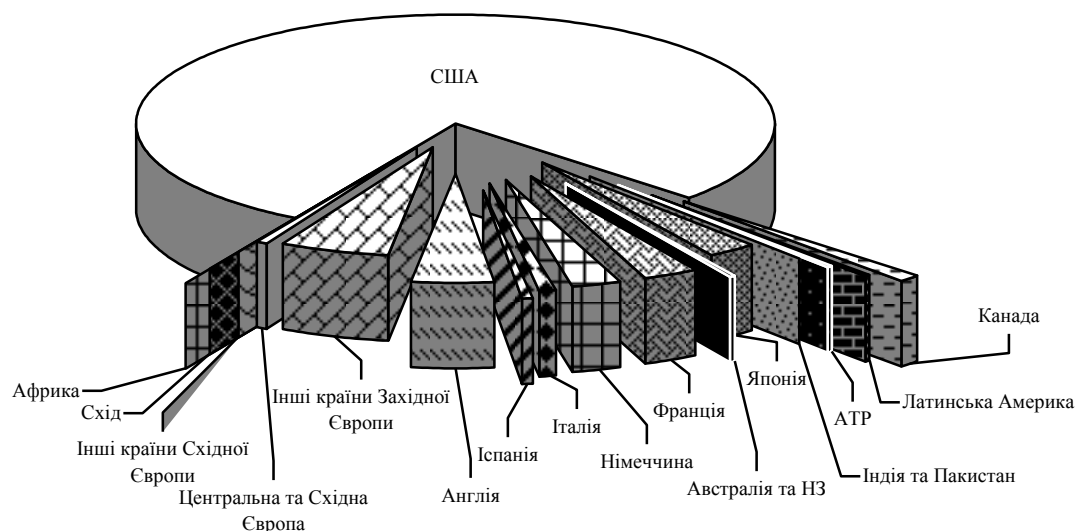

Рис. 4 витрати компаній – членів PhRMA на НДР по регіонах, 2003 р. (млн. доларів США)

Отже, майже 80% всіх НДР, фармацевтичні компанії, що входять до асоціації (PhRMA), фінансують і проводять на території Північної Америки. А зважаючи на те, що компанії члени даної асоціації – це головні дієві особи глобального фармацевтичного ринку, то це підтверджує існування найсприятливіших умов для інноваційної роботи саме на території США.

Частка НДР, які фінансуються та проводяться на території країн ЄС хоча і стоїть на другому місці все ж вона незрівнянно менша. Отже, незважаючи на те, що Європейський Союз має потужну систему захисту інтелектуальної власності (один інноваційний препарат «блокбастер» може бути захищений 20–40 патентами) у країнах ЄС спостерігається спад інноваційної активності фармацевтичних компаній (починаючи з 1990р. частка нових лікарських засобів, створених європейськими компаніями, зменшується як в абсолютних, так і у відносних показниках), причиною чому є посилення конкуренції на ринку НДР. Надто складна та фінансово обтяжлива процедура допуску інноваційних препаратів на ринки найбільших країн Європейського Союзу створює мережу додаткових витрат на підтримку ранніх стадій життєвого циклу препарату, що значно знижує конкурентоспроможність європейських фармацевтичних компаній – виробників лікарських засобів порівняно з компаніями із США. Основні відмінності для фармацевтичних компаній між умовами роботи на території Європейського Союзу і США наведено у табл. 6.

Отже, існує досить суттєва різниця не на користь країн Європи, між можливостями для проведення передових фармацевтичних НДР в ЄС та США. Впливовою причиною є реорганізаційні процеси в ЄС, у тому числі перехід до єдиних систем контролю та захисту фармацевтичного ринку, що і створює певну нестабільність, яка має велике значення для інноваційного процесу. Існуючий дисбаланс підштовхує керівництво Європейського Союзу

Таблиця 6

Відмінності між США та ЄС в галузі проведення фармацевтичних НДР

№ з/н	США	ЄС
1.	Існування єдиної системи патентного захисту	Перехід від національних служб патентного захисту (кожної окремої країни) до єдиної системи створює складну і фінансово обтяжливу процедура допуску інноваційних препаратів на ринки деяких країн Європейського Союзу
2.	Більш ліберальна система ціноутворення, яка дозволяє закладати в ціну ЛЗ додаткові затрати	Більш жорстка, соціально-орієнтована, система контролю за цінами на готові ЛЗ
3.	Сприятливі умови розвитку та існування розвиненої системи венчурного капіталу	Ринок венчурного капіталу значно поступається за своїми розмірами та має менш сприятливі умови розвитку
4.	Існування суспільних добродійних організацій, які мають спеціальні фонди для фінансової підтримки НДР	Відсутність подібних до американських організацій з відповідними фондами
5.	За період 1990–1998 рр. кількість засобів, виділених на проведення НДР збільшилася на 350 %.	Кількість засобів, виділених на проведення НДР збільшилася на – 200 %.
6.	Витрати компаній – членів PhRMA** на НДР в США у 2003р. становили – 27 064,9 млн. доларів США або 78,6 % від всіх витрат	Витрати компаній – членів PhRMA** на НДР в ЄС у 2003 р. становили – 5 614,3 млн. доларів США (майже в 5 разів менше)

* Країни першої п'ятірки: Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія та Іспанія

** Найбільші компанії (лідери світового ринку) входять до Асоціації дослідників і виробників фармацевтичної продукції США (PhRMA).

до пошуку шляхів підвищення даної конкурентоспроможності через:

- збільшення обсягів фінансування НДР національними інститутами та стимулювання фінансування нових оригінальних препаратів через зменшення податків на фінансові ресурси, що вкладаються в НДР;
- підвищення ефективності патентного захисту інноваційних препаратів за рахунок створення єдиної системи патентного захисту у всіх країнах ЄС, яка повинна прийти на зміну національним службам патентного захисту;
- відмову від отримання патенту на мінімальні зміни лікарської форми і дози препарату, тобто доцільно видавати патенти тільки на ті розробки, які носять інноваційний характер;
- залучення до участі у фармацевтичних НДР суспільних і добродійних організацій (подібних до фондів, що існують в США і Японії), які маючи спеціально сформовані фонди для додаткового фінансування НДР;
- поліпшення умов формування додаткових венчурних компаній. Вказані зміни, у тому числі в європейському патентному захисті, повинні сприяти розвитку маркетингу інноваційних препаратів і усунути ті недоліки, що є в національних патентних системах країн ЄС.

Отже, враховуючи поданий вище матеріал, слід виділити основні світові тенденції, пов'язані з роботою науково-технічного потенціалу галузі, а саме:

- зростають обсяги фінансування біофармацевтичних НДР (компанії витрачають до 20% валового річного доходу) на біофармацевтичні НДР у 2004 р. було витрачено близько 50 млрд. доларів США;
- зростає кількість співробітників, які займаються НДР (у компаніях (PhRMA) понад 70 тис. осіб); щорічно зростає кількість побічних ефектів від використання лікарських засобів, що посилює міжнародні вимоги до якості і безпеки інноваційних препаратів, призводить до подорожчання всіх чотирьох фаз клінічних випробувань і впливає на кінцеву ціну оригінального лікарського засобу;
- за географічним розподілом продовжується концентрація фармацевтичних НДР у межах одного регіону (США). З іншого боку, з багатьох причин (розширення ринку генериків,

недосконалої дії захисних документів тощо) зменшується спроможність інноваційних препаратів повертати інвестовані в їх розробку фінансові кошти.

З огляду на досліджений матеріал, можна дійти висновку, що інноваційний процес, як ланцюг всіх стадій перетворення нового винайденого знання на новий оригінальний продукт, у якому задіяні найбільші фармацевтичні компанії галузі і які виробляють найкращу соціально-орієнтовану продукцію, стоїть на межі максимального навантаження і значних трансформацій. А оскільки будь-які перетворення завжди вносять дисбаланс і можуть негативно вплинути на його результативність, цей інноваційний процес потребує додаткових домовленостей та підтримки зі сторони державних структур.

Література

1. Науково-технологічна та інноваційна політика: основні механізми формування та реалізації / Під ред. д-ра екон. наук, проф. Б.А. Маліцького. – К.: Фенікс, 2005. – 226 с.
2. Профіль фарминдустрии. От лаборатории до пациента: дорога инноваций в биофармации //Провизор. – 2005. — № 11. – С.12–22.
3. Америка потребляет больше всех в мире лекарств на душу населения //Аптека. – 2005. –№ 8. – С. 18–19.

Новікова І.Е.,

аспірантка кафедри економічної теорії

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Особливості розвитку банківської системи України за умов ринкової трансформації (друга половина XIX – початок XX ст.)

В статье исследуется процесс становления и развития банковской системы Украины в условиях формирования рыночного хозяйства послереформенного периода. В частности показаны сдвиги, которые происходили в плане расширения этой системы; оценена их полнота, качество и последовательность.

The given article studies the process of forming and developing the banking system of Ukraine under the conditions of market economy during the post-reform period. There have been demonstrated some changes taking place while expanding the mentioned above system, and estimated their completeness, quality and succession.

Ключові слова: банк, кредит, банківська система.

Порушена проблема належить до числа важливих але недостатньо досліджених в історіографічній літературі. Лише окремі аспекти зазначеної теми знайшли відображення у дослідженнях сучасних українських економістів таких, як Д.П. Крохмалюк [7], О.С. Цяпало [19], І.Г. Скоморович [20], О.М. Краснікова [10]. З огляду на те, що Україна за сучасних умов переживає період трансформації економіки, важливого значення набуває вивчення власного історичного досвіду, накопиченого у другій половині XIX – на початку XX ст. у галузі становлення і розвитку банківської системи.

Мета цієї статті – дослідити особливості процесу становлення та розвитку банківської системи України за умов формування національного ринкового господарства пореформеного періоду; конкретизується *завданням*: показати зрушення, які відбувалися у розбудові банківської системи ринкового типу, оцінити їх повноту, якість та послідовність, а також висвітлити основні напрями діяльності банківських установ цього періоду.

Після того, як 7 вересня 1848 р. Фердинанд I підписав указ про скасування кріпосного права в Австрії, яке перетворило селян на власників, тобто на самостійну суспільну силу, в західноукраїнських землях почався розвиток ринкового господарства. Згодом, 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав «Положення щодо селян, які вийшли з кріпосної залежності» та Маніфест про звільнення селян у Російській імперії. Скасування кріпосного права на східноукраїнських

землях також стало прогресивним кроком, що сприяв розвитку нових, ринкових, відносин не лише на селі, а й в усій економіці.

З проведенням цих реформ в Україні закінчувалась епоха феодалізму та починалася епоха вільного підприємництва. Особливо бурхливого розвитку набуло підприємництво у сфері промисловості, сільському господарстві, торгівлі, транспортній галузі., що у свою чергу передбачало формування ринкової інфраструктури. Зокрема, пореформена трансформація економіки потребувала створення стабільної, стійкої банківської системи. З цією метою у Російській імперії, а отже, і у тій частині України, яка тоді входила до її складу, було проведено відповідну банківську реформу, яка полягала у реорганізації старих державних банків дореформеного періоду та створенні відповідних нових. Це було пов'язане з тим, що старі банки в основному спрямовували свій капітал на кредитування дворянства, у той час як розвиток промисловості та торгівлі залишався без фінансової підтримки. Це в свою чергу не тільки ускладнювало, а фактично гальмувало динаміку трансформаційних процесів [1, с. 51].

Отже, для обслуговування господарства, а також «для поживлення торговельних оборотів і зміцнення грошової кредитної системи» [2, с. 14] у 1860 р. розпочав свою діяльність новий Державний банк, якому було розширено права та надано можливість проводити самостійну грошову політику [3, с. 28]. Цей банк, що підпорядковувався Міністерству фінансів, став основним інструментом реформування суспільно-економічного життя країни. Його створення започаткувало перебудову банківської справи, грошового обігу, валютних і кредитних відносин на українських землях, що перебували під владою Російської імперії [1, с. 52].

На час заснування основний капітал банку становив 15 млн. руб., резервний – 3 млн., а у 1894 р. згідно з новим уставом його було збільшено до 50 млн., а резервний – до 5 млн. руб. [4, с.72]. У контексті своєї діяльності банк виконував такі операції: вів облік векселів та інших термінових паперів; давав позики (термін видачі яких не повинен був перевищувати дев'яти місяців) під заставу дорогоцінних металів, товарів та цінних паперів; купував і продавав золото, срібло, цінні папери; приймав вклади, здійснював грошові перекази. Поряд з цим він не мав права самостійної емісії і випускав кредитні білети лише за дорученням Міністерства фінансів, тому ресурси його формувалися в основному із кредитних білетів та казначейських вкладів.

У результаті грошової реформи, яка була проведена у 1897 р., позиції Державного банку зміцніли і він отримав монопольне право на емісію грошових знаків. Відбулися зміни і у порядку надання кредитів, які з 1894 р. могли бути як короткостроковими, так і довгостроковими. Причому, особлива увага при видачі позик приділялася розвитку промислового кредиту.

Особливістю пореформеного періоду є те, що він характеризується ліквідацією монополії держави у банківській справі. За умов бурхливого розвитку народного господарства та товарно-грошових відносин починають створюватися приватні банки, зокрема, акціонерні комерційні банки, акціонерні земельні банки та міські громадські банки.

Велика потреба у кредиті зумовила появу значної кількості приватних банків, серед яких в Україні діяли: Київський приватний комерційний банк (1868), Харківський торговельний банк (1868), Київський промисловий банк (1871), Катеринославський комерційний (1872), Миколаївський комерційний (1872), Кременчуцький комерційний (1872), Кам'янець-Подільський комерційний, Бердичівський (1873), Херсонський комерційний (1873) та ін. Наприкінці 1873 р. у Росії функціонувало 39 комерційних банків, з них в Україні – 10 [3, с. 29]. Ці банки займалися обліком векселів, видачею позик під заставу цінних бумаг, а також кредитуванням залізничного будівництва, задоволенням зростаючих потреб торгівлі та промисловості.

Незважаючи на те, що діяльність комерційних банків була спрямована на становлення та розвиток господарства ринкового типу їхнє становлення супроводжувалося низкою політичних протиріч. Політика Міністерства фінансів Росії, визвана небажанням остаточно втратити вплив держави на фінансові процеси, роками була спрямована на створення різних перешкод при спробах заснувати нові, аналогічні банківські установи. Так, закон від 31 травня 1872 р.

передбачав такі обмеження: статuti акціонерних комерційних банків мали затверджуватися Міністерством фінансів, початковий капітал повинен був становити не менш як 500 тис. руб., а вартість однієї акції – 250 руб. та ін. [5, с.9]. Цим самим законом заборонялось банкам здійснювати облік соло-векселів, тобто надавати короткострокові кредити землевласникам під заставу їх нерухомого майна.

Попри все це, за період своєї діяльності (1861–1873) акціонерні банки збільшили свій капітал з 73 до 226 млн. руб. [6, с. 72]. Та, внаслідок великих збитків, які спіткали ці банки у 1876 р. (низькі дивіденди, списання великих сум безнадійних займів, які були викликали неплатежами і банкрутств та наслідки російсько-турецької війни 1877–1878 рр.), багато з них проіснувало недовго.

Подальший розвиток банківської системи викликав наприкінці XIX ст. жваву полеміку серед економістів того часу навколо регулювання кредитної справи. Значна їх частина, зокрема П.П. Мігулін, наполягали на тому, щоб переваги у вирішенні цього питання були у держави, а також у її представника – Державного банку. Така позиція пояснювалася непоодинокими випадками банківських спекуляцій та підозрілою активністю в акціонерному засновництві, наслідком чого був процес концентрації банківського капіталу. Так, наприклад, власний капітал акціонерних банків, за підрахунками економіста того часу П.П. Мігуліна, у 1893 р. дорівнював 150 млн. руб., а у 1904 р. – вже 220 млн. руб. [8, с.190].

Значного піднесення розвиток комерційних акціонерних банків набув наприкінці XIX ст. Та в Україні їхня діяльність була представлена переважно філіями Санкт-Петербурзького та Московського банків. У результаті цього наприкінці XIX – на початку XX ст. залишилося лише два українських комерційних банки – Київський приватний та Одеський дисконтний, до якого було приєднано заснований у 1912 р. Одеський купецький банк [9, с. 380]. У травні 1916 р. до них приєдналися Київський торговельний промислово-позичковий та Київський єпархіальний банки [7, с. 62].

Досить ефективними були іпотечні банківські установи, основним типом яких стали акціонерні земельні банки: Земельний банк Херсонської губернії в Одесі (1864), Харківський земельний банк (1871), Київський земельний банк (1872), Бессарабсько-Таврійський та Полтавський земельні банки.

Метою створення Земельного банку Херсонської губернії було надання землевласникам цього регіону довгострокових позичок, які банк видавав терміном на 34,11 року під 6,75% річних [10, с. 95]. Виплата процентів здійснювалася через кожних півроку, у разі просрочки нараховувалась пеня 1% на місяць. Позички видавалися під заставу земельної власності розміром не менше 50 десятин (1 дес. = 1,0954 га) [10, с.95] заставними листами на суму не більше 50% від оціненої вартості землі [11, с.169].

Заставні листи, як спеціальні цінні папери, забезпечувалися всім заставленим у банк майном, запасним капіталом та всією власністю товариства. Основний та запасний капітал банку становили на 1 січня 1881 р. 2,7 млн. руб. Джерелом обігових коштів для банку були пайові внески як членів, так і сторонніх осіб та установ. Цей банк відносився до групи банків, які діяли на засадах взаємної власності і кругової поруки. З часом діяльність банку поширилася на Херсонську, Катеринославську, Таврійську і Бессарабську губернії. Та тип кредитних установ на зразок Земельного банку Херсонської губернії через брак місцевої ініціативи належним чином не розвинувся [11, с. 169–170].

Більш успішне практичне втілення іпотечного кредиту було відображено у роботі Харківського земельного банку, створеного у 1871 р. Цей банк ще називають першим акціонерним земельним банком Росії [7, с. 58], оскільки його статут, затверджений 4 травня 1871 р., виявився досить вдалим і став зразком для інших акціонерних земельних банків, таких як Полтавський земельний, Київський земельний, Бессарабсько-Таврійський земельний та ін. Утворений завдяки випускові 5 тис. акцій по 200 руб. кожна, основний початковий капітал банку становив 1 млн. руб.

[10, с. 96]. Створений він був для надання позичок під заставу землі (максимальний термін 43,5 року) і міської нерухомості (максимальний термін 3 роки) у Харківській, Полтавській, Катеринославській, Курській та Воронежській губерніях. Розмір кредиту не повинен був перевищувати 60 % ринкової вартості заставленого майна при умові його видачі на максимальний термін під 6 % річних та 10 % — на мінімальний під 7,5 % річних. Позика на максимальний термін надавалася під заставу землі у вигляді довготермінових закладних листів; короткотермінові позички, терміном до трьох років можна було отримати у вигляді готівки [10, с. 96].

Наприкінці 1890-х років по всій Росії діяло десять таких банків. Під заставу землі та нерухомості вони видавали довготермінові позички, які не повинні були перевищувати терміну 66 років і 2 місяців та короткострокові позички у межах території своєї діяльності.

Сукупний початковий капітал на час заснування акціонерних земельних банків становив 13,5 млн. руб., а на 1 січня 1899 р. — понад 54 млн. руб. Всі разом земельні акціонери одержали чистого прибутку в 1894 р. — 7 580 252 руб., а у 1898 р. — 10 256 007 руб. [5, с.10]. Оскільки промислова криза 1901–1903 рр. у Росії не позначилася на їх діяльності і жоден з банків не збанкрутував, то на 1 січня 1904 р. їх баланс був рівний 1202 млн. руб. Під заставу сільськогосподарської нерухомості було видано позик на суму 568,5 млн. руб., під заставу міського майна — на 422,4 млн. руб. [5, с.10].

На початку 90-х років XIX ст. було засновано ще два державних банки: Селянський поземельний та Дворянський земельний. Ці банки також відносились до установ довгострокового кредиту і мали свої відділення в Україні.

Метою створення Селянського поземельного банку (1882) було надання селянам усіх категорій довгострокового кредиту для того, щоб полегшити їм купівлю землі. Таку позику могли отримати як окремі селяни, так і сільські громади, окремі поселення, що не входили до сільської громади, товариства селян, а також міщани, які займалися землеробством і постійно проживали в селі.

На практиці, допомагаючи дворянам, вигідно продати їхню землю, банк в основному кредитував заможних селян та селянські товариства, оскільки для окремого дрібного селянина-власника навіть такий довгостроковий кредит був досить обтяжливим. Можна зазначити й те, що, окрім надання кредитів, банк мав право сам скупувати маєтки та розпродавати їх дрібним землевласникам. Тільки з 1882 до кінця 1890 р. через Селянський поземельний банк до рук селян перейшло 4 млн. десятин землі, тоді як дворянам у 1877 р. належало 16 млн. десятин, а в 1902 р. — вже лише 12,2 млн. десятин [12, с. 82]. При отриманні кредиту значну перевагу мали окремі селяни, бо згідно із статутом банку максимальний розмір позички був 125 руб. на кожную особу чоловічої статі у разі общинного землеволодіння та 500 руб. на кожного домогосподаря — при подвірному землеволодінні [13, с. 4]. Спочатку позички видавалися на два терміни: 24,5 і 34,5 року, відповідно під 8,5 і 7,5 % річних. Причому, розмір кредиту не мав перевищувати 75 % вартості заставленої землі [11, с.171]. Оскільки такий порядок видачі кредитів не задовольняв уряд та клієнтів банку, то у листопаді 1885р. було затверджено новий статут, за яким термінів видачі позичок було п'ять: 13; 17; 26,5; 38,4; та 51,9 року відповідно під 11,5; 9,5; 7,5; 6,5 та 6 % річних, а розмір кредиту не повинен був перевищувати 60 % нормальної та 90% спеціальної оцінок [10, с. 98]. Особливим було те, що за новим статутом банк зобов'язаний був відібрати у клієнта закладну підписку, в якій зазначалося, що господар не має права без дозволу банку укладати орендні угоди, продавати ліс, що ріс на купленій ділянці, та зносити будівлі, які знаходилися на цій землі [10, с. 98]. З часом максимальний термін позички збільшився аж до 55,5 року [12, с. 61].

Незважаючи на всі переваги і недоліки, які являли собою іпотечне кредитування Селянським поземельним банком, його діяльність досить швидко поширилася на Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Чернівецьку та Херсонську губернії. Більшість позик одержували все ж таки сільські товариства. Так, наприклад, у 1898 р. загальна кількість позик становила 2506, 1025 одержали окремі господарства [5, с. 7]. Найбільший розвиток

діяльність банку набула у Київській губернії. Протягом 1883–1910 рр. тут було отримано 9010 позик (4,3 % від загальної кількості по Росії), куплено 245838 десятин землі (1,8% від купленої по імперії) на суму понад 40 млн. руб. (3 %) [7, с.60]. Загалом, до 1915 р. за кількістю (74,4 %) та обсягом (38,1 %) наданих позик Селянський поземельний банк займав перше місце серед установ іпотечного кредиту України та всієї Російської імперії [13, с. 61].

Оскільки у пореформений період дворянству дуже важко було пристосуватися до нових умов господарювання і вони почали швидко втрачати землю, то уряд, взявши до уваги численні прохання дворян-землевласників, вирішив відкрити у 1885 р. Державний дворянський банк. Цей банк було створено для надання спадковим дворянам на пільгових умовах довгострокових кредитів під заставу їхніх земель. Слід зазначити, що діяльність багатьох відділень банку, які знаходилися в Україні, була не дуже активною. Спочатку позики видавалися або під заставу всього маєтку або під заставу окремих його частин на термін 36,7 року та 48,8 року під 5 % річних [5, с.8], та згодом термін видачі позичок був змінений і став від 11 р. до 66,5 років [7, с. 60]. Розмір позики дорівнював 60 % від вартості маєтку, але у виняткових випадках він міг бути збільшений до 75 % [11, с. 171]. З огляду на те, що такий кредит був дійсно досить вигідним, то в установи цього банку масово почали подаватися вимоги на одержання позик. Лише з кінця 1885 до 1 січня 1887 р. було «...заявлено 3 935 прохань на видачу позик під заставу 3 402 550 десятин земель на суму 144 436 555 руб., з яких у 1886 р. було видано позик на суму 68 783 300 руб.» [15, с. 150].

Понабиравши позик, дворяни не дуже поспішали розраховуватися з банком, виходячи з такої ситуації, доводилося частково списувати несплати і відстрочувати сплату відсотків за користування кредитом. Для покращення ситуації у травні 1887 р. вийшов закон, за яким річні платежі знижувалися до 35 %, а термін позики продовжувався до 66,5 року [5, с. 8], частково сплачував збитки банку й уряд. У 1910 р. Дворянський земельний банк все ж таки припинив своє існування. На думку П.П. Мігуліна, «...Головна помилка банку полягала в тому, що він видавав позики не цікавлячись тим, на що вони будуть витрачені і без розрізнення всім дворянам-землевласникам, а не тільки потомственным дворянам» [15, с. 151].

Однією із складових української національної структури банківської системи пореформеного періоду були міські громадські банки. Створювалися вони при міських думах або при інших недержавних установах, та були підконтрольні міській громаді. Згідно з положенням 1862 р., мінімальний розмір початкового капіталу повинен був становити 100 тис. руб. сріблом. Цей фонд складався з громадських коштів та внесків приватних осіб. Необхідною умовою для відкриття банку був також дозвіл міністра фінансів, який погоджувався з Міністерством внутрішніх справ.

Працювали, міські громадські банки з дрібними клієнтами, якими не цікавилися комерційні банки. Такими клієнтами виявились місцеві купці, міщани, ремісники, цехові майстри, а також могли стати місцеві міські громади.

На початку ХХ ст. в Україні почав відбуватися процес злиття промислового та банківського капіталів. Великі могутні банки, скуповуючи акції торгових і промислових підприємств, встановлювали над ними свій контроль. Водночас власники великих підприємств ставали членами правління банківських установ.

Укріплення фінансово-кредитної системи країни завершила грошова реформа 1895–1897 рр., яка незважаючи на певні недоліки, мала досить велике значення, оскільки сприяла розвитку економіки, торгівлі та посиленню внутрішньоекономічних зв'язків.

На відміну від Східної України, де мережа банківських установ швидко розширювалася і розвивалася, на території Західної України банківська система розвивалася досить невпевнено і повільно. Причиною цього було те, що український народ, який проживав там, перебуваючи під владою різних держав, досить довго відчував на собі тягар чужоземного панування, а також кріпацтва, яке спричинило досить низький рівень життя селян. Це позначилося на розвитку

місцевої промисловості, який виявився дуже низьким, а також на розвитку інших галузей господарства. У такому середовищі могли процвітати лише купці, які наживали собі великі прибутки на лихварстві і не були зацікавлені у вкладенні своїх коштів у розвиток економіки.

Тому спочатку першими кредитними установами, які задовольняли потреби землевласників, промисловців, купців і заможних селян, стала мережа ощадних кас та кредитних спілок. З часом місцевий ринок у банківській сфері почали займати філії іноземних банків. Першим же місцевим банком був Галицький акціонерний іпотечний банк (1867), заснований у Львові. Окрім надання довгострокових кредитів під заставу сільської та міської нерухомості він проводив емісію заставних листів та надавав короткострокові вексельні й ломбардні кредити, приймав вклади, брав на зберігання цінні папери, обмінював валюту. Відділення банку існували у Чернівцях, Кракові та Тернополі.

У цьому самому році у Львові почав функціонувати ще й Селянський банк, або Рустикальний банк. Основним його завданням було надання позичок дрібним ремісникам та землевласникам під заставу нерухомого майна (землі) під 12% річних, яких протягом десяти років він надав 62,972 тис. [16, с. 59]. Відділення банку розташовувались по всій території Буковини та Галичини. Але з огляду на спекулятивний характер роботи банку та недбалість керівництва у 1889 р. він збанкрутів. Слід зазначити, що під час ліквідації цієї установи, яка тривала в період 1884–1889 рр., виявилось, що заставних листів, які знаходились в обігу без належного покриття, налічувалося на суму 686 233 рин. [17, с. 342], у той час як цінних паперів у пасиві вказувалося на суму 28 712,25 рин. [18, с. 371].

На відміну від російського, австрійське банківське право дозволяло поєднувати дисконтний та іпотечний кредити в одному банку. Наслідком цього виявився низький рівень стійкості банків, що потерпіли від криз 1873, 1886, 1890 та 1899 рр. Хоча, з іншого боку, це сприяло незначному розвитку банківської системи на Західній Україні, оскільки банківську установу заснувати можна було досить легко.

За рішенням Крайового сейму, в 1881 р. для підтримки акціонерних банків Галичини та для здешевлення довгострокового кредиту засновано міцний громадський Крайовий банк для Королівства Галичини і Ладометрії з Великим Князівством Краківським. Окрім надання позик банк виконував деякі функції Центрального банку та був підзвітний Крайовому сейму, який і призначав раду банку (дев'ять членів і чотири заступники).

З 1893 р. банк активно займався кредитуванням залізничних колій, а ще до цього надавав комунальні кредити. Хоча одним із основних завдань банку було надання довгострокових кредитів селянам та дрібним власникам, яке він, зокрема, не дуже виконував. Такого висновку можна було дійти з того, що наприкінці 1908 р. Крайовий банк надав 20 808 довгострокових позик на суму 234 млн. крон, із яких лише 13 % припадало на селянські господарства [19, с. 107]. Попри викладене вище, слід зазначити, що Крайовий банк настільки міцно утвердився у сфері кредитування, що його частка у 1914 р. становила 60% іпотечних і 33 % [20, с. 142].

На початку ХХ ст. бурхливий розвиток промисловості, торгівлі та транспорту, збільшення кількості малих та великих підприємств на території Західної України, зокрема Галичини, посприяв створенню широкої системи банківських установ, якими особлива увага зверталась на кредитування будівництва, лісорозробок та торгівлі.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. одним із важливих фінансових центрів Австро-Угорщини стає Львів. Окрім місцевих банків тут діяло багато філій банків різних країн: Паризький кредитний банк, Варшавський торговий банк, Лондонський депозитний, Італійський страховий «Ассікураціоні Дженералі», Чеський страховий «Славія», Вірменський та Російсько-Азіатський банки та ін. Внаслідок великої кількості банківських установ, що діяли у Львові, там були окремі вулиці, на яких розміщувалися найрізноманітніші банківські заклади: на вулиці Січових Стрільців розташовувалося 20 банків, на просп. Свободи – 15, на вул. Коперніка – 7. Причому одні банки

виникали і зникали безслідно, проіснувавши лише кілька років, а інші протягом десятиліть впливали на економічне життя не лише міста, а й усього краю [16, с. 60].

Слід зазначити й те, що напередодні війни 1914–1918 рр. переважно вся банківська система Західної України була підконтрольною німецьким та австро-угорським банкам, які мали право розпоряджатися грошима не тільки власних відділень, а й фінансами всіх приватних місцевих банків.

Отже, можна дійти висновку, що відповідно до ринкової трансформації виробничої сфери якісних змін зазнає і банківська система, яка починає переводитись на ринкові засади. Цей процес був не досить послідовний, тому що на нього постійно мали вплив економічні кризи, політичні суперечності, законодавчі перешкоди та інші чинники, які його певною мірою стримували. Між тим слід зауважити, що важливим зрушенням у розбудові вітчизняної банківської системи ринкового типу стала поява, окрім державних, ще й комерційних, приватних та інших банків, які сприяли розвитку ринкового господарства. А оскільки рівень розвитку господарства України наприкінці XIX – на початку XX ст. був досить високим, то сітка банківських установ різних типів стала досить розгалуженою і змогла набути чіткої структурованості.

Література

1. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX ст. — початку XX ст.: Моногр. – К.: КНЕУ, 2003. – 187 с.
2. Пихно Д. Коммерческие операции государственного банка. – Киев, 1876. – 121 с.
3. Лортикян Э.Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX – XX вв. – Харьков, 1999. – 228 с.
4. Петишкина С. Царский госбанк // Деловые люди. – 1994. – № 50. – С. 70–73.
5. Міщенко В.І., Корогод Г.І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – початок XX ст.). – Суми, 1999. – 76с.
6. Бункина М.К. Национальная экономика: Учеб. для вузов. – М.: Палеотип: Деловая литература: Логос, 2001. – 448 с.
7. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) // Вісник НБУ. – 2000. – № 9. – С. 58 – 63.
8. Мигулин П.П. Экономический рост Русского государства за 300 лет (1613 – 1912). – М., 1913. – 223 с.
9. Лановик Б.Д. Економічна історія. Підруч. для вищих навч. закл. – К.: Вікар, 2001. – 447 с.
10. Краснікова О.М. З історії іпотечного кредитування в Україні // Фінанси України. – 1998. – № 4. – С. 94 – 104.
11. Історія грошей і банківництва: Підруч. / І.Г. Скоморович, С.К. Реверчук, Я.Й. Малик. — К., 2004. – 339 с.
12. Скорняков Л.Н. Деятельность Крестьянского поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883 – 1910 гг.). – Киев, 1912. – 161с.
13. Чухась А., Бобер Г. Селянський поземельний банк Російської імперії // Вісник НБУ. – 2002. – № 4. – С. 60–61.
14. Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рудьмоткіна Л.А.. Економічна історія: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. — КНЕУ, 2001. – 216с.
15. Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729 – 1913). – Харьков, 1904. – 439с.
16. Комаринська З. Банки та банківська справа в Західній Україні // Вісник НБУ. – 2000. – № 11. – С. 58–61.
17. Франко І.Я. Загальний збір рустикального банку // Збір. тв. – Т. 44. – Кн. 1. – 694 с.
18. Франко І.Я. Катастрофа банку селянського // Збір. тв. – Т. 44. – Кн. 1. – 768с.
19. Цяпало О.С. Іпотечні банки Галичини наприкінці XIX – на початку XX століть // Фінанси України. — 1999. – № 5. – С. 103–107.
20. Скоморович І.Г. Еволюція банківської справи в Українських землях // Фінанси України. – 2002. – № 7. – С. 137–144.

Носова Є.А.,

ст. викл. кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ

Роль статистичних методів у маркетингових дослідженнях

В статті обґрунтовується роль статистических методів в маркетингових дослідженнях, приводиться їх класифікація, сравнительная характеристика и определяются направления использования статистических методов.

The present article grounds the role of statistic methods in marketing researches. The author of the article gives their classification, comparative characteristic, as well as defines some tendencies in applying the mentioned above methods.

Ключові слова: дескриптивний аналіз, перевірка гіпотез, одномірні методи, багатомірні методи, факторний аналіз, кластерний аналіз.

Головним завданням маркетингового дослідження є оцінка стану, аналіз та прогноз розвитку сегменту товарного ринку. Виконання кожного з цих трьох етапів дослідження вимагає використання певних статистичних методів. Остаточний результат повинен бути у формі рекомендацій та пропозицій щодо розробки ефективних управлінських рішень, що в свою чергу здійснюється із залученням статистичних методів.

Метою цього дослідження є визначення статистичних методів, які доцільно використовувати для проведення маркетингового дослідження, оскільки від володіння та правильного застосування статистичного апарату значною мірою залежить якість маркетингового дослідження та ефективність впровадження його результатів у практику. Досягнення мети вимагає здійснення класифікації методів та визначення шляхів, напрямів та випадків їх застосування.

Обробка зібраних даних та підготовка їх до аналізу відбувається шляхом використання загальнонаукових методів, таких як узагальнення, деталізація, порівняння, групування тощо.

Для аналізу попередньо оброблених даних залучають відповідні статистичні методи та процедури. Вибір стратегії аналізу залежить від результатів попередніх етапів маркетингових досліджень, характеристик інформації, властивостей конкретних статистичних методів (особливо їх основних цілей та припущень, які лежать в їх основі), а також від досвіду та поглядів дослідника. Крім цього, на вибір методів впливає кінцева мета дослідження. Для її досягнення спочатку складається план аналізу даних, який коригується в ході процесу дослідження в разі отримання додаткової інформації. Якщо говорити про характеристики даних, то на вибір методу суттєво впливає вид шкали вимірів, що використовується під час дослідження. Вибір методів також залежить від структури дослідження. Для вибору стратегії аналізу важливими також є результати вивчення зібраних даних на етапі їх підготовки до аналізу.

Найчастіше при проведенні маркетингових досліджень використовуються п'ять основних методів статистичного аналізу:

- дескриптивний аналіз,
- вивідний аналіз;
- аналіз розходжень;
- аналіз зв'язків і попередній аналіз.

Їх можна використовувати окремо, або поєднувати між собою [1]. Ці методи можуть бути поділені на одномірні та багатомірні (схема 1).

Одномірні методи використовують тоді, коли існує єдиний вимірник для оцінки кожного елемента вибірки або цих вимірників кілька, але кожна змінна аналізується окремо від всіх інших, а багатомірні – якщо для оцінки кожного елемента вибірки використовують два або більше вимірників і ці змінні аналізують одночасно.

Одномірні методи можна поділити на класи за кількістю вибірок, що аналізується в ході дослідження (схема 2). Число вибірок залежить від того, як проводиться робота з даними для конкретного аналізу, а не від способу збирання даних.

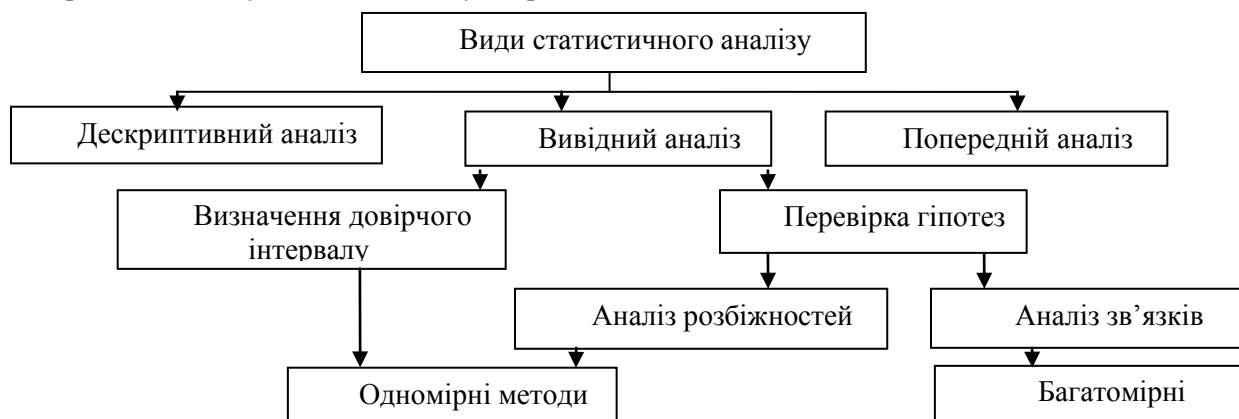

Схема 1. Класифікація методів статистичного аналізу, які використовуються в маркетингових дослідженнях

Схема 2. Класифікація одномірних статистичних методів [3]

Багатомірні методи статистичного аналізу можна поділити на методи для залежних та взаємозалежних змінних (схема 3). Методи для залежних змінних застосовуються у випадках, коли одна чи більше змінних ідентифіковані як залежні, а інші – як незалежні. При застосуванні методів для взаємозалежних змінних останні не поділяють на залежні та незалежні, а досліджують

весь набір взаємозалежних взаємозв'язків. Метою застосування таких методів є групування даних за подібністю, що лежить в основі, та дозволяє інтерпретувати різні структури даних. Ці методи спрямовані, насамперед, на виявлення взаємозалежності чи міжоб'єктної подібності (схожості).

Основою багатомірного статистичного аналізу є **дескриптивний аналіз**, який використовується для базового аналізу даних, тобто для визначення напрямків подальшого аналізу. Він здійснюється на основі статистик, що характеризують розподіл частот (схема 4).

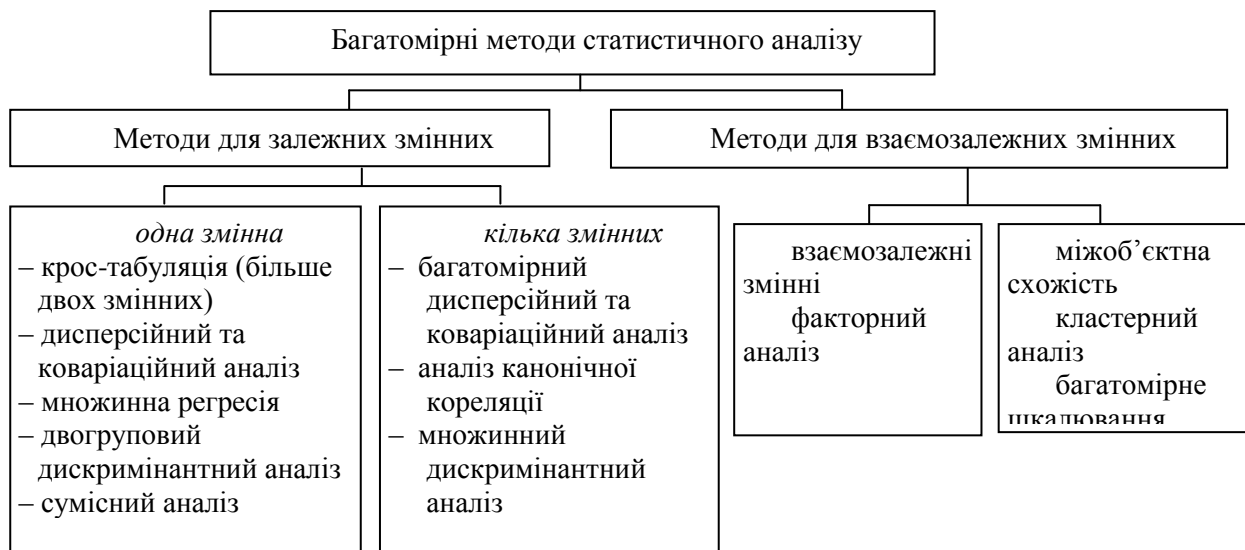

Схема 3. Класифікація багатомірних статистичних методів [3]

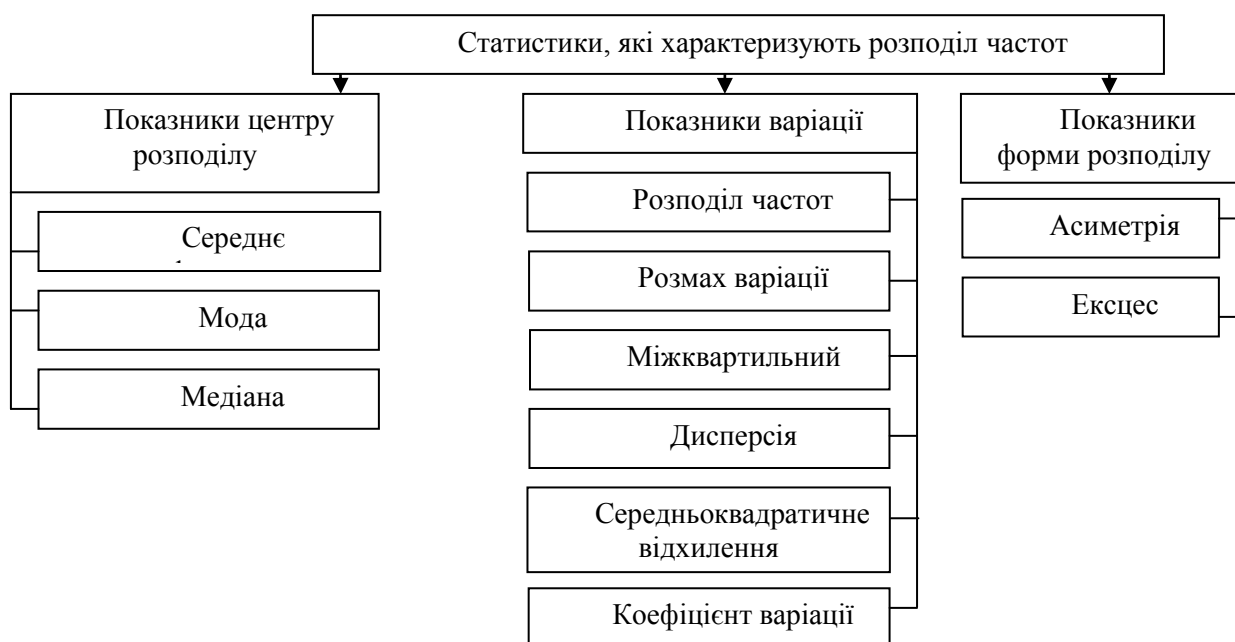

Схема 4. Класифікація статистик, що характеризують розподіл частот

Показники центру розподілу або міри «центральної тенденції» дозволяють охарактеризувати типового респондента або типову відповідь. Міри варіації вказують на ступінь

схожості або несхожості респондентів або відповідей з «типовими» респондентами або відповідями, а *міри асиметрії* – відмінності емпіричних розподілів від теоретичних, нормальних.

Аналіз, в основі якого лежить використання статистичних процедур з метою розповсюдження отриманих результатів на всю сукупність, називається *вивідним аналізом*. Статистичний висновок базується на статистичному аналізі результатів вибірових спостережень, але спрямований на оцінку параметрів сукупності у цілому. Для такої оцінки, зазвичай, використовуються такі методи як *оцінка параметрів генеральної сукупності та перевірка гіпотез*.

Оцінка параметрів генеральної сукупності (визначення довірчого інтервалу) полягає у визначенні, виходячи з даних про вибірку, інтервалу, в якому знаходиться значення одного з параметрів генеральної сукупності. Необхідність такої операції викликана існуванням помилок вибірки і необхідністю оцінити розкид значень параметра генеральної сукупності, що вивчається. Необхідність *перевірки гіпотез* пов'язана з тим, що судження (гіпотезу) щодо якогось параметра генеральної сукупності формують, виходячи тільки з деяких припущень, міркувань, інтуїції, неповних знань. Інакше кажучи, *статистичною гіпотезою* називається припущення про властивість генеральної сукупності, яку і треба перевірити, спираючись на дані вибірки. Такої перевірки вимагає, зокрема, припущення про те, що число постійних покупців універмагу перевищує 10% сімей, або що споживачі певної марки товару, які відрізняються між собою рівнем його споживання (багато та мало), розрізняються також і за психографічними характеристиками тощо.

Перевірку статистичної гіпотези можна застосовувати також для перевірки наявності зв'язків або розбіжностей між параметрами генеральної сукупності (схема 5).

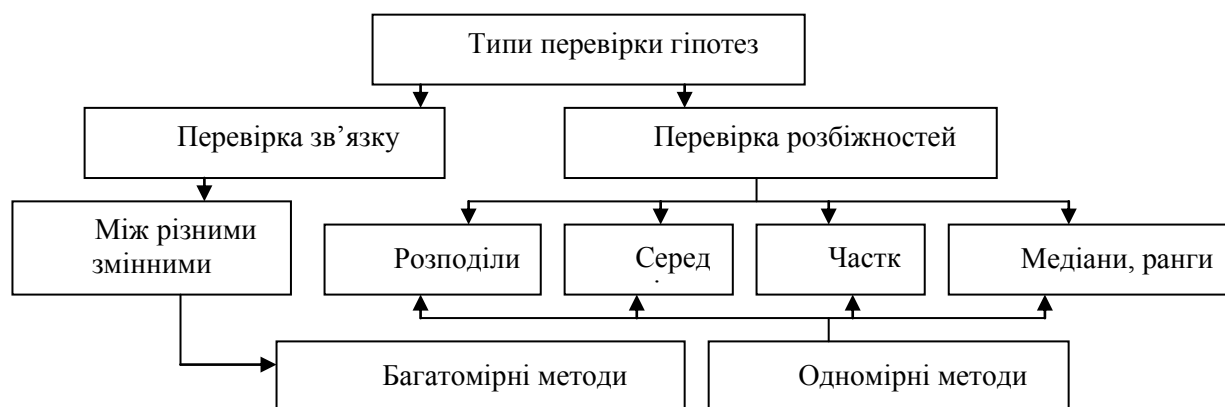

Схема 5. Класифікація типів перевірки гіпотез

Зокрема, *перевірка розбіжностей* використовується для порівняння результатів дослідження двох груп з метою визначення ступеня реальної різниці в їхній поведінці у реакції на той чи інший фактор. Це може стосуватися, наприклад, обґрунтування твердження про те, що частка ринку для нового товару перевищує 15%, або що 80% дилерів віддадуть перевагу новій політиці ціноутворення, або що люди з високими доходами більше витрачають на розваги порівняно з особами, що мають низький дохід.

За допомогою *перевірки зв'язку* встановлюється, чи існує зв'язок між різними змінними, тобто як вони пов'язані між собою. Зв'язок може бути охарактеризований шляхом визначення його наявності (відсутності), напряму (збільшення чи зменшення) та сили (тісноти) зв'язку (сильний, помірний, слабкий або відсутній). Так, за допомогою крос-табуляції можна отримати відповіді на питання про кількість чоловіків серед прихильників даної торговельної марки, або про зв'язок використання товару з рівнем доходу, або поінформованості про новий товар з віком та рівнем освіти тощо. Перевагою цього методу є простота виконання аналізу та інтерпретації його

результатів. Для його проведення не потрібно володіти складним статистичним апаратом. Недоліком же є те, що можна розглядати зв'язок тільки між двома-трьома змінними. Крос-табуляція розглядає тільки зв'язок між змінними, а не причинність. Статистики, які використовуються для оцінки статистичної значущості та тісноти зв'язку між змінними, представленими у таблиці спряженості, наведені у табл. 1.

Кореляційний аналіз використовується для перевірки щільності зв'язку між двома метричними змінними. Абсолютна величина коефіцієнта кореляції характеризує тісноту зв'язку, а знак указує на її напрямок [1]. При проведенні маркетингового дослідження за допомогою кореляційного аналізу можна визначити, наприклад, наскільки сильно пов'язаний обсяг продажів з витратами на рекламу; чи існує зв'язок між часткою ринку та кількістю торговельного персоналу; чи пов'язане сприйняття якості товарів споживачами з їхнім сприйняттям ціни.

Таблиця 1

Класифікація статистик, призначених для оцінки статистичної значущості та тісноти зв'язку змінних у таблицях спряженості

<i>Критерій</i>	<i>Призначення</i>
Хі-квадрат	Перевірка статистичної значимості зв'язків у таблицях спряженості ознак. Допомагає визначити наявність чи відсутність систематичного зв'язку між двома змінними. Змінні повинні бути виміряні за допомогою номінальної шкали
Фі-коефіцієнт	Використовується для виміру тісноти зв'язку між змінними у таблицях з двома рядками та двома колонками (2x2)
Коефіцієнт спряженості ознак	Використовується для виміру тісноти зв'язку між змінними у таблицях будь-якого розміру
V-коефіцієнт Крамера	Модифікована версія фі-коефіцієнта, яка використовується для виміру тісноти зв'язку між змінними у таблицях, більших за розміром, ніж 2x2
Коефіцієнт «лямбда»	Використовується, коли змінні виміряні за допомогою номінальної шкали. Асиметричний коефіцієнт «лямбда» показує виражене у відсотках покращення при прогнозуванні значень залежної змінної при визначеному значенні незалежної змінної. Він розраховується для кожної із залежних змінних. Симетричний коефіцієнт «лямбда» вимірює загальне покращення прогнозування, коли прогноз вже зроблений в обох напрямках та є середнім значенням двох асиметричних значень. Він не робить припущення про те, яка зі змінних є залежною
Tau b	Вимірює зв'язок між двома порядковими змінними. Обраховується з урахуванням числа зв'язаних рангів, краще використовувати для квадратних таблиць
Tau c	Вимірює зв'язок між двома порядковими змінними. Обраховується з врахуванням числа зв'язаних рангів, краще використовувати для прямокутних таблиць
Статистика «гамма»	Вимірює зв'язок між двома порядковими змінними. Вона не робить поправку на зв'язані ранги. Використовується для всіх таблиць

Кореляційний аналіз використовується для перевірки щільності зв'язку між двома метричними змінними. Абсолютна величина коефіцієнта кореляції характеризує тісноту зв'язку, а знак указує на її напрямок [1]. При проведенні маркетингового дослідження за допомогою кореляційного аналізу можна визначити, наприклад, наскільки сильно пов'язаний обсяг продажів з витратами на рекламу; чи існує зв'язок між часткою ринку та кількістю торговельного персоналу; чи пов'язане сприйняття якості товарів споживачами з їхнім сприйняттям ціни.

Регресійний аналіз використовується для встановлення форми та вивчення зв'язків між метричною залежною змінною та однією чи кількома незалежними змінними. Регресійний аналіз

при проведенні маркетингового дослідження можна використовувати, наприклад, для відповідей на такі питання: якою мірою варіація обсягів продажу пояснюється витратами на рекламу, якою мірою варіація частки ринку пояснюється кількістю торговельного персоналу, якою мірою обумовлює відношення споживачів до якості товару ціна цього товару.

Дисперсійний та коваріаційний аналіз використовують для вивчення розходження середніх значень залежних змінних, що викликані впливом контрольованих незалежних змінних при умові, що врахований вплив неконтрольованих незалежних змінних. Дисперсійний аналіз краще використовувати для роботи з експериментальними даними, отриманими при проведенні причинно-наслідкового дослідження, а також для аналізу результатів опитування чи даних спостережень. Зокрема, дисперсійний аналіз у маркетингу можна використовувати для відповіді на такі питання:

- чи дійсно розрізняються оцінки торговельної марки групами респондентів, які подивилися різні рекламні ролики;
- чи залежить намір споживачів придбати товар даної торговельної марки від різниці в рівнях цін;
- чи впливає поінформованість споживачів про магазин (висока, середня й низька) на надання йому переваг.

Коваріаційний аналіз застосовується, якщо незалежні змінні складаються з метричних та неметричних даних. Це спеціальний метод аналізу дисперсій, в якому ефекти однієї чи більше сторонніх змінних, виражених за метричною шкалою, видаляють із залежної змінної перед виконанням дисперсійного аналізу. Коваріаційний аналіз у маркетингу можна використовувати при визначенні намірів споживачів щодо придбання товару відомої фірми залежно від ціни з врахуванням відношення до торговельної марки; для оцінювання торговельної марки з одночасним врахуванням того, якою інформацією апіорно володіють члени різних груп споживачів; при визначенні впливу різних цін на споживання в родинях певних продуктів з одночасним врахуванням розміру родини.

Дискримінантний аналіз використовується для дослідження розбіжностей між групами. Його метою є вибір лінійних комбінацій характеристик, які найкращим чином розрізняють об'єкти. У маркетингових дослідженнях за допомогою цього методу можна одержати відповіді на такі питання:

- чим, з погляду на демографічні характеристики, відрізняються прихильники від неприхильників даного магазину;
- які психографічні характеристики допомагають виявити розбіжності між чутливими та нечутливими до ціни покупцями певних товарів;
- чи розрізняються між собою різні сегменти ринку у наданні переваг певним засобам масової інформації;
- яка існує різниця між постійними покупцями маленьких магазинів і мереж універмагів з огляду на їх стиль життя тощо.

Випадки використання різних статистичних методів подані у схемі 6.

Факторний аналіз — це клас методів, які використовуються, головним чином, для зменшення кількості змінних у процесі аналізу та їх узагальнення. Факторний аналіз широко використовується в маркетингових дослідженнях при:

- сегментації ринку для визначення латентних змінних з метою групування споживачів;
- розробці товарної стратегії для визначення характеристик торговельної марки, що впливають на вибір споживачів; при розробці рекламної стратегії для досягнення розуміння, яким передачам віддають перевагу споживачі цільового ринку;
- розробці стратегії ціноутворення для визначення характеристик споживачів, чутливих до ціни.

*Схема 6. Класифікація методів аналізу за видами змінних,
до яких вони використовуються*

Кластерний аналіз – це клас методів, які використовуються для класифікації об'єктів чи подій у відносно однорідні групи – кластери. На відміну від факторного, у ході цього аналізу зменшується число об'єктів, а не число змінних шляхом групування їх у меншу кількість кластерів. Кластерний аналіз використають у маркетингу для сегментації ринку, розуміння поведінки покупців, визначення можливостей нового товару, вибору тестових ринків, скорочення розмірності даних.

З викладеного вище доходимо висновку, що у ході маркетингового дослідження необхідно використовувати статистичний апарат, оскільки тільки шляхом його застосування можна отримати необхідну для ефективного управління підприємством інформацію. Визначення та класифікація методів, які можна використовувати при проведенні маркетингових досліджень, є необхідною умовою для покращення їх якості та підвищення результативності. Знання та використання найбільш оптимального методу сприяє покращенню якості маркетингового дослідження, зменшенню часу та витрат на його проведення, найбільш повному використанню можливостей підприємства.

Література

1. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика. — М.: Изд-во «Финпресс», 1998. — 416 с.
2. Гилберт А. Черчилль. Маркетинговые исследования. — СПб.: Питер, 2000. — 752 с.
3. Малхорта Нэреш К. Маркетинговые исследования. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2002. — 960 с.
4. Полторах В.А. Маркетингові дослідження: Навч. посіб. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 387 с.

Оніщенко Д.В.,

аспірант кафедри маркетингу
АПСВ ФПУ

Особливості формування маркетингових стратегій підприємств нафтопереробної промисловості України

В статье дается аналитическая оценка деятельности предприятий нефтеперерабатывающей промышленности, которые успешно работают на украинском рынке и занимают лидирующие позиции. Проводится исследование используемых данными компаниями маркетинговых стратегий и факторов, влияющих на их формирование и реализацию. Рассматриваются основные перспективы дальнейшей деятельности компаний на рынке Украины, а также даются рекомендации по возможным методам её усовершенствования.

The author of the given article estimates the work of oil-refining businesses successfully operating and having leading positions in Ukrainian market. He also studies the marketing strategies used by the mentioned above businesses, as well as factors influencing their formation and realization. There have been considered basic prospects of their further activity in Ukrainian market, as well as suggested some possible methods enabling to improve it.

Ключові слова: нафта, нафтопродукти, стратегія, підприємство.

Нафта та нафтопродукти є специфічними товарами, основними визначальними особливостями ринків яких є ресурсна обмеженість, специфіка транспортування сировини й готової продукції та відсутність сировинних товарів-субститутів. Усі нафтові та нафтопереробні підприємства України з огляду на географічне місцезнаходження та технологічні особливості НПЗ використовують головним чином російську й українську нафту та газовий конденсат. Українська нафта за деякими показниками є більш якісною за російську, проте її доля на українських НПЗ значно менше російської, а її ціна розраховується на основі ціни імпоротної російської сировини. Таким чином, усі найбільші українські нафтові компанії мають схожі конкурентні позиції у питаннях забезпечення власних нафтопереробних потужностей сировиною. Винятком є українські нафтові компанії, які входять до складу російських нафтових транснаціональних корпорацій і мають змогу часткового впливу на внутрішні трансфертні закупівельні ціни на нафту, проте навіть вони не можуть впливати на динаміку імпортних цін, оскільки їх російські партнери формують свою ціну, виходячи із кон'юнктури на світових ринках нафти та нафтопродуктів. Таким чином, головними факторами, які істотно впливають на ефективність роботи різних підприємств на вітчизняному ринку, є відмінності у їх методах виробництва, просування та збуту, а ключовою складовою ефективності діяльності таких підприємств є ефективність формування та реалізації маркетингових стратегій. Від правильності визначення стратегічних конкурентних пріоритетів у виробництві, ціноутворенні, позиціонуванні бренду компанії на ринку та просуванні її продукції залежить успіх.

У загальному розумінні маркетингова стратегія пов'язана з діяльністю підприємства для досягнення їм у довгостроковому періоді ринкових переваг з погляду споживача й конкурентів. Існує багато визначень маркетингової стратегії, у більшості з яких підкреслюється, що маркетингова стратегія забезпечує план дій підприємства для досягнення ринкових цілей за допомогою найефективнішого використання наявних у ньому маркетингових ресурсів. Маркетингова стратегія підприємства покликана характеризувати довгострокові цілі підприємства, забезпечувати координацію маркетингової діяльності з іншими функціональними видами діяльності й, нарешті, погоджувати різні види маркетингових рішень. Багато авторів підкреслюють двоїсту роль маркетингової стратегії підприємства, що, з одного боку, повинна спрямовуватись на визначення й задоволення потреб споживача, а з іншого, – на досягнення підприємством конкурентних переваг. Головним критерієм доцільності та ефективності маркетингової стратегії можна визначити те, що

вона обов'язково повинна відповідати умовам зовнішнього середовища фірми та повністю враховувати її внутрішні ресурси та можливості.

Метою цього дослідження є аналітична оцінка діяльності нафтових компаній, які успішно працюють на українському ринку та відіграють на ньому провідні ролі, дослідження застосованих ними маркетингових стратегій та факторів, які впливають на їх формування та реалізацію, розробка висновків щодо основних перспектив та перешкод подальшої діяльності зазначених компаній на ринку України та рекомендацій щодо можливих напрямів її вдосконалення.

На українському ринку нафти та нафтопродуктів працює безліч компаній, кожна з яких займає власну нішу і формує певну стратегію розвитку. Більшість з них відіграє незначну роль на ринку і має на нього несуттєвий вплив. Серед компаній, діяльність яких протягом останніх років має істотне значення для вітчизняного ринку, можна виділити «Лукойл-Україна», «ТНК-Україна», НК «Альянс», «Континіум», «Укртатнафта», «Галнафтогаз» та «Нафтогаз України». Кожна з них є важливим суб'єктом ринку, проте всі вони мають на ньому різну вагу. Найбільш успішними є компанії, що належать російським транснаціональним корпораціям, таким як Лукойл, ТНК&BP, «Татнафта», групам «Альянс» та «Альфа», які, за оцінками фахівців з Національного інституту проблем міжнародної безпеки повністю або частково контролюють близько 87 % виробничих нафтопереробних потужностей України. Особливо успішною можна вважати діяльність «ТНК-Україна» та «Лукойл-Україна», які, по-перше, одноосібно розпоряджаються діяльністю підконтрольних їм НПЗ, а, по-друге, мають вертикально інтегровану, територіально-розгалужену замкнуту систему збуту, що дає змогу цим компаніям максимально ефективно застосовувати стратегічний менеджмент незалежно та багатовекторно. Значний вплив на український ринок має також і «Укртатнафта», яка володіє найпотужнішим українським НПЗ у Кременчуці. Компанія є одним з лідерів за обсягом оптових продажів, проте поки що не може скласти гідну конкуренцію вищезазначеним підприємствам на українському роздрібному ринку. Також слід зазначити, що існують певні важелі адміністративного регулювання діяльності «Укртатнафти» через державний пакет акцій у цьому підприємстві. Головним чином останнім часом це додає інвестиційної невизначеності у діяльність компанії, що також негативно позначається на ефективності та прозорості її стратегічного менеджменту. Сукупний обсяг переробки зазначених компаній та підконтрольних ним структур за результатами 2005 р. становив близько 76 % від загальноукраїнського показника. Це вказує на те, що вони нині є лідерами нафтопереробної промисловості України.

Найбільш потужним переробним активом, яким повністю управляє НАК «Нафтогаз України» разом із дочірніми підприємствами, є Шебелинський ГПЗ, який виробляє за рік понад 1 млн т нафтопродуктів. На жаль, діяльність цієї національної компанії значною мірою залежить від політичної ситуації у країні, що призводить до того, що вона не може виробляти і впроваджувати чітку послідовну стратегію розвитку, успішна реалізація якої б дозволила компанії займати більш суттєву конкурентну позицію на вітчизняному ринку. «Галнафтогазу» належить розгалужена мережа АЗС, проте компанія не має ані власного видобутку нафти, ані власних нафтопереробних потужностей, що робить її значною мірою залежною від постачальників та ринкової кон'юнктури. НК Альянс та Континіум впродовж останніх років мали незначний вплив на український ринок нафти та нафтопродуктів, а у 2005 р. у зв'язку з погіршенням ринкової кон'юнктури взагалі вимушені були вдатись до стратегії вимушеного скорочення, зупинивши надовго власні нафтопереробні потужності і сконцентрувавшись на намаганні втримати вже зайняті ніші на роздрібному ринку. Інші компанії з огляду на обставини як виробничого, так і збутового характеру також не можуть бути повноцінними конкурентами ТНК, «Лукойла» і «Татнафти», які впродовж останніх років були лідерами як за обсягами виробництва, так і за ефективністю збуту. Проте, враховуючи викладені вище негативні фактори, що суттєво впливають на роботу «Укртатнафти», для розгляду успішних маркетингових стратегій, що застосовуються окремими підприємствами на ринку України, можна здійснити дослідження діяльності «ТНК-Україна» і «Лукойл-Україна». Таке

дослідження є корисним не лише з огляду на те, що обидві компанії успішно працюють на українському ринку вже більше п'яти років, а й виходячи з того, що вони є максимально незалежними від державного контролю і впливу, а отже, формують стратегію своєї діяльності головним чином на основі ринкових принципів, і тому саме на прикладі їх діяльності слід аналізувати формування та впровадження успішних маркетингових стратегій у вітчизняному нафтовому та нафтопереробному секторі. До того ж від стратегічного курсу цих компаній залежить не лише їх конкурентне положення, а й певною мірою динаміка та баланс вітчизняного ринку нафти та нафтопродуктів. У свою чергу зазначені компанії повинні чітко розуміти як динаміку та перспективи розвитку української економіки, так і загальносвітові тенденції у цілому, і впроваджувати стратегії, що враховують не лише їх коротко та середньострокові інтереси, а й можливі загальноекономічні зміни, що можуть кардинально вплинути на їх конкурентоспроможність у більш віддаленій перспективі. Окрім цього, недоліки присутні у діяльності цих компаній здебільшого й іншим нафтовим та нафтопереробним підприємствам, а отже дослідивши результати їх діяльності, можна дійти висновків і про загальний стан нафтової та нафтопереробної галузі в Україні.

Розглянемо особливості діяльності та маркетингові стратегічні пріоритети, що є характерними цим компаніям з 2000 р., який відзначився початком поступового економічного зростання в Україні і початком активної діяльності «ТНК» і «Лукойла» на українському ринку нафти та нафтопродуктів.

Історія присутності Тюменської нафтової компанії (ТНК) на ринку України офіційно розпочалась 18 липня 2000 р. після придбання контрольного пакету акцій (67,41%) ВАТ «Лисичанськнафтооргсинтез». Після цього головним стратегічним завданням діяльності компанії на українському ринку було проголошено закріплення і підсилення позицій власної виробничо-збутової нафтової компанії в Україні за рахунок підвищення ефективності виробництва й каналів збуту. Для досягнення цього компанія ставить перед собою такі стратегічні завдання: підвищення ефективності організаційної структури й системи управління компанією, постійне вдосконалення рівня управління персоналом, поступове нарощення обсягів поставки та переробки нафти, збільшення глибини переробки, вдосконалення виробничого процесу, постійне підвищення якості нафтопродуктів, будівництво нових виробничих установок, розширення збутової інфраструктури й роздрібною мережі головним чином шляхом збільшення кількості власних АЗС, підвищення ефективності співпраці з дроберами, подальша популяризація бренду ТНК в Україні.

Таким чином, згідно з класифікаціями Ф. Котлера, С. Сінга, І. Ансоффа та М. Портера, за конкурентним становищем маркетингова стратегія компанії спрямовувалась на захоплення лідерства на ринку, за конкурентними перевагами – на скорочення витрат на виробництво та збут, а за напрямками продуктово-ринкової експансії – на агресивні методи просування продукції та її реалізації.

Основним нафтопереробним активом ТНК-ВР в Україні є ЛННОС. Цей нафтопереробний завод є наймолодшим в Україні за віком та другим після Кременчуцького за потужністю. Поставка сировини здійснюється з Росії.

Компанія «Лукойл» значно раніше розпочала вихід на український ринок – у 1997 р. з відкриття чотирьох АЗС у Сімферополі та Севастополі. Повномасштабне проникнення компанії на ринок України починається з 1999 р. після перемоги у конкурсі із продажу контрольного пакета акцій Одеського НПЗ. Проте, на відміну від «ТНК-Україна», компанія не ставила перед собою цілей захоплення ринкового лідерства, а дотримувалась стратегії територіальної ринкової сегментації, намагаючись отримати конкурентні переваги лише у визначеній кількості регіонів України. Проте, з часом стратегія компанії змінилась, стала більш агресивною, що дає підстави стверджувати про наміри також претендувати на лідерство на українському ринку. Серед головних стратегічних напрямів діяльності компанії починаючи з 2000 р. можна виділити: нарощення обсягів переробки нафти, модернізацію виробничого процесу з метою збільшення глибини переробки нафти і підвищення

економічної ефективності виробничої діяльності, зниження питомих витрат, зростання продуктивності виробництва у розрахунку на одного працівника, будівництво нових технологічних установок з метою освоєння виробництва нових видів нафтопродуктів та покращення якісних показників і кількісних пропорцій існуючої асортиментної групи, збільшення обсягів реалізації всіх видів нафтопродуктів виробництва групи компаній «Лукойл-Україна», подальша популяризація бренду «Лукойл» в Україні, реалізація інвестиційної програми розширення роздрібною збутовою мережі по всій території України з охопленням нових регіонів, позиціонування нафтопродуктів власного виробництва як дійсно якісного товару.

Нафта для потреб «Лукойл-Україна» на Одеський НПЗ поставляється з Росії.

Потужність, обсяг та глибина переробки нафти, а також її поставки впродовж останніх двох років представлені у подані нижче табл. 1.

Слід зазначити, що незважаючи на зовнішню відмінність, за своєю сутністю стратегії проникнення обох компаній на український нафтопереробний ринок є дуже схожими. Компанії не ставили за мету отримати стовідсоткову частку в НПЗ, а за якомога меншу ціну отримати над ними контроль. Так, ТНК придбала 67 % акцій «Ліноса» за 70 млн. доларів, «Лукойл» – 54 % акцій Одеського НПЗ за 26 млн. доларів [4, с. 17]. Таким чином, враховуючи потужність цих заводів та ціну, яку російські компанії заплатили за їх контрольні пакети, можна розрахувати вартість 1 % акцій умовною потужністю 1 млн. т. Ця вартість для обох компаній становить 0,13 млн. доларів. Для порівняння, аналогічний показник при купівлі «Лукойлом» болгарського «Бургаса» становив 0,16 млн. доларів, а румунського «Петротела» 0,22 млн. доларів. Як бачимо, середній коефіцієнт затрат компаній по виходу на український ринок виявився однаково низьким. Головні стратегічні пріоритети розвитку у них також схожі, проте існують певні відмінності.

Таблиця 1

Результати діяльності українських НПЗ у 2004–2005 рр.

НПЗ	Кременчук		Лисичанськ		Херсон		Одеса		Дрогобич		Надвірна		Всього	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Потужність переробки, тис. т.	18 620,00		15 980,00		7 090,00		3 600,00		3 220,00		2 600,00		51 110,00	
Поставка нафти, тис. т	6 715,80	5 872,20	6 686,30	5 880,40	2 978,10	960,30	3 571,20	1 376,00	2 183,10	1 012,40	1 862,20	2 057,60	23 996,70	17 158,90
Обсяг переробки нафти, тис. т	6 604,60	5 995,40	6 612,20	6 011,70	1 560,20	875,80	2 450,20	1 394,10	2 185,60	1 060,00	1 769,00	2 066,80	21 181,80	17 403,80
Глибина переробки нафти, %	69,5	72,2	68,9	71,5	47,9	47,9	57,6	54,9	60,9	62,3	57,9	60,6	64,0	67,5

Протягом п'яти років «ТНК-Україна» інвестувало у Лисичанський НПЗ кошти, спрямовані головним чином на погашення заборгованості підприємства перед державними та банківськими установами, трудовим колективом, на поповнення оборотного капіталу і побудову чотирьох нових виробничих установок. Більшість цих платежів обумовлювалась інвестиційним договором. Компанія вкладала кошти переважно у часткову реконструкцію існуючих виробничих установок і майже не робила інвестицій у розробку нових технологічних циклів, які б не лише відповідали вимогам сучасного ринку, а й гарантували стратегічні переваги у майбутньому, як це роблять, наприклад, білоруські НПЗ, які вже сьогодні вкладають кошти у впровадження технологій, що дозволять у дворічний термін досягти стандартів якості нафтопродуктів, які будуть введені в ЄС лише у 2010 р. Навіть чотири нововведення компанії – будівництво й запуск в експлуатацію установки МТБЕ, будівництво й пуск в експлуатацію установки очищення для виробництва авіаційного палива ТС-1 за технологією «Мерикат II», установки одержання бітумів, які в Україні немає аналогів, та установки ізомеризації фракції НК-70°C не є стратегічною перспективою, а головним чином, об'єктивною необхідністю без впровадження якої у найближчий перспективі буде важко конкурувати навіть на українському ринку.

Серед основних відмінностей переробної діяльності «Лукойла» можна відзначити цільову багатовекторність. Так, на Одеському НПЗ відбувалась не лише переробка нафти з метою отримання нафтопродуктів для подальшої їх реалізації на українському ринку, а й часткова переробка нафти з метою покращення її якісних властивостей. Потім ця нафта, використовуючи перевалочні потужності одеського порту і танкерні перевезення, доставлялась через Чорне море до переробних заводів у Румунії і Болгарії, які належать «Лукойлу» і мають значно вищу ефективність переробки нафти, як Одеський НПЗ.

Також слід зазначити, що технічний та технологічний стан, в якому знаходився Одеський НПЗ наприкінці 2005 р., був ще гірший, ніж на Лисичанському НПЗ, головним чином через відсутність установки каталітичного крекінгу та більш застаріле обладнання, яке вже давно потребувало заміни. Можна припустити, що ці та інші чинники вплинули на те, що головною відмінністю у маркетинговій стратегії компанії стало те, що, на відміну від своїх колег з «ТНК-Україна», керівництво «Лукойл-Україна» вирішило замість часткової модернізації лише окремих виробничих модулів вдатись до повної зупинки Одеського НПЗ для комплексної реконструкції.

Брак нафтопродуктів власного виробництва після зупинки власного НПЗ компанія успішно компенсувала імпортом бензинів та дизелю з Румунського заводу «Петротел», який також належить «Лукойлу». На нашу думку, такий крок був вдалим, адже після відміни мита на імпорту нафтопродуктів та зростання ціни поставок російської нафти на Україну та зважаючи на низьку глибину переробки на Одеському НПЗ, у кон'юнктурній ситуації, що склалась на внутрішньому та зовнішніх ринках наприкінці 2005 – на початку 2006 р., нафтопродукти, імпортовані компанією, виявились не менш рентабельними за ті, що вироблялись нею самостійно до зупинки НПЗ в Одесі.

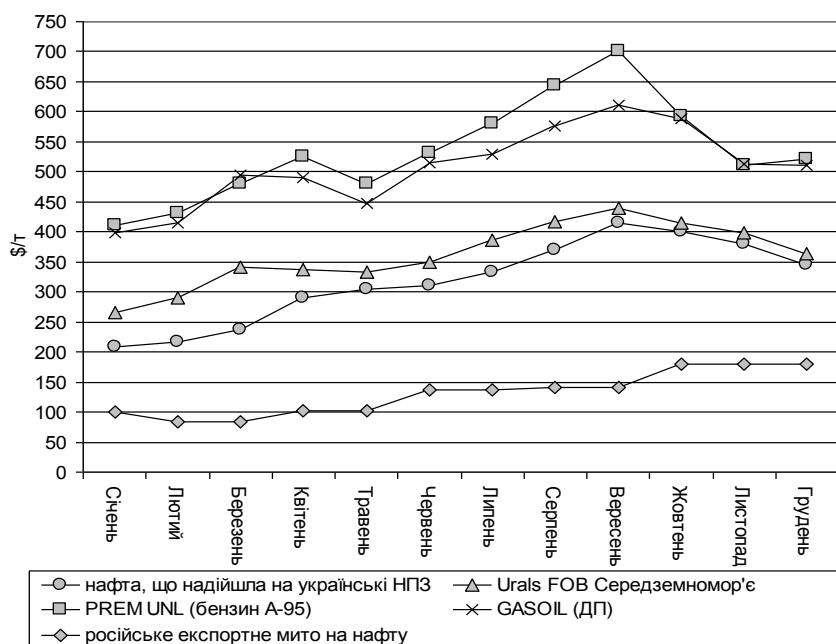

Рис. 1. Динаміка середньомісячних цін на нафту, що надійшла на українські НПЗ та європейських цін на нафту і нафтопродукти у 2005 р.

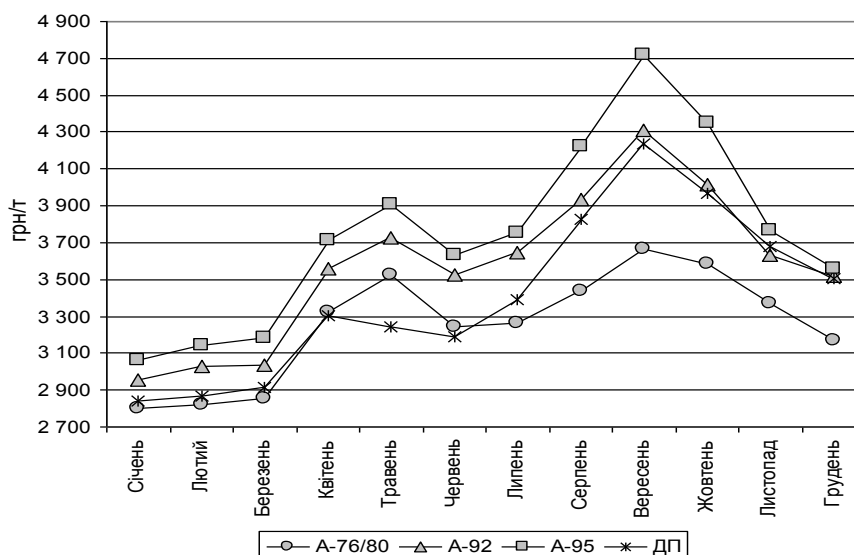

Рис. 2. Динаміка великооптових цін на світлі нафтопродукти в Україні у 2005 р.

Як бачимо з наведених вище рисунків, динаміка внутрішнього ринку нафти та нафтопродуктів значною мірою залежить від змін на світових ринках і мають схожі тенденції розвитку. Проте навіть за однакової ціни більш рентабельними на українському ринку є імпортні нафтопродукти, які за якісними показниками краще ніж їх українські аналоги. Таким чином, значна кількість українських нафтових компаній розглядають імпорту нафтопродуктів як важливе джерело формування власного товарного асортименту. Деякі з них постійно займаються імпортною діяльністю, інші, (наприклад «Лукойл-Україна») вдаються до такого заходу періодично по мірі зміни ринкової кон'юнктури.

Основною причиною пасивної інвестиційної діяльності, що була характерна обом компаніям з 2000 до 2005 р., ми вважаємо, є ступінь розвитку вітчизняного ринку нафти та нафтопродуктів, який характеризується низьким рівнем конкуренції, низькою, порівняно з ринками провідних країн світу, споживацькою платоспроможністю, повною відсутністю диверсифікації джерел надходження нафти, яка попри постійні проекти її подолання, насправді лише посилюється, та традиційно низьким рівнем законодавчої бази. Динаміка рівня диверсифікації джерел поставок нафти в Україні наведена на рис. 3.

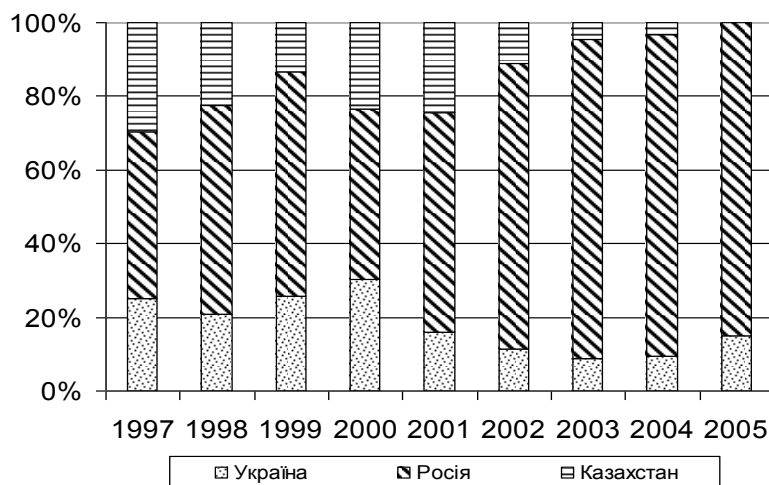

Рис. 3. Джерела поставок нафти на українські НПЗ

Все це дозволяє найбільшим компаніям-нафтопереробникам, які працюють на ринку України і в основному входять до структури іноземних транснаціональних корпорацій, диктувати вітчизняному ринку власні умови і при незначних інвестиційних навантаженнях постійно отримувати прибутки. Проте протягом останніх років ситуація почала суттєво змінюватись, зросли диспропорції між динамікою зростання прибутків нафтових та нафтопереробних компаній та підприємств, що працюють в інших галузях економіки, а наприкінці 2005 р. керівництво «ГНК-ВР Україна» взагалі оголосило про збитки, отримані «Ліносом». На це вказують і дані наведених нижче рис. 4, 5.

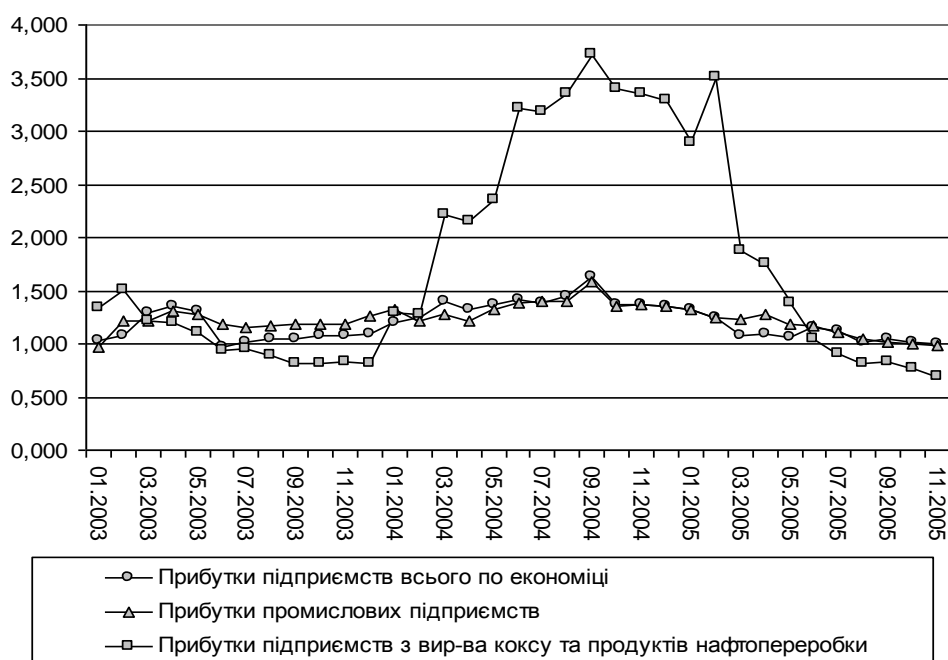

Рис. 4. Динаміка реальних індексів прибутків підприємств за кумулятивними даними у 2003–2005 рр.

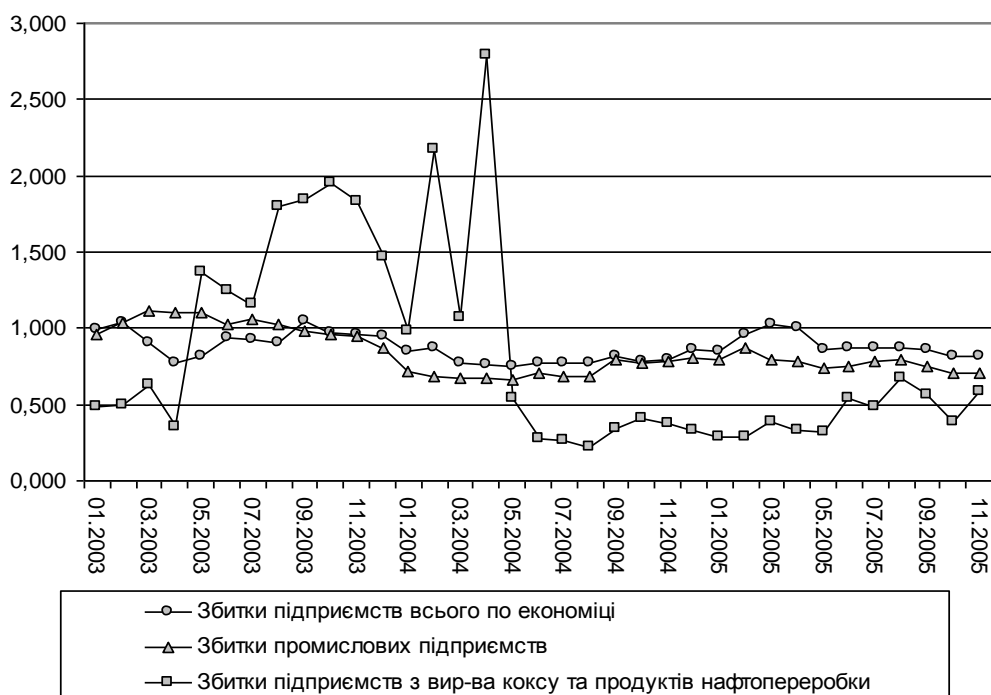

Рис. 5. Динаміка реальних індексів збитків підприємства за кумулятивними даними у 2003–2005 рр.

Як бачимо, у 2005 р. темпи зростання прибутків нафтопереробних компаній значно знизились порівняно з попереднім роком і мають стійку тенденцію до подальшого зниження. Цим пояснюється погіршення фінансових результатів зазначених підприємств, навіть на тлі зниження ними затрат. Це є цілком виправданим, адже за сучасних умов неможливо ефективно конкурувати на базі тих виробничих можливостей, встановлених на вітчизняних НПЗ. Низька глибина переробки нафти та невисока за сучасними стандартами технологічна досконалість процесу переробки не дозволяє компаніям досягти більшої якості продукції, а також більш сприятливого співвідношення світлих та темних нафтопродуктів у її загальній кількості, що значно знижує рентабельність нафтопереробної діяльності.

Підтвердженням викладеному вище є дані рис. 6, які наочно ілюструють процентне співвідношення між нафтопродуктами у загальних обсягах переробки вітчизняних НПЗ.

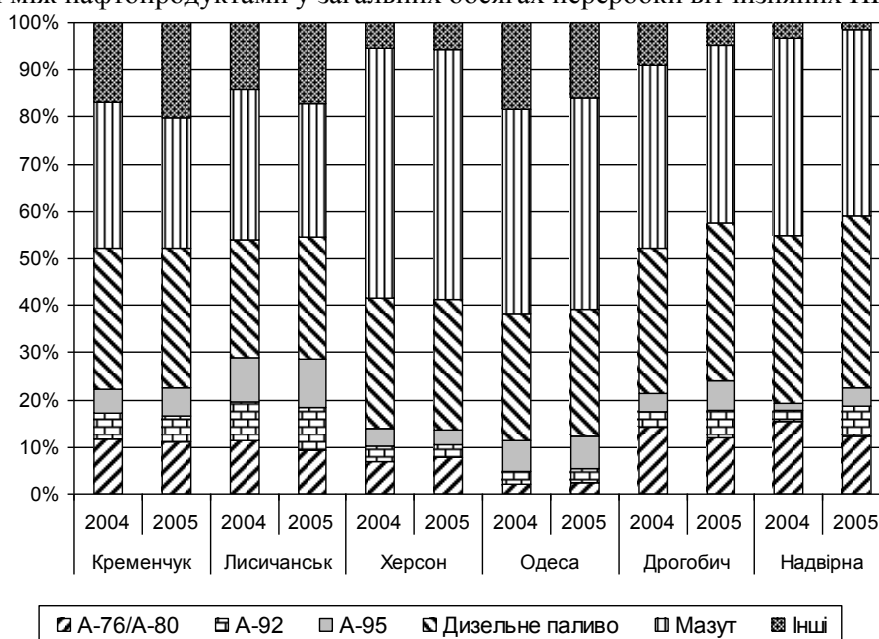

Рис. 6. Питома вага нафтопродуктів у загальному обсязі переробки українських НПЗ, %

Звісно, виходячи із даних наведеного рис. 6, можна дійти висновку лише про низьку прибутковість видобування нафти та її переробки, не враховуючи при цьому таку важливу прибуткову складову діяльності більшості українських нафтових компаній як збут продукції. Проте, ці дані наочно підтверджують ситуацію, що склалась у галузі вітчизняної нафтопереробки, за якою наприкінці 2005 р. стало зрозумілим те, що провідні нафтові компанії, що працюють на ринку України, для того, аби і надалі бути конкурентоспроможними, повинні більше уваги приділяти вдосконаленню виробничого процесу і вносити суттєві зміни у власну інвестиційну стратегію. Виходячи із задекларованих керівництвом «Лукойл-Україна» намірів, вони першими зрозуміли необхідність застосування більш агресивної стратегії на ринку України, яка була б орієнтована не лише на сьогодні, а й на перспективу. Компанія проголосила про намір інвестувати у технічне переобладнання Одеського НПЗ близько 300 млн. доларів, що є рекордною цифрою для вітчизняної нафтопереробної галузі. Після будівництва нових об'єктів на заводі річний обсяг переробки нафти планується на рівні 2,8 млн. т, глибина переробки має досягти 80 %, доля виробництва світлих нафтопродуктів – 65%, а якість нафтопродуктів відповідатиме стандартам Euro-4 та Euro-5, що суттєво підвищить конкурентні позиції компанії на вітчизняному ринку. Найбільше схожими є й

плани «ТНК-ВР Україна», адже ще у січні 2006 р. керівництво компанії сповістило громадськість про наміри зупинити для реконструкції власний НПЗ у березні цього самого року.

Важливою складовою діяльності будь-якої нафтопереробної компанії є стратегії позиціонування, просування та реалізації її продукції. Методи позиціонування продукції у «ТНК-Україна», як і у більшості провідних українських нафтових компаній, не відзначаються новизною. Компанія орієнтується на конкуренцію за якістю нафтопродуктів та сервісу, майже не застосовуючи цінову конкуренцію та не диференціюючи цільові категорії покупців. Аналогічним є підхід до стратегії позиціонування і з боку «Лукойл-Україна». У межах стратегії реалізації продукції «ТНК-Україна» головними її пріоритетами є диференціація способів реалізації продукції залежно від її номенклатурної приналежності, повне охоплення вітчизняного роздрібного ринку нафтопродуктів, мінімізація витрат, пов'язаних з процесом реалізації продукції. Реалізувалась збутова стратегія компанії протягом 2000–2005 рр. через змішану систему управління власністю та була головним чином орієнтована на роздрібну торгівлю світлими нафтопродуктами через мережу власних та джоберських АЗС. Темні нафтопродукти реалізуються оптовими партіями як на експорт (головним чином мазут), так і на внутрішньому ринку (наприклад, бітуми).

Важливим стратегічним напрямом діяльності для «ТНК-Україна» після виходу на український ринок стало швидке створення ефективної розгалуженої роздрібною мережі, здатної реалізувати обсяг вироблених на «Ліносі» нафтопродуктів. Компанія для реалізації цих цілей обрала найбільш доцільний за таких умов шлях – тісну співпрацю з власниками АЗС, які стали її джоберами. Програма співпраці з джоберами стартувала у 2001 р., наприкінці якого джоберська мережа ТНК в Україні нараховувала 697 автозаправних станцій. У 2005 року паливо виробництва Лисичанського НПЗ реалізували більше 1 100 АЗС у всіх регіонах України, що дозволило швидко створити необхідну роздрібну мережу під брендом «ТНК», яка фактично компанії не належала. Це створювало підґрунтя для існування групи ризиків, пов'язаних головним чином з тим, що «ТНК-Україна» не могла повною мірою ефективно формулювати стратегію роздрібною реалізації у багатьох регіонах, контролювати товарно-фінансові потоки і планувати їх динаміку у довгостроковому періоді. До того ж існували певні проблеми контролю дотримання компаніями-джоберами взятих на себе зобов'язань. Виходячи з цього компанія вже у 2003 р. зрозуміла необхідність зміни стратегії присутності на роздрібному ринку і спочатку активно купувала існуючі активи, а, починаючи з 2004 р., почала будувати нові власні АЗС, плануючи довести їх кількість до 500, паралельно скоротивши при цьому джоберську мережу за рахунок найменш стратегічно важливих. На ринку України частка нафтопродуктів, що реалізуються власними та джоберськими АЗС ТНК-ВР, наприкінці 2005 р. становила близько 30%.

Що ж до «Лукойл-Україна», то особливістю стратегії реалізації компанії стала територіальна диференціація цільових ринків, а головним пріоритетом стала конкуренція на основі зниження собівартості процесу реалізації та вдосконалення супутніх послуг на АЗС.

«Лукойл-Україна», як і «ТНК-Україна», також використовує змішану систему управління власністю. Крім власних автозаправних станцій, до своєї роздрібною мережі компанія залучає партнерів, з якими співпрацює на основі франчайзингової схеми. Головним чином вона використовувалась компанією там, де існували проблеми із впровадженням власних АЗС. Головною відмінністю від «ТНК-Україна» є те, що компанія здебільшого орієнтується на власні АЗС.

Пріоритетними напрямками розвитку роздрібною торговельною мережі «Лукойл-Україна» проголосила не лише нарощення кількості АЗС, а й постійне вдосконалення процесу обліку та реалізації нафтопродуктів, збільшення середньодобових показників реалізації на автозаправних станціях. Слід зазначити, що компанія продемонструвала виважену стратегію розширення мережі АЗС, яка дозволила їй залучити до своєї мережі велику кількість добре розвинутих АЗС з високими показниками ефективності реалізації.

Іншим важливим напрямом у діяльності «Лукойл-Україна» на роздрібному ринку стало те, що з метою підвищення економічної ефективності, якості продукції й обслуговування в 2003 р. компанія розпочала реалізацію проекту передачі власних автозаправних станцій незалежним компаніям-дилерам. У компанії-дилерах був переведений весь обслуговуючий персонал і частково – фахівці філій, що дало змогу скоротити надзвичайно громіздкий адміністративно-управлінський апарат. Таким чином, АЗС, передані дилерам, залишились у власності «Лукойл-Україна», а відповідальність за їх ефективне використання перейшла до дилерів. Серед головних завдань, які ставились «Лукойл-Україною» перед цим проектом, були:

- мінімізування виробничих, фінансових й соціальних ризиків та відповідальність, які тепер переходили безпосередньо до дилера;
- скорочення експлуатаційних витрат на роздрібну реалізацію;
- оптимізування структури, скорочення адміністративних витрат;
- посилення контролю якості й дотримання корпоративних стандартів.

Аналіз результатів першого етапу реалізації проекту дилерства вказує на зростання ефективності використання збутових потужностей компанії. Загальний обсяг продажів у 2003 р. збільшився на 34 % при відносному збільшенні кількості АЗС на 22 %. Проте, за словами керівництва компанії, після успіхів 2003 р. був відмічений деякий спад, який компанія пододала в успішному для неї 2005 р., протягом якого «Лукойл-Україна» збільшила власну мережу на 40 нових АЗС, загальна кількість яких в Україні наприкінці 2005 р. становила близько 200.

Успіхи компанії у 2005 р. можна пов'язати із зміною нею стратегії поведінки на роздрібному ринку. За словами Фейруза Ісаєва, генерального директора «Лукойл-Україна», на початку 2005 р. були підведені підсумки дворічної реалізації програми дилерства, які засвідчили, що наряду із зазначеними вище позитивними її результатами, з'явилося багато негативних моментів, головними з яких є: відсутність у багатьох менеджерів «Лукойл-Україна» можливості управління збутовим процесом, загострення проблеми контролю за діяльністю джоберів та якістю нафтопродуктів і сервісу на орендованих ними станціях, що у результаті призвело до того, що замість очікуваного подальшого зростання ефективності роздрібної торгівлі «Лукойл-Україна» отримала значне падіння економічних результатів [5, с. 11]. Таким чином, компанія відкоригувала свою стратегію просування та реалізації продукції і відмовилась від програми дилерства у тому вигляді, в якому остання існувала з 2003 р. Стратегічним пріоритетом компанії на найближчу перспективу є змішана форма управління АЗС, основну частину яких планується залишити під управлінням «Лукойл-Україна» і передати невелику кількість станцій лише тим джоберам, які повністю задовольнятимуть вимоги компанії.

Серед особливостей просування та позиціонування продукції слід відзначити, що з нафтових компаній, які працюють на території України, «Лукойл-Україна» першою почала реалізацію програми незалежного контролю якості нафтопродуктів. Для цього у вересні 2002 р. був підписаний договір з Міжнародним технічним інспекційним товариством «Бюро Верітас», яке як незалежний міжнародний експерт повинно було взяти на себе зобов'язання по проведенню інспекцій контролю якості нафтопродуктів на автозаправних станціях і нафтобазах компанії, а також по проведенню контролю технічного, екологічного й естетичного стану цих об'єктів. Такий маркетинговий хід був дуже вдалим, оскільки «Бюро Верітас» працює у 140 країнах світу у багатьох галузях і є досить відомим експертом з наукових досліджень. Це підтвердила і практика. За оцінками фахівців «Лукойл-Україна», завдяки такому кроку продаж палива у роздрібній мережі компанії збільшився на 10%.

Масштабна рекламна кампанія щодо постійного контролю якості нафтопродуктів, що реалізуються на АЗС, була проведена також і «ТНК-Україна». Її метою було формування позитивного іміджу компанії серед покупців.

Проте, на жаль, декларації обох компаній щодо високої якості власних нафтопродуктів не були підтверджені результатами перевірки, проведеної Держспоживстандартом України з 24

травня до 2 червня 2005 р. і яка охопила 556 автозаправних станцій різних торговельних мереж. За даними перевірки порушення виявились більш як на 77 % АЗС. Серед АЗС «Лукойл», які були перевірені, 58 % не мали супроводжувальних документів, 43% працювали з порушеннями метрологічного забезпечення, а на 27 % були зафіксовані порушення якості і безпечності нафтопродуктів. Стосовно АЗС, що належать до роздрібною мережі «ТНК», слід констатувати, що на 75 % з них були виявлені порушення метрологічного забезпечення, на 44 % – відсутність супроводжувальних документів і на 35 % – порушення якості і безпечності нафтопродуктів.

Враховуючи наведені вище показники, можна дійти висновку, що проголошені стратегії контролю за якістю та постійного покращення якості нафтопродуктів, що реалізуються як на АЗС «Лукойл-Україна», так і на АЗС «ТНК-Україна» є або неефективними, або використовуються головним чином як декларативний крок, спрямований лише на рекламну агітацію клієнтів. Така тактика, на нашу думку, може вирішити оперативні завдання, які постають перед компаніями у поточному періоді, проте навряд чи може бути підґрунтям для розробки ефективної довгострокової стратегії збуту, здатної виділити компанію з-поміж конкурентів і позиціонувати її як справжнього лідера за якістю товару та сервісу.

Слід зазначити, однак, про деякі позитивні зрушення у ролі обслуговування клієнтів, де «Лукойл-Україна» порівняно з конкурентами все ж таки досягла певного успіху. Головним чином це стосується запровадження паливних карт «Лікард», які дозволяють клієнту розрахуватись за їх допомогою за всі товари та послуги на АЗС «Лукойла» не лише в Україні, а й у Росії, Білорусі, інших країнах СНД та Східної Європи, а також на Кіпрі. На жаль, суттєвим недоліком цього напрямку діяльності компанії є те, що скористатись паливними картами «Лікард» можна поки що не на всіх автозаправних станціях компанії. Крім цього, слід зазначити, що як власники приватних автомобілів, так і корпоративні клієнти поки що не дуже схильні до карткової системи розрахунків, більше довіряючи готівці й талонам.

З наведеного вище доходимо висновку, що незважаючи на певні відмінності у реалізації стратегії просування та збуту нафтопродуктів, що обумовлені існуванням об'єктивних факторів, головним стратегічним пріоритетом обох компаній з початку їх присутності на українському ринку була швидка експансія на роздрібний ринок, захоплення лідерських позицій на ньому, скорочення витрат на збут, а отже, орієнтація на максимізацію прибутку від роботи АЗС.

Важливою схожою складовою маркетингових стратегій компаній також стала диверсифікація, адже вони ставили перед собою схожі плани, орієнтовані головним чином на розширення асортименту вироблюваної на НПЗ продукції та урізноманітнення супутніх послуг на АЗС, проте можна виділити і деякі відмінності.

Особливістю діяльності групи компаній «ТНК-ВР» на ринку України є диверсифікація напрямів діяльності. У рамках такої диверсифікації «ТНК-Україна» був розроблений проект реверсного використання потужностей нафтопроводу «Одеса-Броди», а сама компанія виступила оператором по транзиту російської нафти із Брод до Одеси. У період з вересня 2004 до кінця червня 2005 р. через трубопровід «Броди-Одеса» було прокачано понад 3,8 млн. т нафти багатьох російських нафтових компаній. Це стало можливим через відсутність чіткої державної стратегії використання нафтопроводу та брак замовлень на прокачку нафти в аверсному напрямі. Втім цей крок за умов, що склались, виявився взаємовигідним – з початку експлуатації нафтопроводу українські державні компанії одержали дохід більше 48 млн. доларів за транзит нафти й портове обслуговування.

У той самий час, важливим елементом маркетингової стратегії «Лукойл-Україна» є стратегія постійного поглиблення диверсифікації асортименту продукції. Так, наприклад, на відміну від «ТНК-Україна», на Одеському НПЗ вперше в Україні розпочато випуск скрапленого газу «пропан-бутан автомобільний» із одночасною реалізацією комплексної програми розвитку збутової мережі з роздрібною реалізацією скрапленого газу.

Важливою для компанії є диверсифікація географії виробництва, метою якої є більш повне забезпечення роздрібною мережею й зниження витрат на поставку нафтопродуктів у віддалені від Одеського НПЗ регіони. У межах реалізації цієї стратегії «Літаско-Україна», що входить до групи компаній «Лукойл» в Україні, щомісяця поставляє до 100 тис. т нафти на Кременчуцький і Лисичанський НПЗ. Такий маркетинговий крок компанії вже виправдав свою ефективність, створивши підґрунтя для зміцнення її конкурентних позицій у тих регіонах, де до цього вона не відіграла суттєву роль на роздрібному ринку.

Як уже зазначалось, важливу роль у процесі реалізації маркетингової стратегії як «Лукойл-Україна», так і «ГНК-Україна» відіграє створення позитивного іміджу у суспільстві, невід'ємною частиною якого є добродійність і спонсорство. Компанії активно підтримують проекти в сфері культури й спорту, надають допомогу дітям і малозабезпеченим громадянам, формуючи тим самим імідж соціально відповідальних компаній. Наприклад, з боку «ГНК-Україна» у 2005 р. лише в комплексну екологічну програму передбачалось направити до 3,7 млн. доларів.

Підбиваючи підсумки аналізу маркетингових стратегій найбільш успішних українських нафтових та нафтопереробних компаній, слід зазначити, що у загальноприйнятому світовою практикою менеджменту розумінні концепція маркетингової стратегії базується на глибинному розумінні потреб споживача та намаганні максимально якісного їх задоволення. На жаль, можна констатувати, що всі українські нафтові компанії не надто переймаються думкою клієнта, адже всі виробляють та реалізують схожі за якістю нафтопродукти на чітко структурованому ринку з високим бар'єром проникнення для нових підприємств, а, отже, за умов низької та непрозорої конкуренції. Головним чином маркетингові стратегії компаній реалізуються виключно у напрямі вдосконалення методів просування продукції на ринок, цінової конкуренції та максимізації прибутків при мінімальних витратах. Яскраво це видно і на прикладі розглянутих компаній. Вони впроваджували дещо відмінні стратегії виробництва та реалізації, що тим не менш не завадило кожній з них досягти певних успіхів на ринку нафти та нафтопродуктів України. Проте, незважаючи на такі досягнення, необхідність суттєвих змін як у маркетингових стратегіях, так і у загальнокорпоративних стратегіях компаній у цілому стає дедалі очевиднішою. Така необхідність, на нашу думку, обумовлена тим, що:

- Швидкими темпами зростає вартість нафти на світових ринках, що робить НПЗ з низькою глибиною переробки низькорентабельними.
- Суспільство пред'являє все більші вимоги до якості нафтопродуктів, що знайшло своє відображення у стандартах, які постійно вдосконалюються ЄС з метою посилення захисту навколишнього середовища. Усі НПЗ, що знаходяться в країнах Євросоюзу та багато НПЗ зі східноєвропейських країн, включаючи Росію та Білорусь, вже проваджують програми розвитку, спрямовані на швидку адаптацію до нових конкурентних умов. Нафтопродукти, що виробляються на всіх українських НПЗ, не відповідають ані перспективним стандартам ЄС, ані вже існуючим. Таким чином, єдино можливим варіантом їх експорту до країн ЄС сьогодні є експорт за дуже заниженими цінами з метою їх подальшої доочистки та переробки. А враховуючи технологічні особливості вітчизняних НПЗ, слід констатувати, що вони не мають іншої альтернативи.
- Змінюється внутрішньо економічна ситуація на ринках України, а саме:
 - 1) платоспроможність населення зростає значно меншими темпами, ніж ціни на нафтопродукти;
 - 2) при значному зростанні цін на нафтопродукти на АЗС абсолютно всіх українських операторів ринку залишається низькою, навіть виходячи з вітчизняних стандартів якості;
 - 3) в Україні у 2004–2005 рр. спостерігається стабільне зростання цін на автомобілі, не лише іноземного, а й вітчизняного виробництва, що у найближчому майбутньому

повинно призвести до скорочення обсягів їх продажу, а це негативно відіб'ється на прибутковості АЗС;

- 4) основні споживачі темних нафтопродуктів – виробничі підприємства, котельні, ТЕС, будівельні організації за постійного зростання цін на енергоресурси для збереження власної економічної ефективності впроваджуватимуть програми з енергозбереження, що призведе до скорочення з їх боку попиту на зазначені нафтопродукти;
- 5) низька рентабельність більшості агропромислових господарств, яка була характерною у 2004 та 2005 рр. може призвести у 2006 р. до традиційної неспроможності селян своєчасно сплатити за надані ним нафтопродукти.

Зазначені фактори навряд чи стимулюватимуть подальший розвиток споживання нафтопродуктів в Україні, а, найшвидше за все, навпаки, призведуть до подальшого скорочення попиту, а отже, і ємності ринку, яка у 2004 р. становила 17,4 млн. т на рік. На випадок, якщо до цих факторів додасться ще й постійне, затяжне й систематичне зростання цін нафтопродуктів, провідні компанії-переробники можуть незабаром зіштовхнутись із проблемою неефективного використання виробничих потужностей та збутових мереж, продиктованою скороченням попиту при зростаючих обсягах пропозиції.

Виходячи з цього, головними пріоритетами розвитку українських нафтопереробних компаній повинні стати:

- швидка всебічна модернізація виробничих потужностей;
- збільшення кількості світлих нафтопродуктів, особливо високооктанових бензинів у загальному пулі переробки;
- вдосконалення якості та розширення асортименту вироблюваної продукції;
- більш агресивна збутова конкуренція;
- покращення сервісу на АЗС, який повинен бути організований за європейським принципом, і надавати клієнтам великий спектр супутніх послуг;
- подальша географічна диверсифікація стратегій роздрібною реалізації.

У разі, якщо провідні українські нафтові компанії, насамперед «Лукойл-Україна» і «ТНК-Україна», зможуть переосмислити свої маркетингові стратегії, скоригувати їх з урахуванням нових вимог та ефективно впровадити зміни в життя, то вони не лише не втратять вже існуючих конкурентних переваг, досягнутих на ринку, а й зможуть значно посилити свої лідируючі позиції.

Література

1. Від безпеки національної енергетичної компанії до енергетичної безпеки держави. – К.: Національний інститут проблем міжнародної безпеки, 2004. – С. 72
2. Силивончик В. Разделение имущественных прав и товарных потоков – основа бизнеса // Бизнес. – 2004. - № 8. – С. 65.
3. Турук О. Одесский НПЗ: путь к европейским стандартам // Нефть и газ. – 2005. – № 6. – С. 42–44.
4. Продать «Гальчину» // Нефтьрынок. – 2005. – № 45. – С. 17.
5. Красная лошадка // Нефтьрынок. – 2005. – № 50. – С. 11.
6. ЮПЕКО Моніторинг цін на нафтопродукти за 2005 р.
7. BP Statistical Review of World Energy – June. – London, 2005.
8. International Energy Agency – Key world energy statistics, 2005.
9. Platts European marketscan – January - December. – London, 2005.

*Рогова Н.В.,**аспірантка Української академії банківської справи
Національного банку України (м. Суми)**Вплив монетарної політики на процеси ціноутворення*

В статье исследуются главные формы и методы монетарной политики, которая осуществляется в виде денежно-кредитной и валютной политики в условиях рыночной экономики. Изучено различные подходы относительно внедрения монетарной политики (кейнсианский, монетарный и марксистский). Осуществлен анализ влияния использования различных инструментов денежно-кредитной и валютной политики на общий процесс ценообразования.

The present article researches main forms and methods of the monetary policy carried out as a monetary-credit and currency one under the market economy. Different approaches towards the implementation of a monetary policy, like Keynes', monetary and Marx's, have been studied. There have been analysed the influence of various used instruments of monetary-credit and currency policy on price forming in general.

Ключові слова: грошово-кредитна політика, рівень виробництва, облікова ставка, швидкість обертання грошей, статутні фонди, ділова активність, монетаризм, валютна інтервенція, диверсифікація валютних резервів, конвертованість, баланс, інвестиції.

Невід'ємною складовою частиною загальнодержавної економічної політики є монетарна політика, до складу якої входить грошово-кредитне та валютне регулювання обсягів грошової маси в обігу певної економічної системи з метою досягнення рівня відносної стабілізації. Вплив держави на монетарну сферу економіки є одним із головних важелів регулювання макроекономічних процесів. Якщо різноманітним концепціям, формам, методам та інструментам грошово-кредитної та валютної політики в працях сучасних науковців приділяється досить істотна увага, то вивчення впливу монетарної політики на поведінку цін на відкритому ринку нашої країни залишає бажати кращого [1]. Слід зазначити, що деякі дослідники побіжно торкалися розгляду цієї проблеми, однак її особлива актуальність та необхідність більш ретельного аналізу впливу дії різноманітних монетарних інструментів на поведінку цін вимагає більш глибокого вивчення [2].

Таким чином, враховуючи викладене вище, метою цієї статті є необхідність ґрунтовного дослідження сутності, форм втілення в життя і принципів грошово-кредитної та валютної політики, а також розгляд монетарної політики України у контексті загальних положень і принципів загальнодержавної економічної політики.

Згідно з твердженням І.О. Лютого, грошово-кредитна політика – це державне регулювання сфери грошового обігу та кредитних відносин. Основна мета такої політики підпорядковується загальноекономічній політиці держави і спрямована на досягнення економічної стабільності за умов оптимального рівня основних макроекономічних показників [3]. У більш широкому плані під грошово-кредитною політикою необхідно розуміти сукупність заходів у сфері грошового обігу і кредитних відносин, які проводить держава [4].

Головною стратегічною метою грошово-кредитної політики є допомога економіці в досягненні нею збалансованого стану, а також досягнення високого загального рівня виробництва, який характеризується значною зайнятістю, низькою інфляцією, стабільним функціонуванням ринку цінних паперів, а також створенням і нормальним функціонуванням чекової системи та збільшенням безготівкових операцій з грошовою масою та валютою.

Врешті-решт грошово-кредитна політика покликана, перш за все, впливати на динаміку цін на ринку. Сучасні російські дослідники стверджують, що ціна як економічна категорія визначається сумою грошей, за яку продавець хоче продати, а покупець готовий придбати товар, і саме в ній фокусуються практично всі основні економічні відносини у суспільстві [5].

На думку вітчизняних науковців, у сучасній економічній теорії є три позиції щодо першооснови ціни, до якої тяжіє грошовий еквівалент:

- вартість товару (при неоднозначному трактуванні останньої);
- співвідношення попиту й пропозиції на ринку;
- конвергентне поєднання двох попередніх позицій, де вартісна основа ціни формується під впливом виробничих і споживчих характеристик товару, які, зрештою, є факторами відповідно пропозиції та попиту [6].

Загалом економічній науці сьогодні існує безліч підходів стосовно визначення ціни:

- кардиналістський (У. Джевонс, К. Менгер, Л. Вальрас) – пропонує безпосередньо визначати корисність за допомогою підрахунку об'єктивних оцінок контрагентів на товарному ринку;
- ординалістський (В. Паретто, Є. Слуцький, Ф. Еджуорт) – базується на визначенні корисності за принципом порядкових шкал з використанням апарату кривих байдужості. Принцип порядкових шкал означає ранжування величини корисності залежно від розташування товарів на умовній шкалі корисності. Криві байдужості Ф. Еджуорта є графічною інтерпретацією рівноцінності споживчого вибору поміж двома пропонованими товарами;
- концепція виявлення переваг (П. Самуельсон), за якою «альтернативна ціна» визначається сумою тих товарів, які можна придбати за ці кошти;
- неокласична концепція (базується на теорії А. Маршалла), за якою ціна є сумою грошей, яку отримують за товар;
- інституціональна (базується на теорії Дж.Б. Кларка) – ціна є сумою грошей, за яку виробник може продати товар, а споживач бажає його придбати [7].

Узагальнюючи наведені вище підходи, слід звернути увагу на той факт, що за сучасних умов все більше дослідників схилиються в бік маржиналістів, зводячи категорії ціни та вартості лише до корисності і забуваючи про такі важливі фактори як трудова та мінова вартість. На нашу думку, найбільш об'єктивно визначення ціни сформулював М.І. Макаренко, який вважає, що ціна є грошовим виразом затратно-вартісних і кориснісно-ціннісних властивостей товару, що, відповідно, дозволяє виявити її особливості відносно придатності для використання як об'єкта регуляторного процесу в контексті синтетичної концепції сутності ціни [8].

Як же формуються ціни? За переконанням російського дослідника Е. Уткіна, ціноутворення є процесом формування цін на товари та послуги. Причому за ринкових умов воно здійснюється на базі взаємодії попиту та пропозиції, а при централізованому державному ціноутворенні, – за рахунок формування цін державними органами [9]. Відповідно розглянемо, як впливає грошово-кредитна політика на процес ціноутворення.

Насамперед слід відзначити той факт, що поточна грошово-кредитна політика (на відміну від стратегічної) орієнтується на більш конкретні і доступні цілі. На нашу думку, необхідно звернути увагу й на те, що тактичні цілі грошово-кредитної політики можуть не збігатися зі стратегічною метою загальної економічної політики у державі [10].

Досягнення тактичних цілей відбувається шляхом проведення Центральним банком країни щоденних послідовних операцій на відкритому ринку цінних паперів, які здійснюються з метою регулювання обсягу грошової маси, що знаходяться в обігу, а через неї і розміру позичкового капіталу. Суть цих операцій полягає у продажу або купівлі Центральним банком країни державних облігацій для комерційних банків та населення країни у цілому [11]. Для стимулювання ділової активності банк здійснює купівлю облігацій, фактично надаючи кредит приватному капіталу. Таким чином, обсяги грошової маси зростатимуть, що у свою чергу може зумовити поступове збільшення загального рівня цін.

При необхідності стримання ділової активності, навпаки, проводиться продаж облігацій, тобто держава фактично здійснює позику у приватного капіталу, вилучаючи з обігу вільні гроші та

«зберігаючи» їх від виробничого використання і виплачуючи виробникам та підприємцям нагороду за таке «утримання» від ділової активності у вигляді відсотка по облігаціях. Таке вилучення значних сум грошових коштів з обігу призводить до суттєвого скорочення обсягів грошової маси, яка знаходиться в обігу і, в свою чергу, зумовлює поступове зниження цін.

Крім тактичних цілей грошово-кредитної політики, є ще проміжні, які регулюють значення ключових змінних в економічній системі на певних часових інтервалах. До них необхідно віднести темпи зростання грошової маси, постійність темпів зростання валового національного продукту, стабільність рівня цін.

Головними інструментами грошово-кредитної політики, по-перше, операції на відкритому ринку, які включають:

- продаж Центральним банком країни цінних паперів для комерційних банків і населення. Коли державний банк продає цінні папери на відкритому ринку, резерви комерційних банків знижуються, тому що, продаючи цінні папери, Центральний банк, відповідно, вилучає з обігу значну частину грошових ресурсів. Таким чином, гроші в економіці стають дефіцитними, що спричиняє до поступового зростання цін;
- купівля цінних паперів Центральним банком країни. Коли державний банк купує цінні папери на відкритому ринку, резерви комерційних банків, відповідно, збільшуються. Адже, щоб отримати прибуток, комерційні банки здійснюють інтенсивний продаж цінних паперів для держави. Відбувається вливання значних обсягів грошової маси в економіку. У свою чергу це може призвести до поступового зростання загального рівня цін.

По-друге, маніпулювання обліковою ставкою. Облікова ставка – це та ставка відсотка, яку збирає Центральний банк країни за надані ним кредити для комерційних банків і населення. Для прискорення економічного піднесення і збільшення темпів розвитку виробництва держава встановлює більш низьку облікову ставку. Відповідно, все більше суб'єктів підприємницької діяльності, комерційних банків і населення користуються кредитами, збільшується ділова активність, інвестування, зростає грошова маса, збільшується швидкість обертання грошей. Разом з тим, це може спричинити до певного зростання цін на товари та послуги.

Для уповільнення темпів піднесення економіки з метою запобігти кризі перевиробництва, Центральний банк, навпаки, піднімає облікову ставку. У свою чергу це призводить до зменшення кількості бажаючих отримати кредит, у результаті зменшується ділова активність, скорочуються обсяги інвестування, відбувається поступове зменшення величини перебуваючої в обігу грошової маси, зниження швидкості обертання грошей та зниження загального рівня цін.

По-третє, маніпулювання резервною нормою.

Норма банківських резервів являє собою частину кредитних ресурсів комерційних банків, яку вони в обов'язковому порядку повинні зберігати в центральному банку країни. Регулюючи розміри цієї норми, Центральний банк має можливість впливати на величину пропозиції на ринку позичкових капіталів. Збільшуючи норму обов'язкових резервів, він обмежує кредитні можливості комерційних банків і тим самим сприяє уповільненню економічного зростання. Гроші в такому випадку стають все більш дефіцитними, а це в свою чергу зумовлює зниження цін на товари і послуги, які пропонуються на відкритому ринку.

По-четверте, маніпулювання розмірами статутних фондів комерційних банків, довірчих товариств та ін. Підвищення в законодавчому порядку обсягів статутних фондів комерційних банків та інших комерційних установ призводить до того, що значна їх частина припиняє свою діяльність, або скорочує її, тим самим зменшується ділова активність, кількість і розмір інвестицій, знижується загальний рівень цін та ін. Зменшення в законодавчому порядку розмірів статутних фондів комерційних банків призводить до появи нових банків і комерційних установ, тим самим збільшується ділова активність, кількість і розміри інвестицій, зростають ціни та ін.

До другорядних інструментів грошово-кредитної політики слід віднести:

- встановлювану законом маржу [12]. Під цим слід розуміти те, що на відкритому ринку покупець при купівлі акцій зобов'язаний деякий відсоток їх вартості виплатити відразу. Регулюючи розміри цього відсотка у законодавчому порядку, держава тим самим підвищує або знижує активність на відкритому ринку цінних паперів. В Україні такий спосіб уперше почали використовувати при проведенні приватизації. При приватизації того чи іншого об'єкта народного господарства той, хто викупує, зобов'язаний деякий відсоток його вартості виплатити відразу, а решту суми – за встановлений певний строк. Регулюючи цей відсоток і час оплати решти суми, держава тим самим має змогу регулювати темпи приватизації. Відповідно, збільшення цих показників призводить до зростання цін, а зменшення – навпаки до зниження;
- споживчий кредит. Регулюючи відсоток споживчого кредиту, держава тим самим регулює активність бажаючих отримати цей кредит, тобто посередньо впливає на споживчий ринок, ділову активність, величину грошової маси в обігу та ін. Збільшення відсотка за цим кредитом суттєво зменшить кількість бажаючих отримати його, і, відповідно, слугуватиме незначному падінню цін. Зниження відсотка за споживчим кредитом викличе зворотну реакцію;
- рекомендаційні листи, що Центральний банк надсилає комерційним банкам, в яких він пропонує дотримуватися тієї чи іншої форми грошово-кредитної політики. Комерційні банки, дотримуючись певної концепції при проведенні заходів грошово-кредитної політики і, таким чином, впливаючи на обсяги грошової маси, що знаходяться в обігу, впливатимуть на процес ціноутворення.

Провідна роль у грошово-кредитному регулюванні належить Національному банку України. Головним його обов'язком і функцією є аналіз ситуації в економіці і вибір оптимального варіанта засобів, які її стабілізують.

Якщо економічна активність зменшується, відбувається зростання безробіття і зниження цін. У такому випадку Національний банк країни намагатиметься збільшити грошову масу та кредит.

Коли в економіці спостерігається зростання темпів інфляції, тобто відбувається перевищення кількості грошових паперових одиниць, котрі знаходяться в обігу, над сумою товарних цін і поява у результаті цього грошей, не забезпечених товарами. Це призводить до зростання цін на товари та послуги [13]. У такому разі Національний банк країни намагатиметься зменшити грошову масу та кредит, які знаходяться в обігу.

У сучасній економічній науці є дві теорії (кейнсіанства та монетаризму), концептуальними положеннями яких нині користуються при проведенні грошово-кредитної політики держави. Розглянемо головні аспекти кейнсіанського підходу до проведення головних заходів грошово-кредитної політики:

- Грошово-кредитна політика держави може впливати на інвестиції та експортні можливості економіки.
- Головним засобом впливу на обсяг грошової маси, що перебуває в обігу, і на економіку в цілому є ставка банківського відсотка.
- Якщо в країні існують невикористані ресурси, то з метою стимулювання їх використання уряд вимушений звернутися до політики «дешевих грошей». Головними засобами цієї політики є:
 - а) купівля центральним національним банком на відкритому ринку в комерційних банків та населення як державних, так і приватних цінних паперів;
 - б) зменшення норми обов'язкових банківських резервів, що спричиняє до збільшення тих коштів, які можуть бути надані у кредит;
 - в) зменшення облікової ставки, під яку Центральний банк надає кредити комерційним банкам.

Вплив політики «дешевих грошей» на економічні процеси можна показати у такій послідовності: збільшення пропозиції грошей – зменшення норми позичкового відсотка – зростання інвестицій – скорочення темпів економічного спаду та обсягів невикористаних ресурсів – зростання валового національного продукту. Наслідком проведення Центральним банком країни політики «дешевих грошей» буде суттєве зростання темпів приросту грошової маси в обігу, що у свою чергу може спричинити до певного зростання цін на товари й послуги.

- Якщо у країні зростають темпи інфляції, уряд звертається до політики «дорогих грошей». Головними засобами цієї політики є:
 - а) продаж Центральним банком державних та приватних цінних паперів комерційним банкам та населенню;
 - б) збільшення норми обов'язкових банківських резервів у законодавчому порядку і, відповідно, скорочення тих коштів, які банки можуть надавати в кредит як для юридичних, так і для фізичних осіб;
 - в) збільшення облікової ставки банківського відсотка, через що кредитні установи змушені будуть скоротити кількість та обсяги надання кредитів.

Вплив політики «дорогих грошей» на економічні процеси можна показати у такій послідовності: скорочення пропозиції грошей – збільшення норми позичкового відсотка – зменшення кількості та обсягів інвестицій – скорочення темпів інфляції. Таким чином, політика «дорогих грошей» призводить до суттєвого скорочення кількості грошей, які обслуговують економічну систему, що, у свою чергу, спричиняє до зниження загального рівня цін.

Політика «дешевих» і «дорогих» грошей здатна впливати на курс національної валюти, співвідношення імпорту та експорту, загальний рівень цін. Висока ставка відсотка і політика «дорогих грошей» приваблюють іноземних інвесторів, стимулюють їх вкладати кошти у національну економіку. Але інвестування можливе лише в національній валюті тієї країни, куди інвестується капітал. Таким чином, попит на валюту цієї країни зростає, відповідно зростає і її курс.

Політика «дешевих грошей» призводить до падіння курсу національної валюти і робить товари цієї країни відносно дешевими для іноземних споживачів, що сприяє збільшенню експорту і, навпаки, підвищенню курсу грошової одиниці та сприяє скороченню експорту.

Розглянемо головні положення монетарного підходу до грошово-кредитної політики:

1. Пропозиція грошей – головний фактор, що визначає рівень виробництва, зайнятість, ціни.
2. Головна формула монетарної теорії, яка характеризує грошовий обіг, називається рівнянням І. Фішера (хоча вона зустрічається і раніше у працях К. Маркса) і має такий вигляд: $MV = PQ$, де M – пропозиція грошей; V – швидкість обороту грошей; P – середня ціна, за якою продається кожна фізична одиниця національного продукту; Q – об'єм (кількість) товарів та послуг. Відповідно, якщо помножити MV , то отримаємо загальні видатки покупців, а помноживши PQ – обсяг реалізованого продукту, або загальний виторг продавців [14].
3. Монетаристи стверджують, що швидкість обертання грошей V – є величиною відносно стабільною. Через це лише кількість грошей M є тим фактором, що здійснює вирішальний вплив на обсяг реалізованого продукту PQ .

На відміну від кейнсіанців, монетаристи вважають, що зміна пропозиції грошей впливає на весь сукупний попит, а не лише на інвестиції. Крім того, на їхню думку, джерело чинників економічної активності знаходиться ззовні, вони одноставно підкреслюють здатність ринкової економіки до ефективного амортизуванню «зовнішніх шоків» та до швидкої ліквідації наслідків цих порушень [15].

За їх переконанням будь-яке державне втручання в економічні процеси блокує дію стихійних сил ринку і одночасно «розхитує човен», адже «жодний уряд не може бути мудрішим за ринок», а за «неминучі помилки держави ми розраховуємося своїми грошима, а вона – нашими».

Врешті-решт, вони доводять, що «...чим меншою є частка державних видатків у ВВП, тим кращим є життя людей», адже саме окремі особистості з їхніми «раціональними очікуваннями», груповими і приватними, утворюють те соціальне середовище, котре виступає привідним пасом, який поєднує державу з ринковою економікою [16].

Розглянемо послідовність втілення монетарної грошово-кредитної політики:

Грошово-кредитна політика держави – контрольовані зміни пропозиції грошей та кредиту – зміни сукупного попиту – зміни об'єму виготовленого продукту.

Таким чином, монетарна грошово-кредитна політика передбачає такі умови:

1. Керівні грошово-кредитні установи, які здійснюють грошово-кредитну політику держави, регулюють грошову пропозицію.
2. Середньорічний приріст грошової маси повинен становити 4 – 5 % (при умові зростання ВВП на 3 % щорічно).
3. Пропозиція грошей визначає сукупний попит, який має зростати відповідно до зростання ВВП, і тоді не виникатиме інфляція.

У зв'язку з тим, що гроші виконують функцію засобу обігу, їх кількість, яка необхідна для обігу, може, згідно з марксистською теорією, визначитися масою та ціною реалізованих товарів, тобто сумою цін товарів. Одна грошова одиниця може обслуговувати кілька товарних угод. Чим швидше обертаються гроші, тим менше їх потрібно для обігу.

Відповідно, кількість необхідних для обороту дійсних грошей (КГ) визначається сумою цін реалізованих товарів і послуг (СЦТ), поділеною на кількість обертів грошової одиниці (О) – $кг = СЦТ/О$ [17]. Такою є загальна формула закону грошового обертання згідно з теорією марксизму. У більш розгорнутому вигляді ця формула має такий вигляд: $кг = СЦТ - ТК - ВП + ТО/ШО$, де ТК – товари продані в кредит; ВП – взаємопогашені платежі; ТО – раніше реалізовані товари в кредит, за якими наступав строк оплати; ШО – швидкість обігу грошової одиниці [18]. Отже, згідно з цією теорією кількість грошей в обігу залежить від швидкості обертання грошових одиниць та сукупності цін товарів.

Проаналізувавши грошово-кредитну політику, згідно з кейнсіанською та монетарною теорією, а також марксизму, необхідно відзначити той факт, що кейнсіанство головний наголос робить на політику регулювання грошової маси через відсоткову ставку. Згідно з кейнсіанською теорією відсоткова ставка змінюється завдяки зростанню або скороченню пропозиції грошей.

Цей підхід серйозно критикують монетаристи. Зокрема, М. Фрідмен у праці «Теорія функції споживання» (1957) вказує на некоректність кейнсіанського ефективного попиту і на відсутність прямого зв'язку між зростанням доходу та споживчою його частиною. Справа в тому, що людина здійснює свої споживчі розрахунки (за винятком надзвичайних або тимчасових витрат) не на ймовірному чи очікуваному доході, а на відносно постійному [19].

Монетаризм узагальнює необхідність регулювання державою кількості грошей, а через них – можливість впливати на сукупний попит та об'єми національного продукту. Приблизники цього напрямку визначають граничний об'єм збільшення кількості грошей. Якщо у суспільстві зростають темпи інфляції, то першість у державній політиці надають антиінфляційним заходам – у такому випадку, очевидно, що найбільш прийнятною є монетарна теорія регулювання. Необхідно зазначити, що коли перед Україною постало питання про вибір засобів для боротьби з інфляцією, наші депутати, незважаючи на шалений натиск з боку «лівих», все ж таки зупинили свій вибір на монетарних заходах, завдяки чому, врешті-решт, було зупинено гіперінфляцію.

Від активності комерційних банків та інших фінансово-кредитних посередників залежить бажання клієнтів вкладати свої кошти, а цим визначається маса грошей, яка може бути запропонована в кредит. Можливості комерційних банків здійснювати кредитування формуються також Центральним банком країни. Центральний банк визначає розмір банківських резервів, тобто тих коштів, які повинні бути передані комерційними банками в Центральний банк на зберігання і за рахунок яких можуть видавати кредити. Залежно від

стану економіки Національний банк може сковувати або «відпускати» резерви банків шляхом купівлі або продажу державних облігацій на відкритому ринку. Взагалі вважається, що операції на відкритому ринку є найбільш сильним стабілізуючим способом регулювання економіки.

Окремо слід зупинитись на валютній політиці як складовій загальної монетарної політики держави та на її впливі на процеси ціноутворення в країні. Загалом валютна політика представляє регулювання державою сфери валютного обігу в країні і побічно впливає на формування цін. Реалізується вона в таких формах: дисконтна, девізна, та її різновидності – валютна інтервенція, валютні обмеження, диверсифікація валютних резервів, регулювання ступеня конвертованості валюти, режиму валютного курсу. Використання будь-якої із вищезгаданих форм валютної політики тим чи іншим чином впливає на процес ціноутворення.

Так, приміром, валютна інтервенція, яка є короткостроковою акцією, котру проводить Центральний банк по продажу у країні значних обсягів іноземної валюти, і яка спрямована на підвищення курсу обміну власної грошової одиниці, може зумовити стримання зростання цін на різноманітні товари і послуги.

Слід зазначити, що валютна політика залежно від рівня впровадження буває структурною та поточною. Так, структурна пов'язана з міжнародною валютною політикою, що проводиться на основі програм міжнародного валютного фонду і є складовою світового валютного ринку. Вона спрямована на здійснення довготривалих структурних змін у міжнародному валютному механізмі і може реалізовуватись на міжнародному та регіональному рівнях. Поточна валютна політика є сукупністю заходів, які здійснює Центральний банк і які спрямовані на повсякденне, оперативне регулювання валютного курсу, валютних операцій, діяльність валютного ринку, ринку золота тощо.

Пріоритетними цілями валютної політики є:

- збереження рівноваги платіжного балансу;
- стимулювання національного експорту;
- стабілізація валютного курсу;
- забезпечення надійних джерел надходжень валютних цінностей та управління валютним ринком.

Основу валютної політики кожної країни становить вибір режиму валютних курсів. Валютний курс – це ціна національної грошової одиниці, що виражається у співвідношенні до грошової одиниці іншої країни. Основні чинники, які впливають на валютний курс, такі:

- загальний стан економіки;
- платіжний і торговий баланс країни;
- соціально-політична ситуація в країні;
- залежність від міжнародних фінансових організацій та наданих ними позик;
- співвідношення попиту та пропозиції на певну валюту [20].

Загалом валютний курс є важливим елементом механізму ринкової економіки і виконує такі функції:

1. З його допомогою здійснюється входження національної економіки до міжнародної системи господарювання, визначається відповідність вартості національної грошової одиниці у її пропорціональному співвідношенні до міжнародних валют. Валютний курс є засобом інтернаціоналізації грошових відносин, створює умови для входження національних грошових систем у світову.
2. На основі валютного курсу встановлюється співвідношення та здійснюється порівняння між собою цінних структур окремих країн, умов і результатів економічного відтворення – продуктивності праці, витрат виробництва, заробітної плати, темпів економічного зростання, торговельного та платіжного балансів.

3. За допомогою валютного курсу відбувається зіставлення національних цін та національних умов виробництва. Саме валютний курс є головною структурною ланкою механізму реалізації інтернаціональної вартості товарів та послуг, де національні витрати прирівнюються до єдиного вартісного еквівалента суспільно-необхідних міжнародних витрат праці та відповідно до встановленої ними вартості.

4. Через механізм валютних курсів відбувається перерозподіл національного продукту між країнами, що входять до сфери міжнародної інтеграції праці [21].

Як бачимо з викладеного вище, валютний курс істотно впливає на інтеграцію цін і має вирішальне значення для формування єдиного світового цінового простору.

Крім того, слід звернути увагу на той факт, що механізм державного регулювання валютного курсу включає такі методи:

- загальноекономічного характеру (спрямовані на посилення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на зовнішніх ринках, залучення іноземних інвестицій, покращення сальдо платіжного балансу через стимулювання імпорту та ін.);
- валютно-фінансові методи (валютні інтервенції, маневрування обліковою ставкою та рівнями резервів комерційних банків, регулювання ставки рефінансування, використання валютних обмежень, розширення кредитів і гарантій по експорту, випуск держзобов'язань на іноземних грошових ринках, операції на відкритому ринку, суто адміністративні заходи) [22].

Не викликає сумніву той факт, що використання державою будь-якого з методів регулювання валютного курсу спричиняє до відповідних змін і у сфері формування цін. Ось чому використання державою будь-якого з них повинно здійснюватися виважено, враховуючи відповідні наслідки у механізмі ціноутворення на товари та послуги.

Узагальнюючи дані по впливу валютної політики на процес ціноутворення слід згадати слова відомого американського монетариста, лауреата Нобелівської премії у галузі економіки М. Фрідмена, висловлені ним наприкінці ХХ ст. на одному зі спільних засідань Міжнародного валютного фонду та Європейського банку реконструкції і розвитку про те, що в сучасному суспільстві ці фінансові гіганти виконують суто реакційну роль. Справа в тому, що, надаючи кредитну підтримку як пострадянським країнам, так і країнам, що розвиваються, вони фактично фінансують реакційні політичні режими, котрі знаходяться при владі у цих державах. Відповідно, ці хунти використовують надані ним ресурси, насамперед, для того, щоб і надалі утримуватися при владі, а не для розвитку економіки і покращання життєвого рівня своїх співвітчизників.

Відсутність такої грошової підтримки правлячих режимів спонукатиме до прискорення зростання процесів демократизації у цих країнах. За переконанням вченого, перелив капіталів з однієї країни до іншої має здійснюватися з якомога меншою кількістю посередників, які своєю участю у цьому процесі в остаточному підсумку впливають на загальне зростання цін.

Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що лише за умови врахування особливостей соціального, економічного та політичного стану країни та ситуації, яка склалася на світових ринках і у міжнародному економічному та політичному житті, можна втілювати в життя ту чи іншу форму грошово-кредитної або валютної політики, комплексно користуючись як кейнсіанською теорією, так і монетаризмом, а також науковою спадщиною марксизму. Головною метою будь-яких заходів такого роду, насамперед, повинно бути вдосконалення механізму ціноутворення та поліпшення життєвого рівня всіх громадян.

Слід зазначити, що за сучасних умов монетарну політику стали порівнювати з тятивою лука – її можна натягнути і призупинити інфляційні процеси та зростання цін, але не можна послабити, щоб вийти з рецесії [23]. Крім того, слід пам'ятати, чого не можна досягти за допомогою будь-яких заходів монетарної політики:

- вона не може підтримувати на фіксованому рівні облікові ставки більш ніж на досить обмежених відтинках часу;

- вона не здатна утримувати на постійному рівні безробіття більш ніж на досить обмежених відтинках часу [24].

Література

1. Лютий І.О. Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки. – К., 1999. – 238 с.; Стельмах В.С., Спіфанов А.О. та ін. Грошово-кредитна політика в Україні. – К., 2000. – 305 с.; Адамик Б.П. Національний банк і грошово-кредитна політика. – Тернопіль, 2002. – 278 с.; Родионов А., Бабичев Ш. Кредитно-денежне регулювання капіталістической економіки. – М., 1991. – 216 с.; Ющенко В., Лисицький В. Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні. – К., 1998. – 232 с.; Гребенник Н.І. Грошово-кредитна політика: методи та інструменти її реалізації. – К., 2000. – 171 с.; Ющенко В.А., Міщенко В.І. Валютне регулювання. Навч. посіб. – К., 1999. – 359 с.; Лютий І.О. Валютна політика та перспективи входження України в міжнародне економічне співтовариство. – К., 2000. – 58 с.
2. Варга В. Деньги и цены // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 12. – С.91. – 102; Макаренко М.І. Бюджетно-монетарне регулювання цін у трансформаційній економіці. Дис. на здоб. наук. ступ. д.е.н. – Суми, 2003. – 434 с.; Васильченко З.М. Бюджетні методи регулювання економічних і соціальних процесів у державі. Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. к.е.н. – К., 1995. – 21 с.; Швець І.Ю. Экономический механизм совершенствования процессов ценообразования (на примере продукции разной эластичности спроса). – Дис. на соиск. уч. степ. к.э.н. – Симферополь, 1998. – 202 с.
3. Лютий І.О. Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки. – К., 1999. – С. 96.
4. Мороз А.М. Банківська енциклопедія.— К., 1993. – С.4.
5. Уткин Э.А. Ценообразование. Ценовая политика. Учеб. – М., 1997. – С.3.
6. Макаренко М.І. Вказ. праця. – С.19.
7. Петенко И.В. Ценообразование. Основной курс. – Донецк, 1999. – С.13.
8. Макаренко М.І. Вказ. праця. – С. 8.
9. Уткин Э.А. Вказ. праця. – С.3.
10. Лютий І.О. Вказ. праця.– С. 97.
11. Макконелл Р., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы, политика. — М., 1995.— Т.1. – С.300.
12. Там само. – С.306.
13. Ценообразование и инфляция/Межвуз. сб. /Под ред. В.Е. Есипова. – Л., 1990. – С.5.
14. Фридмен М. Если бы деньги заговорили. – М., 1999. – С.14.
15. Усоскин В.М. «Денежный мир» Милтона Фридмена. – М., 1989. – С.78
16. Фридмен М. Вказ. праця. – С.12.
17. Красавина Л.Н. Денежное обращение и кредит при капитализме.— М., 1989. – С.23.
18. Лютий І.О. Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки. – К., 1999. – С. 9.
19. Фридмен М. Вказ. праця. – С.11.
20. Лютий І.О. Валютна політика та перспективи входження України в міжнародне економічне співтовариство. – К., 2000. – С.5.
21. Там само. – С.7.
22. Там само. – С.17.
23. Фридмен М. Вказ. праця. – С.127.
24. Там само. – С.132.

Смагін В.Л.,

доцент кафедри політекономії обліково-економічних факультетів
Київського національного економічного університету

*Теорії заощаджень, нагромадження капіталу та інвестицій
у контексті сучасного розвитку*

В статті аналізуються концептуальні положення різних економічних шкіл і теорій формування накоплення капіталу і інвестицій в продовжителі історичному періоді.

The given article analyses some conceptual provisions of different economic schools and theories of capital and investments formation and accumulation during the long-term historical period.

Ключові слова: заощадження, нагромадження капіталу, інвестиційний процес, джерела фінансування.

Формування інвестиційної моделі зростання національної економіки знаходиться в центрі уваги і відноситься до числа пріоритетних напрямів дослідження економічної науки. Фундаментальне значення інвестиційної сфери для економіки у тому, що саме тут закладаються важливі структурні співвідношення, пропорції між споживанням і заощадженням, між заощадженням і нагромадженням, між інвестуванням та ростом капітального майна, між витратами (вкладами) та віддачею інвестицій. Стан інвестиційної сфери, яка формує фактори виробництва, визначає конкурентоспроможність економічних систем, дозволяє створити оптимальну модель організації розширеного відтворення.

Метою нашої статті є всебічне дослідження еволюції розвитку ключових економічних категорій інвестиційного процесу – заощаджень, нагромадження та інвестицій у довготерміновому періоді різними економічними школами від меркантилізму та фізіократів до сучасних теоретичних тлумачень цих категорій.

Теорія нагромадження капіталу і інвестицій має глибоке коріння в історії економічної думки. В її формування і розвиток зробили вагомий вклад багато економістів і дослідників, які обґрунтували її особливе значення для розуміння закономірностей функціонування економічних систем.

Важливе методологічне значення для формування і розвитку теорії нагромадження і інвестування мають концептуальні положення, які були розроблені меркантилістами і фізіократами, найвідомішими представниками класичної теорії епохи зародження капіталізму і пролетарської політичної економії, історичною і австрійськими школами, неокласичним напрямом економічної думки, кейнсіанства і монетаризму.

В еволюції теорії нагромадження і інвестицій проглядається два підходи. Перший підхід характеризується тим, що максимізація нагромадження розглядається як досить бажане явище. «Нагромаджуйте, нагромаджуйте! В цьому Моїсей і пророки!» — так характеризував К. Маркс у «Капіталі» свою позицію відносно нагромадження [1, с. 608].

Другий підхід відрізняється критичним відношенням до цілеспрямованого безмежного росту заощаджень і нагромадження. Його представники, які відображали інтереси відживаючого феодального класу (Д. Лодердель і Т. Мальтус), а також окремі представники дрібнобуржуазної політичної економії (С. де Сімонді) звертали увагу на суперечності, які витікають із цього процесу. Незважаючи на відмінності класових позицій, в аргументації цих авторів містилось багато спільного. І якщо ці теорії носили певною мірою реакційний характер, то деякі негативні риси капіталістичного способу виробництва помічені ними правильно.

Для більшості шкіл і напрямів економічної думки XIX ст. у цілому був характерним перший підхід, що виражався формулюванням «менше споживати — більше зберігати», яка розкривалась з

урахуванням методологічних особливостей кожної окремої школи і класового підходу до аналізу економічної дійсності. Наприклад, А. Сміт розглядає нагромадження, по суті, як результат ощадливості капіталістів: «Капітал зростає в результаті ощадливості. Ощадливість, а не працелюбство є безпосередньою причиною зростання капіталу. Правда, працелюбство створює те, що нагромаджує ощадливість. Але капітал ніколи не зміг би зростати, якби ощадливість зберігала і не нагромаджувала». Тому «кожний марнотратник є ворогом суспільного блага, а всяка ощадлива людина — суспільним доброзичливцем» [2, с. 363–366].

У працях представників австрійської школи значне місце займає описування того як господарюючий суб'єкт калькулює задоволення і негативні емоції. А результатом стає розподіл доходу між споживанням і заощадженням. Співзвучні ідеї присутні і у А. Маршалла: «Мудрий чоловік постарається розподілити свої кошти між всіма їх призначеннями безпосередніми і майбутніми — таким чином, щоб вони в кожному випадку володіли однаковою граничною корисністю» [3, с. 185–186].

У цей період заощадження створювали ресурси для нагромадження, а об'єм інвестиційної діяльності визначався цими ресурсами. Таким чином формувався висновок про благочинне значення заощаджень, про цілеспрямованість підвищення їх частки у доході. Нагромадження розглядались як фактор, який розширяє можливості економічного росту.

У марксистській політичній економіці нагромадження розглядались як засіб розширеного відтворення відносин. «...У різних суспільно-економічних формаціях має місце не тільки просте відтворення, а й відтворення у розширених розмірах, хоча останнє здійснюється не в однаковому масштабі. З часом все більше виробляється і більше споживається. Отже, більше продукту перетворюється на засоби виробництва. Однак, цей процес не є нагромадження капіталу, не є, відповідно, і функцією капіталіста до тих пір, поки робітнику засоби його виробництва, а отже, його продукт і життєві засоби не протистоять ще у формі капіталу [3, с. 611].

Основоположники марксизму звертали увагу на загальні риси нагромадження в різних суспільних формаціях і на специфічні особливості капіталістичного нагромадження, що не є просто збільшенням розмірів засобів виробництва: воно відображає і подальший розвиток антагоністичних суперечностей капіталізму. Тому аналіз проблеми нагромадження вимагає вивчення не тільки його взаємозв'язків з процесами економічного росту споживання, а й зі складною системою економічних відносин буржуазного суспільства.

Подальший розвиток економічної науки і об'єктивні зміни у господарському житті суспільства визначили необхідність розробки нових підходів до вирішення проблем нагромадження капіталу й інвестицій. Так, з переходом до монополістичної стадії розвитку капіталізму суттєві зміни відбулися і за умов нагромадження. У цей період систематично проявляються явні порушення ходу відтворення (кризи), має місце недовикористання виробничих ресурсів. Все це вказувало про розлад або, у крайньому випадку, про «заїдання» механізму вільної конкуренції. Адже принцип вільної конкуренції при наявності невикористаних ресурсів, повинен був привести до зниження цін на них при обов'язковому дотриманні загальної рівноваги. Особливо явно ці диспропорції проявилися в пропозиції і попиті на засоби виробництва, а це значною мірою залежало від масштабів інвестиційної діяльності. Накопичувалось все більше доказів, що процентна ставка не забезпечує регулювання попиту і пропозиції інвестицій. Збільшення заощаджень учасників виробництва не завжди призводило до економічного зростання у масштабах країни. Це суперечило попереднім (пануючим раніше) уявленням, що бережливість окремих осіб корисна суспільному виробництву.

Із ускладненням організаційних форм виробництва і виникненням корпорацій, уявлення австрійської школи про господарюючий суб'єкт виявились не повністю пристосовані. Рішення про капітальні вкладення у масштабах корпорації уже не можна представити як просте зважання

підприємцем корисностей. Значну роль почали відігравати інституціональні фактори. Відповідно ускладнились зв'язки між заощадженнями і їх втіленням у інвестиції. Все це знайшло відображення у теоретичних концепціях представників сучасних напрямів економічної думки найбільш повною мірою враховуючих складність і багатогранність цих процесів.

Дж. Гобсон – один з перших економістів, який звернув увагу на нові риси процесу нагромадження за умов монополістичного капіталізму, і увів поняття надмірних заощаджень. Не завжди заощадження слід розглядати як благо. Якщо заощадження збільшують тезаврацію грошей або невикористані депозити, ріст заощаджень скорочує попит на товари і створює диспропорцію в економіці. Тому заощадження – це не самоціль. На думку Дж. Гобсона, сучасна йому політична економія знехтувала тим, що кінцевий результат виробництва – споживання. Якщо споживання зростає повільніше, за об'єкт виробництва, нагромадження стає шкідливим. Відставання росту споживання він вважав неминучим: з огляду на нерівномірність розподілу доходів частина суспільства не в змозі витратити на цілі споживання свої доходи. На нижніх ступенях соціальних сходів трудящі не зможуть збільшити споживання через обмеженість доходів, звідси – неминуче утворення значних заощаджень у багатій верхівки. Дж. Гобсон звернув увагу на взаємозв'язок виробництва і споживання. Особлива його заслуга — зауваження про саму можливість неспівпадання заощаджень і інвестицій із-за росту тезаврації, або наявності невикористання депозитів, що по суті проголошувалась відмова від попередніх уявлень про регулюючу роль проценту.

К. Маркс, який детально досліджував проблему протиріччя між виробництвом і споживанням, вказував, що вони є формою прояву основного протиріччя капіталізму між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення.

Значний вклад у розвиток теорії нагромадження і інвестицій вніс Дж. М. Кейнс, який вперше комплексно і всебічно підійшов до цих проблем, розглядаючи інвестиційний процес у частині його внутрішніх характеристик та його взаємодії з іншими елементами економічної системи. Він узагальнив і систематизував ідеї своїх попередників. У його системі поглядів присутні деякі елементи теорій Д. Лодердаля, Т. Мальтуса, шведської школи. Теорія Дж. М. Кейнса опинилася у самому центрі уваги через актуальність висновків, оскільки в ній відобразилась об'єктивна необхідність державного втручання в економіку, коли капіталізм опинився у небезпеці. Це повною мірою відноситься і до нагромадження.

Кейнс сформував статистичну рівність заощаджень і інвестицій, яка впливає із двобічного характеру угод між виробником, з одного боку, і споживачем або покупцем капітального майна, з другого [1, с. 182–184]. Але ця рівність існує лише у масштабах суспільства, і ці поняття відображає різні аспекти і виражаються різними факторами. Заощадження залежать від загального розміру доходів. Функціональна залежність заощаджень від розмірів доходу має психологічну основу у вигляді граничної схильності до заощаджень. Із збільшенням доходів обсяг заощаджень зростає більш швидкими темпами, і доля заощаджень у доході зростає. Цьому закону Дж. М. Кейнс надавав універсальне значення. Інвестиції ж, на його думку, не є функцією доходу. Скоріш, навпаки, вони самі виступають як доходуутворюючий фактор. Самі ж інвестиції (на відміну від заощаджень) залежать від рівня процентної ставки. Отже, Дж. М. Кейнс розкриває «симетрію» попередньої буржуазної політекономії, яка виводила із процента і заощадження, і інвестиції. На практиці ці процеси не обов'язково узгоджуються один з одним.

Пропозиції і наслідки зміни співвідношення між споживанням та заощадженням різні при неоднаковому рівні доходів на різних етапах економічного розвитку й суспільного добробуту. Для політичної економії до Дж. М. Кейнса зниження споживання означало одночасне збільшення заощаджень і забезпечення умов економічного росту. На споживання дивились як на «проїдання» потенційних можливостей нагромадження. Дж. М. Кейнс виступив з парадоксальним

твердженням: заощадження скорочують можливості економічного росту. Для забезпечення економічного росту потрібно не утримуватись від споживання, а споживати.

Дж. М. Кейнс підходив до величини національного доходу інакше, як його попередники. Для нього це не фонд, який підлягає розподілу, не нагромадження і споживання, а перемінна величина, яка залежить від вкладання у виробництво вільних ресурсів. Головна ж перепона для вкладання цих незайнятих ресурсів і насамперед робочої сили – це недостатній попит. З викладеного вище доходимо висновку: створений додатково грошовий попит збільшує розмір національного доходу і зайнятість.

Хід думок Дж. М. Кейнса стає зрозумілим, якщо взяти до уваги історичні умови й економічну ситуацію 30-х років минулого століття, в яких формувалося кейнсіанство. Економіка капіталістичного світу знаходилась у глибокій депресії. Безробіття і недовантаження виробничих потужностей досягли небувалих розмірів. Обмеження розвитку виробництва знаходилися в сфері попиту, а не у сфері пропонування. Нагромадження стримувалось не відсутністю ресурсів, а попитом на них. За таких умов заощадження виглядали як утрата покупної здібності і перепона до залучення нових ресурсів у виробництво.

Не заперечуючи у цілому значення заощаджень як джерела фінансування інвестицій, Дж. М. Кейнс домінуючу роль надавав інвестиційній діяльності. До нього у економічній літературі інвестиціям відводилась пасивна роль: потрібні заощадження, які самі мали автоматично трансформуватись на інвестиції. Але практика засвідчила, що з огляду на певні причини цього не відбувається. «Економісти до Кейнса не звертали особливої уваги на те, що заощадження накопичують споживачі, а інвестиції – виробники, і вирішення перших і других не завжди погоджується одне з одним [4, с. 158].

Трансформація заощадженої частини доходів в інвестиції – один із центральних елементів у теорії Дж. М. Кейнса. Він вважав інвестиції головним фактором стимулювання сукупного попиту тому, що саме вони повинні були компенсувати недостатність споживчого попиту. Якщо очікувана доходність інвестицій нижче за норму процента, або дорівнює їй, інвестування для власника ресурсів безглузде. Відповідно, чим більший розрив між нормою процента і очікуваною доходністю капіталовкладень (Дж. М. Кейнс говорить про їх граничну ефективність), тим активніше розгортається процес інвестування. Він заперечує розповсюджене уявлення, що процент – це ціна заощадження. Заощадження формуються, коли потреби задоволені, тому підвищення ставки процента не стимулює ріст заощаджень.

Процент, на думку Дж. М. Кейнса, – це ціна, яку платять за відмову від ліквідності. Він говорить про дію психологічного закону в суспільстві, який проявляється в намаганні до ліквідності, тобто бажанні тримати свої вільні кошти у найбільш ліквідній формі, щоб мати можливість повернути їх у зручний час у більш вигідні інвестиції. Відповідно, вік ліквідності сприймається в такому випадку як жертва, яка вимагає компенсації. У цьому випадку процент служить цією компенсацією, яка виплачується власнику грошових коштів, які він надав у займи.

Дж. М. Кейнс скептично оцінював можливості автоматичного регулювання процесу нагромадження, фактично визнавав нездатність процента регулювати ринок капіталів і переніс центр тяги не на створення ресурсів нагромадження, а на формування попиту на ці ресурси. Інакше кажучи, він визнав, що для капіталізму перша задача – використання вільної робочої сили і недовантажених потужностей, а не турбота про більш далеке майбутнє.

У теорії Дж. М. Кейнса, а також представників некейнсіанства були суперечливі положення (статистичні концепції, наявність неповної зайнятості і недовантаження виробництва, фактичне ігнорування технічного процесу, негативний вплив інформації). На відміну від Дж. М. Кейнса, який трактував нагромадження як фактор попиту, некейнсіанцями взяті до уваги і аспекти пропозиції, що вимагало розглядати виробництво у динаміці, враховувати не тільки

короткотермінову задачу рівноваги, а й можливості збереження її протягом тривалого часу. Це знайшло відображення в моделях теоретиків економічного росту Є. Домара і Р. Харрода, в яких проблема зводиться уже не просто до підвищення ефективного попиту, а досягнення такого темпу росту, при якому заощадження здійснюються відповідно до потреб в інвестиціях і рівновага зберігається протягом прогнозованого періоду.

У 1970-і роки гостро проявилась неефективність системи державного макроекономічного регулювання – одночасний ріст безробіття та інфляції, різке погіршення економічної кон'юнктури і циклічний спад 1973–1975 рр., другий за глибиною після Великої депресії. За нових умов давні рецепти регулювання економіки виявились неефективними і в економічній науці наступила епоха неоконсерватизму.

Одночасно у цих роках в економіці західних країн відбулися значні інституціональні зміни, капіталізм набув нової якості. Ці процеси починались і розвивались саме у період панування кейнсіанської теорії. Сьогодні відсутня єдина позиція з приводу того, що таке капіталізм: чи капіталізм вільної конкуренції XIX ст., чи капіталізм XX ст. Вірогідно, що капіталізм XX ст. – це зрілий спосіб виробництва, основні риси якого проявились повною мірою. Якщо проаналізувати капіталізм останніх трьох десятиліть, то його можна розглядати як систему змішаної економіки, в якій присутні елементи приватного капіталізму і державного регулювання. Існують і інші назви: капіталізм з елементами соціалізму, постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство.

У другій половині 70-х – на початку 80-х років XX ст. посилювався вплив монетаризму і економічної теорії пропозиції як відображення домінування неоконсервативних тенденцій і у науці, і на практиці.

Теорія перманентного доходу була розроблена у 1957 р. видатним представником монетаристів М. Фрідменом у праці «Теорія споживчої функції». На відміну від Дж. М. Кейнса, який вважав, що із збільшенням доходів росте «схильність до заощаджень», М. Фрідмен довів (у тому числі емпірично – на основі бюджетних даних), що функція споживання залежить не тільки від доходу, а й від нагромадження капіталу, від ефекту суперництва і наслідування, від відносного доходу, тобто його розподілу і соціального становище споживача. Теорія перманентного (постійного, безперервного, тривалого) доходу стала одним із опорних елементів у розробці монетаристської антициклічної політики.

У другій течії сучасного неоконсерватизму – економічній теорії пропозиції – також закладені важливі положення, які стосуються характеру організації інвестиційного процесу в економічній системі. Представники цього напрямку, виступаючи за збалансований бюджет, проти його дефіциту, звернули увагу на витіснення приватного попиту на кредитні (фінансові) ресурси державним попитом (сектором) – так званий ефект витіснення, або ефект Барро. Коли держава випускає боргові зобов'язання, частина доходів (за підрахунками Р. Барро, до 50–55%) направляється на їх придбання. В цьому випадку держава витрачає одержані кошти, як правило, непродуктивно, не на виробництво. Якщо цикл випуску облігацій повторюється, то доля державного сектора поступово збільшується, витісняє приватний сектор – більш продуктивний і ефективний. Тому, якщо обмежити цю тенденцію, то покращиться фінансова і валютна стабільність економіки, буде забезпечений економічний ріст [5, с. 206].

Вагомим напрямом наукових досліджень і розвитку теорії інвестицій є проблеми взаємозв'язку нагромадження і економічного росту, а також оптимізації норми нагромадження в економіці. Ця теорія «взаємозв'язку норми нагромадження» має важливе принципове значення для сучасної економічної політики. Так, якщо перші теорії визначали процес нагромадження як необхідну основу досягнення економічного росту, то останні – встановлюють зв'язок норми нагромадження з базовими параметрами народногосподарського розвитку – продуктивністю праці, фондоозброєністю, фондівіддачею.

Сьогодні можна сформуванати певну градацію сучасних теорій нагромадження капіталу і інвестицій:

- акселераційна теорія інвестицій, де основою у прийнятті інвестиційного рішення є необхідність збільшення виробничих потужностей (Д. Хікс, Р. Гудвін);
- теорія, яка базується на мотивації до прибутку як основної цілі інвестування і джерела фінансування капіталовкладень (Д. Йоргенсон, Я. Тинберген, Я. Поллак);
- інші теорії, які зводять мотиви інвестування до різних (відмінних від мотиву прибутку), найчастіше інституціональних обставин (М. Гордон, Р. Морріс, Дж. Гелбрайт).

Праці представників наведених вище напрямів економічної думки об'єктивно утворили основу, на якій розвивається сучасна економічна наука.

Теоретичні положення, що аналізують інвестиційний процес, умовно можна поділити на дві групи – макро- і мікроекономічні. Принципова відмінність між ними може бути визначена наступним чином: макроекономічні положення розглядають об'єктивні економічні процеси та проблеми розробки економічної політики держави в інвестиційній сфері як свою кінцеву мету. Мікроекономічні положення акцентують на аналізі поведінки приватних інвесторів і впливу на нього державної економічної політики. Ці підходи мають важливе значення в процесі розгляду конкретних сторін інвестиційного процесу. Багато економічних концепцій включають елементи підходів, як з точки зору підприємства (мікрорівень), так і з позиції економіки у цілому (макрорівень). У остаточному підсумку вони доповнюють одна одну, створюючи умови для більш об'ємного збагачення суспільно значущих проблем у інвестиційній сфері і шляхів їх вирішення.

Нині у країнах з розвинутою ринковою економікою накопичений достатній досвід у галузі дослідження інвестицій. Ретроспективний аналіз розвитку теорій нагромадження капіталу та інвестицій вказує на те, що вони мають глибоке коріння в історії економічної думки. Еволюція поглядів об'єктивно відображає той факт, що у процесі поступового економічного розвитку інвестиційний процес все більш ускладнюється, набуває нових форм і форм. За останнє десятиріччя важливе місце займають дослідження особливостей нагромадження капіталу і джерел інвестицій, але пов'язані з цим проблеми розвитку оптимізації механізмів та форм їх акумуляції і фактичного застосування (використання) в економічній системі. На сучасному етапі розвитку економічних систем існує дві важливі проблеми – пошук або вибір джерел фінансування і визначення найоптимальнішої форми акумулювання (мобілізації) інвестицій, які повинні розглядатись комплексно, у контексті існуючих джерел з урахуванням реальних економічних обставин у країні і у світовому господарстві.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо таких висновків.

Методологічну основу формування і розвитку теорій заощадження, нагромадження і інвестицій було закладено у концептуальних положеннях, розроблених меркантилістами та фізіократами, представниками класичної буржуазної і пролетарської політичної економії, історичною й австрійськими школами, кейнсіанством та монетаризмом, неокласичним напрямом економічної теорії.

Еволюція теорії нагромадження капіталу і інвестицій базується на двох підходах. Перший пов'язаний з максимальним нагромадженням як бажаним явищем економічного розвитку. Другий вирізняється критичним відношенням до необхідності безмежного росту заощаджень і накопичень.

Марксистська теорія вбачала в накопиченні капіталу розвиток антагоністичних протиріч капіталізму. Тому, його аналіз вимагає комплексного дослідження у взаємозв'язку із складною системою економічних відносин капіталістичного способу виробництва.

Кейнс вперше, комплексно розглядаючи теорію нагромадження і інвестицій дійшов висновку про об'єктивну необхідність державного втручання в процес нагромадження; про те, що

заощадження скорочують можливості економічного росту. Для їх зростання потрібно більше споживати.

При Монетаризмі як впливовій течії економічної теорії кінця XX ст., реалізація функції споживання залежить не тільки від доходу й накопиченого капіталу, а його раціонального розподілу і соціального положення споживача.

Сучасні теорії нагромадження капіталу та інвестицій вийшли на рівень дослідження проблем розвитку, оптимізації механізмів і форм їх акумуляції, а також фактичного використання в економічній системі.

Література

1. Маркс К. Капитал. – М.: Политиздат, 1961 – Т.1.
2. Смит В. Происхождение центральных банков / Пер. с англ. — М.: Институт модели национальной экономики, 1996.
3. Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3 т./ Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1993.
4. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Пер с англ.-М.: Прогресс, 1978.
5. Белоусов В.М., Ершова Т.В. История экономических учений. Учеб. пособ. – Ростов: Феникс, 1999.

Сташкевич Ю.А.,

*аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Особенности инвестиционной деятельности страховых организаций в Украине и направления її совершенствования

В статье анализируются изменения в инвестиционной деятельности страховых организаций Украины на современном этапе в связи с внедрением нового порядка формирования и учета страховых резервов. Рассмотрены основные направления инвестирования временно свободных средств страховых резервов компании, которые оказывают услуги по страхованию иного, чем страхование жизни, а также предложены принципиальные направления усовершенствования действующей процедуры размещения страховых резервов.

The present article analyses some changes in the investment activity of insurance organizations in Ukraine. According to a new order of forming and accounting insurance reserves the author of the article considers main tendencies in investing temporary spare funds of the companies rendering insurance services, as well as offers some principal ways enabling to improve the current procedure of allocating insurance reserves.

Ключові слова: резерви страхові, облік, розміщення інвестиційних активів страховика, принципи інвестиційної діяльності, структура інвестиційного портфеля страхової організації, джерела інвестиційної діяльності страхової компанії, інвестиційний потенціал страхової галузі.

Страховий товар, який є предметом купівлі-продажу на ринку страхування, має певні особливості порівняно з товаром або послугою у інших галузях економіки країни. Слід відзначити, що, по-перше, цей товар виступає у грошовій формі, по-друге, у момент його продажу за рахунок страхової премії утворюється страховий фонд, для якого характерний замкнутий перерозподіл фінансових ресурсів – тільки серед страхувальників, по-третє, плата страхової премії за страхове покриття означає лише право страхувальника на отримання в майбутньому грошового відшкодування за обумовлені наслідки страхового випадку, що стався.

На відміну від виробництва, де спочатку провадяться затрати капіталу, а потім, при реалізації, відбувається їх відшкодування, – у страховій справі страховик спочатку збирає кошти, а пізніше – зазнає затрат, пов'язаних з ліквідацією збитків у разі виникнення страхових випадків. При страхуванні життя взагалі утворюється довготерміновий резерв внесків під майбутні виплати.

Таким чином, надзвичайно актуальною та відтак важливою для страхової організації залишається проблема максимально ефективного використання коштів як капіталу з метою отримання прибутку, адже існує проміжок часу, коли страховик має у своєму розпорядженні тимчасово вільні значні страхові резерви, які мають бути інвестовані у різні галузі економіки.

Головною метою статті є вивчення особливостей інвестиційної діяльності страховиків України на сучасному етапі, у зв'язку із запровадженням нового порядку формування та обліку страхових резервів.

Завданнями цього дослідження є такі: порівняльний аналіз процедури формування коштів страхових резервів з метою їх подальшого інвестування в різні категорії активів, яка була запроваджена з початку 2006 р. в Україні з аналогічною процедурою розміщення технічних резервів страховиків у зарубіжних країнах на прикладі Великобританії; дослідження основних тенденцій у розміщенні коштів страхових резервів, а також виявлення недоліків у системі інвестування резервів страховиків та визначення напрямів її подальшого вдосконалення.

На жаль, незважаючи на теоретичну актуальність та практичну значущість даної проблеми, в Україні майже не проводилися наукові дослідження для підведення обґрунтованої методологічної бази під вироблення ефективної системи обліку та інвестування тимчасово вільних резервів, що формуються внаслідок страхової діяльності.

Згідно з Законом України «Про інвестиційну діяльність», яким визначаються загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання (в тому числі й страховиків) на території України, такою діяльністю визнається сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій з метою забезпечення інтересів інвесторів або отримання в майбутньому прибутку чи іншого зиску [2, с. 15].

Що стосується страхових організацій в Україні, то при інвестуванні коштів вони мають додатково додержуватися і положень Закону України «Про страхування». Відповідно до ст. 31 цього закону страхові резерви повинні розміщуватись з урахуванням таких принципів, як безпечності, прибутковості, ліквідності та диверсифікованості [1, с. 14].

Перший принцип розміщення активів – принцип безпечності. Його дія повною мірою розповсюджується як на активи, що покривають страхові резерви, так і на вільні активи. Таким принципом передбачається максимально надійне розміщення активів, що забезпечує їх повернення у повному обсязі.

Другий принцип – прибутковість вкладень. Відповідно до нього активи, які розміщуються страховиком з дотриманням принципу безпечності, повинні також приносити і постійні та достатньо високі доходи.

Третій принцип – ліквідність вкладів. Страхова компанія повинна у будь-який час мати у своєму розпорядженні надійні, високоприбуткові активи, які б забезпечували легку їх конвертацію у грошові кошти з метою забезпечення страхувальникам виплату обумовлених договором сум у встановлені терміни.

Четвертий принцип – диверсифікація вкладів. Він служить розподілу страхових резервів серед різних видів вкладень з метою мінімізації ризиків інвестування, що в свою чергу забезпечує фінансову стійкість інвестиційного портфеля страховика, його високу прибутковість та достатній рівень ліквідності організації.

У контексті розширення інвестиційної діяльності страхових організацій в Україні доцільно визначити її джерела, основними з яких є:

1. Власні кошти страховика, до яких відноситься статутний капітал, сформовані за рахунок прибутку резерви, нерозподілений прибуток, цільове фінансування страхової компанії.
2. Залучені кошти, до яких належить зібрані страхові премії, сума страхових резервів по внесках за вирахування внесків, переданих у перестраховання, резервні фонди страхових відшкодувань, фонд запобіжних заходів тощо

Відповідно до розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг від 17.12.2004 р. № 3104, затверджено нові правила та порядок формування, обліку та розміщення технічних резервів за договорами страхування, співстрахування та перестраховання з видів

страхування, інших, ніж страхування життя. Зазначені вище правила визначають методику формування (розрахунку величини) технічних резервів, які є оцінкою обсягу зобов'язань страховика у грошовій формі для здійснення майбутніх виплат страхових сум і страхового відшкодування, а також порядок здійснення фінансової діяльності, пов'язаної з розміщенням коштів страхових резервів та їх управлінням [3, с.1].

Так, сформовані технічні резерви страховика мають бути представлені такими категоріями активів:

- грошові кошти на поточному рахунку;
- банківські вклади (депозити);
- валютні вкладення згідно з валютою страхування;
- нерухоме майно;
- акції, облігації, іпотечні сертифікати;
- цінні папери, що емітуються державою; права вимоги до перестраховиків;
- інвестиції в економіку України за напрямками, визначеними Кабінетом Міністрів України;
- банківські метали та готівка у касі в обсягах лімітів залишків каси, установлених Національним банком України [3, с.8].

Сьогодні розміщення коштів страхових компаній на поточних та строкових рахунках у банківських установах є надзвичайно розповсюдженим і становить більше половини від загального обсягу резервних коштів компаній, про що свідчать дані табл. 1. Згідно з новою редакцією «Розпорядження про порядок формування і розміщення страхових резервів», при визначенні рівня покриття до заліку приймаються в обмежених обсягах (у відсотках до суми наявних технічних резервів) грошові кошти на поточних рахунках та банківські вклади (депозити) – не більше 5 та 70 % відповідно.

Таким чином, на кінець 2005 р. страховики зобов'язані привести у відповідність з нормативно-правовими вимогами спеціального органу у справах нагляду за страховою діяльністю сформовані у результаті діяльності іншої, ніж страхування життя резерви. Це неодмінно призведе до зменшення частки розміщеного резервного покриття страхових компаній на поточних рахунках щонайменше у 6 разів та перерозподілу вивільненого надлишку технічних резервів, які до цього часу були сконцентровані переважно у банківській системі, на користь інших категорій активів, зокрема корпоративних цінних паперів та об'єктів нерухомості.

Відповідно до нових норм, встановлених Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг, вкладення коштів страхових компаній у цінні папери, що емітуються державою, з 1 січня 2006 р. має становити не більше 40 %. Проте, як свідчать статистичні дані, більшість компаній на страховому ринку України на сучасному етапі використовують такий інструмент інвестування як державні та муніципальні цінні папери досить обмежено, адже загальний обсяг вкладень у цей вид активів за дев'ять місяців 2005 р. не перевищив 80 млн. грн., що становить 1,7 % від інвестиційного портфеля страховиків. Це пояснюється, насамперед, низьким рівнем довіри страхових організацій України до державних цінних паперів, що зумовлене їх низькою прибутковістю та обмеженістю доступу останніх до цього ринку.

Інвестиції в економіку України за напрямками, визначеними Кабінетом Міністрів України, є відносно новим напрямом інвестування коштів, що приймаються до покриття страхових резервів. Орган у справах нагляду за страховою діяльністю встановив граничний розмір таких інвестицій на рівні 15 %. Слід зазначити, що цей вид інвестиції є недостатньо розповсюдженим (як бачимо з табл. 1), адже питома вага в загальному обсязі інвестиційних вкладень страховиків становить трохи більше 0,3 %, або 15 млн. грн.

Таблиця 1

**Структура технічних резервів страхових
компаній України за дев'ять місяців 2005 р., тис. грн. [6]**

№ з/п	Категорії активів відповідно до п. 8 Розпорядження ДКРРФП	Всього активів страховиків	Величина сформованих технічних резервів	Питома вага окремих категорій технічних резервів (%)
	ВСЬОГО	13 485 004,9	4 713 551,2	100,00
1)	грошові кошти на поточних рахунках	1 936 576,4	1 477 117,0	31,34
	у тому числі в іноземній валюті	101 328,2	63 751,2	1,35
2)	банківські вклади та депозити	1 785 605,7	910 360,3	19,31
	у тому числі в іноземній валюті	125 944,0	72 836,1	1,55
3)	банківські метали	21 300,8	7 965,2	0,17
4)	нерухоме майно	370 186,3	120 186,9	2,55
5)	акції	6 825 553,5	985 826,6	20,91
6)	облігації	191 345,1	23 858,2	0,51
7)	іпотечні сертифікати	0,0	0,0	0,00
8)	цінні папери, що емітуються державою	85 077,1	78 636,7	1,67
9)	права вимоги до перестраховиків	2 202 562,3	1 092 859,5	23,19
	у тому числі до перестраховиків-нерезидентів	110 934,2	68 746,3	1,46
10)	інвестиції в економіку України за напрямками, визначеними Кабінетом Міністрів України, у тому числі:	60 098,7	14 993,1	0,32%
	розвиток інфраструктури туризму	3 800,0	0,0	0,00
	переробка відходів гірничо-металургійного виробництва	1 485,0	0,0	0,00
	будівництво житла	53 337,6	14 856,0	0,32
	розвиток транспортної інфраструктури	1 476,1	137,1	0,00
11)	готівка у касі	6 699,0	1 747,7	0,04

Окрім цього, страховикам дозволяється представляти сформовані страхові резерви у вигляді корпоративних цінних паперів, але не більше 40 % від загального обсягу інвестиційних вкладень, при цьому в інвестиційному портфелі страховика можуть знаходитися акції та облігації українських емітентів, що відповідно до норм законодавства пройшли лістинг та перебувають в обігу на фондовій біржі або у торговельно-інформаційній системі, – не більше 30 %, в свою чергу акції та облігації емітентів, які здійснюють свою діяльність менше 5 років, сума вкладень має не перевищувати 10 %.

На практиці вкладення коштів страховиків у такий вид активів як корпоративні цінні папери, зокрема акції українських підприємств та фінансових установ, є третім за обсягами після коштів на поточних рахунках та прав вимог до перестраховиків, і становить в абсолютному значенні близько 1 млрд грн. Цей факт характеризує високу та сталу зацікавленість страхових компаній інвестувати кошти в підприємства та організації з суміжних галузей народного господарства та підтверджує високу інвестиційну активність страховиків у реальному секторі економіки.

Відповідно до нових нормативних вимог на кінець 2005 р. забезпечення страхових резервів коштами прав вимог до перестраховиків не перевищували 50 %. Значення показника покриття резервів такими видами активів – є традиційно високим. Так, за підсумками діяльності страхового ринку за дев'ять місяців 2005 р. страховики приймали у забезпечення резервів, сформованих у результаті страхової діяльності іншої, ніж страхування життя, близько 1,1 млрд. грн. резервних коштів (понад 23 % від загального обсягу технічних резервів). Необхідно відзначити, що потенціал страхового ринку у забезпеченні належного рівня покриття перестраховими вимогами ще далеко не вичерпався. Тому в майбутньому слід очікувати подальше зростання питомої ваги у портфелі інвестиційних вкладень страховиків покриття за рахунок прав вимог до перестраховиків аж до граничного значення у 50 %.

Представлення коштів у вигляді об'єктів нерухомості відповідно до нових вимог має становити не більше 20 %, у той час як нині такі вкладення не перевищують 130 млн. грн., або 3 %

від загального обсягу інвестицій страховиків в Україні Отже, регулюючий орган дозволить максимально ефективно використати всі переваги ринку нерухомості в майбутньому та реалізувати потенціал зростання страхового ринку в частині надійних та прибуткових вкладень його суб'єктів.

Таким чином, запропонована Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг схема представлення технічних резервів різними категоріями активів, накладає обмеження при формуванні інвестиційного портфеля страховика та мінімізує ризик втрат інвестицій чи збитків від інвестиційної діяльності. На нашу думку, дотримання принципу диверсифікованості вкладень страхових резервів за умов нестабільності на ринку страхових послуг є досить важливим.

Однак, у наведених вище правилах розміщення страхових резервів за видами страхування є певні недоліки, які пов'язані, насамперед, з низькою віддачею таких інвестицій, що проявляється у заниженні норми прибутку страхових компаній в Україні. Наприклад, обмеження по вкладанню коштів страховика у нерухоме майно становить 20 %. Виділивши у складі нерухомого майна житлові будинки і піднявши ліміт капітальних вкладень, наприклад, до 30–40 %, а також збільшивши норму інвестування в один об'єкт нерухомості, який представлений цілісним майновим комплексом, можна було б досягти значних залучень капіталу в сферу будівництва житла, яке на даний момент забезпечує високий рівень прибутковості. Така форма інвестицій є надзвичайно привабливою, в основному, для компаній, що займаються довгостроковим накопичувальним страхуванням життя та додаткових пенсій.

Важливим напрямом вдосконалення існуючої системи розміщення резервних активів страховиків залишається представлення їх активів переважно у національній валюті. Тому, для піднесення авторитету і цінності національної валюти, а також для обмеження спекулятивних операцій з валютою, на нашу думку, слід суттєво обмежити обсяги вкладень страховиками в іноземну валюту до величини, що не перевищує 1 %.

Сьогодні в Україні з огляду на нерозвинутість деяких сфер інвестування основний дохід українські страхові компанії отримують від банківських депозитів. Так, протягом останніх років близько 60–70 % від загального обсягу резервів страхового ринку були сконцентровані у банківській системі. Зниження відсоткових ставок по банківських депозитах для юридичних осіб-страховиків сприятиме переорієнтації у структурі інвестиційних портфелів страхових організацій у напрямі відносно більш доходних, але й одночасно менш ліквідних активів. Зокрема, це стосується, в першу чергу, ринку цінних паперів (у 2005 р. лише 1,7 %) (для порівняння: в 2004 р. – 2,5 %) всіх активів страхових компаній становили цінні папери держави т, визначеними Кабінетом Міністрів України (відносно новий вид інвестиційних активів в Україні).

Великий інтерес у галузі інвестиційної політики становить досвід країн з ринковою економікою.

Так, у Великобританії страхові компанії не тримають, як правило, на поточних рахунках коштів більше, як це потребують повсякденні розрахунки. Зважаючи на специфіку страхової справи, коли може виникнути ситуація, при якій страховиків негайно знадобляться кошти, певну частину своїх страхових резервів англійські страховики (у середньому 4–5 % всіх активів компанії, що займаються страхуванням життя, та 10–13 % активів компанії, що займаються ризиковими видами страхування), становлять високоліквідні короткотермінові інвестиції (банківські вклади, депозитні сертифікати, казначейські зобов'язання тощо), що порівняно швидко перетворюються на гроші, на відміну від України, де короткострокові вкладення займають приблизно 2/3 від загального обсягу інвестиційних вкладень.

Середньо- та довготермінові інвестиції – це переважна більшість активів страховиків (67% технічних резервів). Їх можна розділити на такі групи: цінні папери з фіксованим доходом (22%), акції (17%), нерухомість та іпотечний кредит (28%).

Цінні папери з фіксованим доходом є основним об'єктом інвестування страхових компаній Великобританії. Вони є надійним капіталовкладенням, яке забезпечує стійкий доход і у той самий час можуть бути швидко реалізовані на ринку.

Одночасно страхові компанії інвестують кошти у звичайні акції компаній та фірм різних галузей господарства. Це пояснюється бажанням отримати більш високий доход. Також через купівлю акцій певних компаній страховики намагаються встановити над ними контроль, а також впливати на галузі у яких вони мають свої інтереси.

Традиційно нерухомість, як об'єкт інвестування, є дуже привабливою для страхових компаній, оскільки надійно захищає вкладені кошти від інфляції. Разом з тим цей вид інвестицій є дуже низьколіквідним і їх реалізація за короткий час може бути проблематичною для страховика-інвестора.

У Великобританії є дуже розповсюдженим іпотечне кредитування. Воно здійснюється в сумі, що не перевищує 2/3 від суми, яка може бути отримана від продажу майна. Цей вид інвестицій, як і вкладення у нерухомість, має довготерміновий та низьколіквідний характер.

Останнім часом набуває популярності такий вид інвестицій як купівля естетичних витворів та колекцій, предметів антикваріату, інших цінностей, що відносяться до духовної культури. Це не дає стабільного прибутку, а доход залежить виключно від підвищення цін на такі активи.

Таким чином, можна дійти висновку, що найбільш перспективним напрямом інвестиційної активності страхових організацій в Україні на сучасному етапі для забезпечення стабільності вкладення коштів є інвестиції у цінні папери з фіксованим процентом, які випускає уряд і місцеві органи влади. Для підвищення прибутковості капітальних вкладень страховикам слід звернути свою увагу на ринок високодоходних корпоративних облігацій українських підприємств та євробондів.

В Україні ж до останнього часу переважали банківські депозити, у цілому зі зменшенням банківського відсотка, завершенням приватизаційних процесів та стабілізацією грошової одиниці, акценти змістяться в бік державних цінних паперів. Цікавими напрямками інвестування вільних резервних коштів стануть інвестиції у акції підприємств. Для компаній, які здійснюють довготермінове страхування, виходом зі становища могло б бути інвестування зароблених коштів в будівництво, житла та майнових комплексів. Це надало б можливість отримати значні інвестиційні прибутки та захистити ці кошти від інфляції у довгостроковому періоді.

Література

1. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування» //Голос України. — 2004. — № 205. —С. 1–15.
2. Програма розвитку страхового ринку України на 2005 – 2007 роки. Постанова КМУ 2 лютого 2005 р. № 147. // Офіційний вісник. – 2005. — № 5. – С. 15.
3. «Затвердження правил формування, обліку та розміщення страхових резервів за видами страхування, іншими, ніж страхування життя». Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України №3104 від 17 грудня 2004 р.
4. Положення про єдиний державний реєстр страховиків (перестраховиків) України //Україна-бізнес. – 2005. – №1. – С.3.
5. «Затвердження напрямів інвестування галузей економіки за рахунок коштів страхових резервів». Постанова КМУ 17 серпня 2002 р. №1211.
6. www.uainsur.com – перший спеціалізований веб-сайт по страхуванню //<http://www.uainsur.com/files/forall/analitika/9m2005.pdf>
7. www.insurancetop.com – страховий рейтинг України та зарубіжних країн //<http://insurancetop.com/markets/38>

Тимашова Л.А.,

канд. екон. наук, доц. кафедри менеджменту АПСВ ФПУ

Тур Л.П.,

*канд. фіз.-мат. наук, ст. наук. співроб. Міжнародного науково-навчального
центру інформаційних технологій та систем НАН України та Міністерства освіти України*

Підходи до проектування логістичних систем віртуальних підприємств

В статті изложены проблемы проектирования виртуальных предприятий. Предложен логистический подход к построению их инфраструктуры. Дано описание комплекса взаимосвязанных моделей, реализующих стратегические задачи проектирования распределенной логистической системы. Освещены основные аспекты проблемы моделирования логистических цепей для задач управления.

The present article touches upon the problem of virtual enterprises designing. There have been offered a logistic approach to creating their infrastructure, described a set of correlated models which realize strategic tasks on designing a distributed logistic system. The authors of the article reveal some main aspects of logistic chains modelling for managing tasks.

Ключові слова: логістичні системи, віртуальні підприємства, внутрівиробнича логістика, збутова логістика, поворотна логістика, логістичний підхід, резервна логістика.

За останні десятиліття логістичний підхід в управлінні одержав широкий розвиток у багатьох сферах діяльності економічних об'єктів. Відповідно до сталого визначення [1], логістичний підхід припускає управління процесом руху матеріальних ресурсів (сировини, напівфабрикатів, виробів) від постачальника до споживача.

Об'єктом дослідження логістичних систем підприємств (мікрологістичних систем) є єдиний процес руху матеріальних ресурсів, основними складовими яких є процеси поповнення запасів (логістика постачання), внутрівиробничої переробки ресурсів (внутрівиробнича логістика), збуту (збутова логістика).

Залежно від типу підприємства, глибини спеціалізації, рівня використовуваних технологій обробки ресурсів, логістична система може охоплювати також процеси переробки й утилізації виробничих відходів, зворотню логістику; постпродажне обслуговування клієнтів (сервісне обслуговування клієнтів), резервну логістику, логістику переробки відходів.

В організації логістичних процесів (ЛП) закладені великі резерви зниження собівартості продукції, що випускається, тому розвиток систем управління логістикою підприємства – прибутковий напрям і на ньому повинно бути сфокусована увага підприємств, що бажають виграти жорстку конкурентну боротьбу.

Логістичні системи (ЛС), знаходяться під пильною увагою на всіх етапах розвитку виробництва, оскільки від чіткості їх роботи залежить виконання завдань усієї виробничої програми.

З розвитком виробничих систем, їх ускладненням, змінюються і ЛС: збільшується номенклатурність, нарощуються й видозмінюються логістичні процеси, технології їх виконання, що, у свою чергу, приводить до розширення зовнішніх зв'язків, постійної зміни інфраструктури логістичної системи, нарощуванню відповідних логістичних витрат.

За умов планової економіки менеджери – логісти підприємств, відслідковуючи виконання логістичних процесів (за допомогою автоматизованих систем управління або у традиційному ручному режимі) з деяких визначальних параметрів (якісних, кількісних, об'ємних показників поповнення, споживання і збереження матеріальних ресурсів), ґрунтувалися на відносно фіксованій інфраструктурі логістичної системи.

Тому випадкові відхилення від запланованих показників, що викликані сформованими внутрішніми і зовнішніми умовами, і які виникають при реалізації логістичних процесів, мали статус констатації фактів і використовувалися тільки для обґрунтування необхідності інтенсифікації (коригування) відповідного логістичного процесу.

Нагальна потреба зміни існуючої інфраструктури ЛС підприємства за умов планової економіки не могла бути оперативно реалізована у зв'язку зі складністю рішення комплексної задачі «Прив'язка постачальників до споживачів», що іноді вирішувалася в рамках країни.

У той самий час закордонні фірми, знаходячись у ринкових умовах, не тільки прогнозували і відслідковували процеси, а й вживали необхідні оперативні заходи як щодо коригування параметрів логістичних процесів, так і до змін недостатньо чітко функціонуючих ланок інфраструктури ЛС.

Зазначені оперативні заходи базувалися на дослідженні логістичних витрат підприємства, вивченні окремих структурних складових ЛС (виробнича логістика, заготівельна (закупівельна) логістика, складська, транспортна, транспортно-складська переробка, збутова логістика, логістика постпродажного обслуговування), їх логістичних процесів, а іноді й окремих операцій, що мають велику питому вагу у загальній сумі логістичних витрат підприємства.

У результаті цих досліджень були виявлені загальні тенденції росту логістичних витрат, пов'язаних з переробкою вантажів, їх транспортуванням і збереженням.

Ця обставина стала вирішальним фактором розвитку і створення транспортно-складської логістики (ТСЛ) у рамках спеціалізованих підприємств, що беруть на себе реалізацію окремих логістичних процесів підприємств (або ж деякої їхньої послідовності), пов'язаних із транспортуванням, збереженням і переробкою вантажів та реалізуючи їх, відповідно, зі значним зниженням витрат.

Настає новий етап розвитку логістичних систем підприємств, що характеризується гнучкою зміною їх інфраструктури, створенням розподілених ЛС, передачі логістичних функцій спеціалізованим підприємствам.

Однак, перш ніж здійснити передачу деяких логістичних функцій спеціалізованим підприємствам, робилися розрахунки доцільності такої передачі, а це вже – рішення відомої задачі «МОВ» (make or buy – зробити самим або купити).

У цьому випадку задача «МОВ» є складовою частиною проблеми вибору логістичної концепції підприємства. Результатом її рішення з'являться рекомендації з реалізації логістичних процесів (власними силами або скориставшись послугами спеціалізованого підприємства), що відповідають мінімальним логістичним витратам або іншим критеріям ВП.

Для підприємств планової економіки ці питання повинні були вирішуватися на верхньому рівні і, через складність проблеми, зумовленою численними взаємозалежностями інтересів підприємств однієї або кількох галузей, інфраструктура підприємства залишалася відносно стабільно або змінювалась зі значним запізненням, яке супроводжувалось відповідними логістичними витратами конкретного підприємства, цілої галузі, країни у цілому.

Тому, при створенні систем управління матеріальними ресурсами в рамках автоматизації системи управління (АСУ) вітчизняних підприємств, локальних систем управління складами (АСУ складом), систем управління транспортно-складськими комплексами підприємства (АСУ ТСК), розробники виходили з концепції твердої заданості і стабільності інфраструктури логістичної системи підприємства.

Поява і стрімкий розвиток Internet, нових інформаційних технологій, нових економічних умов господарювання, сприяли створенню нового класу економічних організацій – віртуальних підприємств (ВП).

Структурно ВП – це група підприємств, довільно відлучених один від одного, орієнтованих на створення нових товарів і послуг шляхом інтеграції ресурсів партнерів. Організоване у такий спосіб віртуальне підприємство здобуває нові, необхідні у світі конкурентної боротьби, якості:

швидка реакція на зміни зовнішнього середовища, можливість динамічної перебудови інфраструктури підприємства, випуску нових товарів і послуг при більш низьких витратах капіталу.

Однією з найважливіших характеристик ВП є гнучка динамічна мережна структура, що створюється шляхом інтеграції ресурсів партнерів (агентів) в інформаційному просторі на обмежений період часу. Виникає уявне (штучне) підприємство як єдиний конгломерат юридично оформлених фізичних підприємств різних галузей [2]. При цьому слід зазначити, що основним принципом створення ВП є не централізоване підрядне підпорядкування, а об'єднання учасників проекту заради єдиної мети виробництва конкурентоспроможного продукту. В окремих випадках, якщо йдеться про централізоване підпорядкування учасників, будемо говорити про наявність підприємства, на якому застосовуються віртуальні технології (е-бізнес, е-комерція та ін.).

Розглянемо проблеми, що виникають при рішенні завдань, пов'язаних з організацією ВП [3]. Реалізація їх вимагає комплексного підходу, в основі якого лежать задачі моделювання загальних різномірних процесів спільного функціонування і взаємодії неоднорідних складних частин. Методика рішення цієї проблеми складається з таких етапів:

- Розробка системи пошуку партнера. Моделювання варіантності можливих рішень при виборі партнера.
- Розробка методів вибору критеріїв для оцінки партнера. Розробка математичних моделей оцінки ефективності спільного функціонування складових частин ВП (пошук оптимального партнера).
- Моделювання оптимального проектного рішення по розробці технологічних бізнес- процесів виготовлення продукції.
- Розробка методів визначення оптимальної організаційної і виробничої структури за умов інтегрованих ресурсів. Визначення ролей і юридичних обов'язків кожного.

Для рішення задачі пошуку партнерів і вибору кращого з них за критеріями використовується структурована інформація про необхідні ресурси (Табл. 1).

Таблиця 1

Інформація про ресурси для вибору партнерів

Ресурс, операція	Параметри пошуку	Критерії добору
Пошук партнера – виготовлювача виробу (блоку)	<ul style="list-style-type: none"> □ технічні характеристики Виробу (Блоку); □ якість; □ стратегія постачань: обсяги, терміни; розклад; □ технічні умови реалізації логістических процесів (збереження, упакування, транспортування); □ вартість виготовлення; □ умови партнерства (частка прибутку, штрафи при можливих порушеннях умов угод: параметри виготовленого товару; реалізація логістичних процесів; вимоги інформаційної взаємодії з партнерами ВП та ін.) 	<ul style="list-style-type: none"> □ імідж на ринку виробників товарів і послуг; □ самостійна реалізація необхідних для виготовлення даного виробу (блоку, послуги) логістичних функцій: забезпечення матеріальними ресурсами, складування, транспортування; □ згода на інформаційний доступ до своєї Бази Даних; □ можливість коригування виробу в процесі його виготовлення; □ мінімальна відстань від суміжних логістичних процесів ВП; □ мінімальна вартість виготовлення.
Пошук партнера – постачальника матеріального ресурсу (МР):	<ul style="list-style-type: none"> □ Технічні характеристики МР: □ технічні вимоги до розпізнавання і відстеження МР; □ якість МР; □ стратегія постачань і параметри: кількість, терміни постачань; □ вартість партії (одиниці) МР; □ технічні вимоги до суміжних логістичних процесів: збереження, упакування, способів транспортування; □ умови партнерства (частка прибутку, штрафи при порушенні якісних, тимчасових, об'ємних і вартісних параметрів, зазначених в угоді); □ фінансові обмеження на придбання МР 	<ul style="list-style-type: none"> □ імідж на ринку матеріальних ресурсів; □ самостійна реалізація необхідних (для даного МР) транспортно-складських процесів; □ згода на постачання МР по стратегіях, заданим віртуальним підприємством; □ згода на інформаційний доступ до Бази Даних Власника МР; □ відстань від суміжних логістичних процесів; □ вартісні критерії добору: □ витрати, пов'язані з разовим придбанням одиниці (партії) МР;

Ресурс, операція	Параметри пошуку	Критерії добору
Пошук партнера по збереженню матеріального ресурсу (МР):	<ul style="list-style-type: none"> ☐ технічні характеристики МР; ☐ технічні вимоги до розпізнавання і відстеження МР у складській системі; ☐ технічні вимоги до умов збереження (для збереження якості МР); ☐ технічні вимоги до транспортно-складської обробки МР; ☐ стратегія постачань МР на збереження, параметри: кількість, терміни постачань, період збереження; ☐ стратегія споживання МР (видача зі сховища), параметри: кількість, терміни вивантаження зі сховища; ☐ вартість збереження партії (одиниці) МР; ☐ суміжні логістичні процеси (СЛП: складська переробка вантажів, упакування, навантаження, транспортування, доставка на місце призначення); ☐ вартісні обмеження на виконання СЛП для партії (одиниці) МР; ☐ технічні вимоги до суміжних логістичних процесів; ☐ умови партнерства (частка прибутку, штрафи при порушенні угод за умовами збереження) 	<ul style="list-style-type: none"> ☐ витрати, пов'язані з періодичним (за розкладом) поповненням запасів: середні витрати в одиницю часу; витрати за період часу; вірогідні оцінки безперервності забезпечення ☐ імідж на ринку послуг по складуванню; ☐ згода на інформаційний доступ до Баз Даних складської системи; ☐ віддаленість від попередніх і наступних логістичних процесів; ☐ вартість виконання логістичних операцій у процесі разового збереження МР; ☐ витрати, пов'язані з періодичним (за розкладом) збереженням запасів: середні ☐ витрати в одиницю часу; ☐ витрати за період часу; вірогідні оцінки безперервності забезпечення
Пошук партнера на транспортування партії (одиничного) матеріального ресурсу (МР):	<ul style="list-style-type: none"> ☐ технічні характеристики партії (одиниці) МР; ☐ технічні вимоги до видів транспортних засобів, умов пакетизації і просування МР, їх розпізнавання і відстеження на шляху; ☐ опис попереднього логістичного процесу (ПЛП): місце розташування МР на збереженні, власник ПЛП, параметри МР, що знаходиться на збереженні: адреса вантажу складській системі, кількість, якість, дата розміщення на збереження, період збереження; ☐ завдання на транспортування: параметри, дата навантаження в транспортні засоби, кількість МР, терміни доставки споживачеві; ☐ обмеження по вартості транспортування партії (одиниці) МР; ☐ суміжні логістичні процеси (СЛП: розвантаження, перевантаження на інший вид транспорту, складська переробка вантажів, транспортування, доставка на місце призначення); ☐ вартість виконання СЛП для партії (одиниці) МР; ☐ технічні вимоги до суміжних логістичних процесів; ☐ умови партнерства (частка прибутку, штрафи при порушенні угод) 	<ul style="list-style-type: none"> ☐ імідж на ринку послуг з перевезень; ☐ виконання технічних стандартів по перевезеннях; ☐ згода на інформаційний доступ до Баз Даних підприємства з перевезень; ☐ мінімальна віддаленість від попередніх і наступних логістичних процесів; ☐ вартість разового (періодичного) транспортування одиниці (партії) МР; ☐ можливість проведення комплексних перевезень, що поєднують різні МР; ☐ вартісні характеристики при об'єднанні перевезень різних МР

З погляду логістичного підходу ВП – це розподілена, що гнучко змінюється логістична інфраструктура, в якій поєднуються логістичні системи партнерів по бізнесу на період реалізації проекту з метою зниження загальних логістичних витрат.

Для новостворюваного віртуального підприємства дуже важливо є проблема проектування логістичної інфраструктури.

Один з підходів до вирішення цієї проблеми представлений у праці [4], де, базуючись на процесному підході, етап проектування ВП представлений такими бізнес-процесами: «Обґрунтування мети»; «Формування замовлення»; «Побудова логістичних ланцюгів»; «Установлення договірних відносин».

Зупинимося детальніше на бізнес-процесі: «Побудова логістичних ланцюгів». Це – багатовекторний бізнес-процес, що включає як одну із складових задачу «МОВ» стосовно всіх ресурсів (новітні прогресивні технології; наукові розробки; інформаційні, комп'ютерні, мережні ресурси; виробу; матеріали; сховища; транспорт та ін.), що необхідні підприємству для створення нового виробу.

При проектуванні ЛС віртуальних підприємств необхідно вирішити такі стратегічні питання: необхідність залучення ресурсів зі сторони; умови залучення; можливість (доцільність) інтеграції ресурсів (передача ресурсів у ведення ВП на період виконання виробу); узгодження подальшого статусу власника ресурсу; виконуваний вид діяльності; умови угод та ін.

Причому, побудова найбільш вигідної стратегії поведінки повинна проводитися як у розрізі окремого ресурсу, так і для групи взаємозалежних ресурсів (наприклад: виріб, складова частина виробу, матеріальний ресурс, складські та транспортні потужності).

З точки зору логістичного підходу проектування інфраструктури ЛС ВП із мінімальними логістичними витратами є однією з головних проблем.

Складність проблеми залежить від багатьох факторів:

- специфіка виробу, що випускається;
- характер залучених ресурсів (наукова розробка, нова технологія, готовий виріб, матеріальний ресурс, сховище, транспорт);
- номенклатурність (кількість ресурсів, за якими необхідно спроектувати ЛС);
- критерії (умови) прихильності вибору партнерів (імідж, якість, самостійність у реалізації функцій, що забезпечують, мінімальні логістичні витрати, інші умови);
- перелік структурних елементів логістичної системи;
- вимоги до рівня обслуговування клієнтів.

Слід підкреслити, що характер виробу (послуги) багато в чому визначає інфраструктуру елементів ЛС.

Так, наприклад, якщо проектується виріб, орієнтований на масового споживача, збутова логістика включатиме комплекс позадач, пов'язаний із проектуванням логістичних полігонів [5]. У випадку одиничного виробництва (випуск на замовлення) в орієнтації на клієнта – збутова логістика значно спрощується. Проектування інфраструктури ЛС віртуального підприємства здійснюється комплексом таких стратегічних задач:

- вибір напрямку діяльності;
- вибір технології організації виробництва;
- формування (пошук, вибір замовника) замовлення на виготовлення виробу (послуги);
- аналіз забезпеченості замовлення;
- побудова логістичної концепції і стратегій забезпечення виробництва;
- рішення проблеми «МОВ»(про необхідність залучення ресурсів зі сторони);
- моделювання логістичних ланцюгів ВП («Моделювання інфраструктури ВП»).

Коротка характеристика комплексу задач стратегічного рівня подана у табл. 2.

Докладніше розглянемо лише дві останні задачі: «МОВ» і «Моделювання логістичних ланцюгів ВП».

У результаті вирішення задач 1–5 буде отримана інформація, на базі якої, відповідно до заданих критеріїв ВП, будуть побудовані й оцінені варіанти забезпечення проекту необхідними ресурсами.

До складу вихідної інформації входить: перелік відсутніх ресурсів, по кожному з яких дається опис:

- технічних характеристик;
- наявних запасів даного ресурсу;
- стратегії і параметрів забезпечення;
- експертні вартісні оцінки придбання ресурсу;
- перелік робіт, спрямованих на створення ресурсу власними силами;
- експертні вартісні оцінки по створенню ресурсу власними силами; грошові засоби, що виділяються віртуальним підприємством на придбання (виготовлення) даного ресурсу.

Інструментарієм задачі «МОВ» є моделюючий стенд, що дозволяє будувати як варіанти залучення ресурсів зі сторони, передачі логістичних функцій партнерам, так і варіанти створення ресурсу власними силами. Порівняння, оцінка та вибір варіантів утворюються відповідно до критеріїв ВП.

Побудовані варіанти мають рекомендаційний характер і є відправною точкою у вирішенні задачі «Моделювання логістичних ланцюгів ВП». Взаємозалежний комплекс моделей, що реалізує цю задачу, складається із:

1. Списку претендентів за обраним ресурсом:

- пошук в інформаційному просторі власника необхідного ресурсу (Конкретизація параметрів пошуку і критеріїв вибору партнера для заданих видів ресурсів наведена у табл. 1);
- моделювання процесу переговорів;
- побудова списку партнерів.

2. Вибору зі списку претендентів – партнера (кількох) згідно з заданими критеріями ВП (Формування списку партнерів).

3. Проведення процедур 1–2 по всьому переліку ресурсів.

4. Коригування списку партнерів з урахуванням взаємозв'язку ресурсів.

У результаті рішення задачі «Моделювання логістичних ланцюгів ВП» буде здійснена прив'язка ресурсу і виду діяльності (виготовлення, постачання, збереження, транспортування), що вчиняється до нового власника, який стає партнером ВП на період реалізації проекту в рамках умов, що відображені в двосторонній угоді.

Необхідно підкреслити, що деталізація перерахованих вище задач багато в чому визначається характером залученого ресурсу. Для підтвердження викладеного розглянемо приклад, де у ролі ресурсу обране устаткування.

Задача: «Побудова інфраструктури ВП і взаємопов'язаних планів роботи його учасників».

Вихідні передумови:

- обрано вид діяльності, вид виробу (товару або послуги);
- задано технологію організації виробництва;
- проаналізовано забезпеченість виробу по всіх ресурсах.

Результатом вирішення перелічених вище задач є твердження: відсутнім ресурсом є устаткування. Наводиться перелік устаткування, необхідного для виробництва обраного виробу; їх словесний і технічний опис; стратегія їх залучення, параметри: Т, Q, С (часові, об'ємні, вартісні), умови спільної роботи у рамках ВП, інші спеціальні вимоги.

Етапи рішення задачі:

Етап 1. «Пошук в інформаційному просторі власників необхідного переліку устаткування».

Вхід:

- найменування устаткування;
- технічні характеристики;
- стратегія залучення,
- параметри: T, Q, C (вартісні),
- умови спільної роботи в рамках ВП;
- додаткові вимоги: до шуканого підприємства, на перерахованому устаткуванні якого можуть бути зроблені $k/1, \dots, N$ виробів;
- інструментарій: модель пошуку, реалізована в два етапи:
- пошук претендентів;
- добір за критеріями.

Вихід: «Перелік підприємств, що виготовляють k вироби».

Етап 2. Побудова планів робіт учасників ВП.

Вхід:

- перелік підприємств, що виготовляють k вироби;
- перелік їх устаткування;
- характеристики устаткування;
- найменування виробів, що випускаються;
- обсяги випуску;
- обмеження;
- критерії.

Інструментарій: моделі багатокритеріальної оптимізації [6].

Вихід: Список учасників ВП.

По кожному з учасників:

- перелік виконуваних робіт;
- параметри робіт: Q, T, C;
- умови спільної роботи.

У результаті вирішення зазначених вище задач кожному ресурсові буде визначений набір даних, що характеризує власників ресурсу, стратегію і параметри доставки ресурсів у місця збереження або споживання; рівні запасів і адреси збереження розподілених ресурсів; умови договорів та ін.

Ці дані, у числі інших, будуть використані при вирішенні задач моніторингу і управління логістичними процесами на етапі функціонування віртуального підприємства [7].

Основою реалізації зазначених вище задач будуть не тільки Internet-технології, а й широко представлені на ринку інформаційних технологій системи управління підприємствами, що базуються на стандартах MRP, ERP, SCM (Supply Chain Management – управління ланцюжками постачань), CRM (Customer Relationship Management – управління взаємодією (відносинами) із клієнтами).

Література

1. Родников А. Н., Логистика: Терминологический словарь. – М.: Экономика, 1995. – 251 с.
2. Davidov W.H., M.S. Malone, The Virtual Corporation – New York: Harper, 1993.
3. Гриценко В.И., Тимашова Л.А. Информационные средства и технологии виртуальных предприятий. Тези допов. 2-ї наук.-практ. конф. «Проблеми впровадження інформаційних технологій в економіці (м. Ірпінь, 2001 р.). – К.: Видавничий центр Академії державної податкової служби України, 2001.
4. Тур Л. П., Музальова В. О., Таран Л. Ю., Яненко Л.А. Інформаційні технології у проектуванні та контролінгу логістичних бізнес-процесів віртуальних підприємств. /Зб. наук. праць Академії державної податкової служби України. – 2003. – № 2 (20). – С. 33–40.
5. Тур Л.П., Музалова В.А., Таран Л.Ю. Управление запасами в постпродажной логистике. Тези доповідей 5-ї наук.-практ. конфер. «Проблеми впровадження інформаційних технологій в економіці». (м. Ірпінь, 2004 р.). – К.: Видавничий центр Академії державної податкової служби України, 2004.

6. Тимашова Л.А. Многокритериальные задачи в системе ТЭП. Математические модели сложных систем. – Киев: Наукова думка, 1973.
7. Тур Л.П., Бондарь Л.А., Музалева В.А., Таран Л.Ю., Яненко Л.А. Информационные технологии управления бизнес-процессами виртуального предприятия. Тези допов. 5-ї наук.-практ. конфер. «Проблеми впровадження інформаційних технологій в економіці (м. Ірпінь, 2004 р.). – К.: Видавничий центр Академії державної податкової служби України, 2004.

Фірсова С.Г.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту
інноваційної та інвестиційної діяльності*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Підприємництво у створенні середнього класу

В статье рассматривается проблема становления среднего класса в стране. Предусматриваются пути решения этой проблемы за счет создания условий для развития малого и среднего предпринимательства.

The given article studies the problem of middle-class arising in Ukraine. The author of the article considers some ways of solving the mentioned above problem through supporting small- and middle-sized business.

Ключові слова: соціальна політика, середній клас, мале і середнє підприємництво, соціальний статус, середній клас, економічна та соціальна точка зору.

Головним завданням сьогодення є значне підвищення життєвого рівня населення країни, оскільки майже у чверті активного населення України заробітна плата нижче за межу бідності, а майже у 40 % – менше рівня прожиткового мінімуму. Вирішення цього завдання потребує розуміння, що соціально-економічна політика держави має спрямовуватись на створення умов для одержання легальних доходів на ринку праці, що забезпечує високі соціальні стандарти. Причому досягнення цих стандартів можливе лише при умові формування середнього класу у зв'язку з тим, що основна частина середнього класу – це кваліфіковані фахівці, які заробляють власною працею або за наймом, або на засадах вільного підприємництва, але ж працею. Тому становлення середнього класу в Україні дозволить вирішити головні соціальні проблеми: створення робочих місць, повну зайнятість, забезпечення платоспроможного попиту населення. Саме ці особливості обумовлюють необхідність створення середнього класу в Україні.

Середній клас своєю суттю виступає рушійною силою позитивних змін у сфері суспільного й економічного розвитку, які дозволяють підтримувати соціальну стабільність та прогрес. Це можливо завдяки притаманним йому властивостям і функціям. Серед них особливо виділяють:

- здатність до розвитку за рахунок самостійної економічної активності і відповідальності;
- зацікавленість у соціальній стабільності та її підтримці за рахунок особистої свободи та економічної і політичної можливості її реалізації.

Саме ці особливості середнього класу обумовлюють необхідність розглянути роль підприємництва у його створенні.

Аналіз досліджень і публікацій стосовно цієї проблеми вказує на те, що розробка теоретичних питань та практичних рекомендацій з приводу становлення середнього класу в Україні проводиться недавно і цей факт є зрозумілим, адже за роки СРСР середній клас, який відповідав би всім його ознакам, був відсутній. Виходячи з національних особливостей Української держави, цим питанням приділяють увагу А.С. Гальчинський, В. Гошовський, Н. Грек, Е.М. Лібанова, І.Р. Юхновський.

Дослідженню теоретичних та прикладних проблем розвитку підприємництва присвячені праці відомих вітчизняних вчених, серед яких слід виділити, насамперед, З.С. Варналій, В.А. Кредісова, В.О. Сизоненка.

Метою цієї статті є дослідження впливу розвитку малого і середнього підприємництва на створення середнього класу в Україні.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі завдання:

- розкрити особливості окремих напрямів соціальних змін;
- розглянути процес розвитку малого і середнього бізнесу в країні як необхідну умову формування середнього класу.

Суспільству з ринковою економічною системою притаманні відповідні соціальна структура та характерні ознаки суспільної поведінки. Ринкові реформи, зокрема трансформація адміністративно-командної економіки, супроводжуються неминучими змінами соціальної структури суспільства, формуванням нових страт, які відповідають новим майновим та суспільним відносинам. Міжнародний досвід вказує на існування двох альтернативних напрямів соціальних змін: формування середнього класу як основної верстви населення або утворення соціально поляризованого суспільства з двома головними соціальними групами – багатими та бідними. Перший напрям – це рух по так званому європейському шляху, другий – по латиноамериканському.

Наявність потужного середнього класу в суспільстві означає:

- домінування в суспільстві активної життєвої позиції;
- наявність внутрішніх джерел інвестування;
- високий платоспроможний попит населення і відповідно масштабний внутрішній ринок;
- демократичні принципи управління, зокрема постійні звіти структур влади.

На відміну від цього соціальна поляризація може переокреслити розвиток демократичних засад державного устрою, намагання побудувати соціально орієнтовану економіку, становлення України як стабільної міцної держави. Безпосередніми її результатами можуть бути:

- концентрація капіталів і влади у відносно нечисленних колах;
- безконтрольність дій структур влади всіх рівнів;
- поширення корупції;
- масштабна бідність [4].

Узагальнення існуючих у світовій літературі визначень середнього класу дає підстави кваліфікувати його як соціальне угруповання, що характеризується: рівнем доходів; високим рівнем освіти і професійною кваліфікацією; помірним політичним консерватизмом, зацікавленістю у підтримці соціальної стабільності і неприйняттям маргінальної ідеології; суб'єктивною ідентифікацією себе із середнім класом.

Враховуючи притаманні середньому класу певні ознаки, ми поділяємо точку зору доктора економічних наук А.С. Гальчинського стосовно того, що в межах колишнього СРСР середнього класу не існувало. Деякі верстви населення, що тоді існували, хоча й мали певні ознаки середнього класу, однак за соціальними функціями такими не стали. Вони не виконували функцію основного економічного донора; не були носієм демократизації суспільства, а також гарантом політичних та економічних свобод. Для класичного середнього класу ці функції є визначальними. Це дозволяє дійти висновку, що за умов соціалізму верстви населення з високим рівнем освіти, відносно достатнім рівнем споживання та іншими відповідними ознаками може розглядатися скоріш за все як квазісередній клас, як «neare middle class».

Сьогодні в Україні соціальні верстви, які б відповідали всім критеріям середнього класу в суспільствах, що протягом тривалого історичного періоду розвивалися тільки (або принаймні переважно) еволюційним шляхом, як у країнах з перехідною економікою ще тільки формується. Тому групи, які мають частину таких ознак, у країні є. Верства середнього класу в Україні оцінюється різними дослідниками на рівні 14–20 % населення, за дослідженнями Е.М. Лібанової – 9,8 % населення, а потенційний резерв його зростання оцінюється в 40 – 45 % населення.

Дослідження самоідентифікації населення стосовно середнього класу було проведено Центром Розумкова, де дійшли таких висновків: незважаючи на те, що суспільство значною мірою бідне, самоідентифікація населення залишається майже без змін. Багато хто, попри життєві негаразди, зараховує себе до середнього класу.

Серед респондентів, які віднесли себе до середнього класу, 49,3 % чоловіків і 50,7 % жінок.

Більшість (57,1 %) середнього класу становлять громадяни активного трудового віку – 25–49 років; 20,5 % – молодь 18–24 років; 22,4 % – громадяни від 50 років.

За рівнем освіти більшість (65,7 %) належить особам, які мають середню загальну або спеціальну освіту; 20,4 % – громадяни з вищою освітою; 7,4 % – з незакінченою вищою; молодші спеціалісти та бакалаври становлять 1,3 % середнього класу.

За соціальним статусом, найбільш значущі групи середнього класу становлять спеціалісти (19,8 %); кваліфіковані робітники (14,7 %); пенсіонери (13,5 %); учні та студенти (8,5 %); службовці (7,8 %). Підприємці становлять лише 4,7 % середнього класу; керівники різного рівня – 3,3 %; фермери та орендарі – 0,1 % [8].

Таким чином, соціально-демографічний склад українського середнього класу загалом відповідає усталеним уявленням про середній клас розвинутих країн – за віковими та освітніми показниками. Проте, привертає увагу мізерна частка у середньому класі України власників – підприємців, фермерів та орендарів. Переважну частку середнього класу становлять наймані працівники та особи, які знаходяться на утриманні суспільства або сім'ї (пенсіонери, учні, студенти). Це робить середній клас України надзвичайно вразливим і залежним від ситуації на ринку праці (наявності робочих місць і ціни праці), а у остаточному підсумку – від держави, оскільки вона залишається найбільшим роботодавцем в Україні. Отже, одним із завдань формування середнього класу є зміна структури його за соціальним статусом у бік збільшення частки підприємців. Слід сказати, що саме гарантована зайнятість відповідно до одержаної кваліфікації забезпечує добробут населення і значну частку доходу для створення середнього класу. Гарантією забезпечення зайнятості є розвиток малого та середнього бізнесу, з яким безпосередньо пов'язано формування середнього класу в будь-якій країні. Як така проблема «середнього класу» не є самоціллю, але дослідження соціально-економічного розвитку як розвинутих країн, так і держав, економіка яких знаходиться у процесі трансформації, у тому числі й пострадянських країн, засвідчують, що без суттєвого вкладу середнього класу у ВВП кожної країни соціальна структура суспільства не є гармонізованою, причому саме його формування пов'язується, насамперед, з правовими та інституціональними умовами для розвитку малого та середнього бізнесу.

Роль малого підприємництва визначається розв'язанням як економічних, так і соціальних питань. Зокрема, мале підприємництво є не тільки джерелом коштів для існування, а й способом розкриття та реалізації власного потенціалу. Мале підприємництво створює додаткові робочі місця, забезпечує зниження рівня безробіття та соціальної напруги, сприяє зміні психології суспільства та життєвих орієнтирів значної частини населення. Але найбільш вагоме значення малого підприємництва для України, полягає у сприянні формуванню середнього класу, який є основою соціально-економічних реформ, гарантом політичної стабільності та демократичного розвитку суспільства.

Становлення малого підприємництва в Україні відбувається одночасно зі становленням її незалежності та формуванням ринкових основ економіки. За офіційними даними, станом на 1 січня 2003 р. в Україні було зареєстровано 253,8 тис. малих підприємств, понад 2,4 млн. фізичних осіб-підприємців та 43 тис. селянських (фермерських) господарств [6]. Протягом 1991 – 2003 рр. розвиток малого підприємництва характеризувався стійкою тенденцією до зростання кількості малих підприємств [5]. За цей період їхня кількість зросла у 5,8 раза і становила 275,0 тис. Чисельність зайнятих на малих підприємствах за цей період зросла у 3,2 раза.

Слід відзначити, що темпи розвитку малого підприємництва в Україні є недостатніми для забезпечення виконання комплексу притаманних йому функцій. Наприклад, темпи зростання кількості малих підприємств впродовж останніх років мали тенденцію до зниження. Негативною тенденцією є те, що при загальному збільшенні кількості малих підприємств протягом трьох

останніх років спостерігається зменшення питомої ваги підприємств, які випускають продукцію та надають послуги. Такі тенденції не сприяють формуванню середнього класу.

Дуже істотними є регіональні відмінності у розвитку малого підприємництва. Зокрема, 54,7 % загальної кількості малих підприємств зосереджено лише у семи регіонах: у м. Києві, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Львівській, Одеській областях та Автономній Республіці Крим. На малих підприємствах цих регіонів задіяно 51 % працівників малих підприємств України. За кількістю малих підприємств на 10 тис. осіб населення показник вище середнього по Україні мають лише м. Київ, Миколаївська, Львівська, Харківська області та Автономна Республіка Крим. Найнижчі значення цього показника зафіксовано у Тернопільській області, а різниця між максимальним і мінімальним показниками становить 4,7 раза [2].

Аналіз регіональних аспектів малого підприємництва дозволяє дійти висновку, що подальший розвиток малого підприємництва потребує формування і здійснення відповідної ефективної та гнучкої регіональної політики.

Під регіональною політикою розвитку підприємництва слід розуміти, з одного боку, чітко опрацьовану в законодавчому аспекті практичну діяльність центральних органів виконавчої влади і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в усіх регіонах країни, спрямовану на створення необхідного комплексу умов розвитку підприємництва, а з іншого, – соціально-економічні заходи, здійснювані на базі загальнодержавної політики, закріпленої у законодавстві самими регіонами для досягнення тих чи інших регіональних і місцевих цілей та завдань [2].

Досвід реалізації регіональних програм впродовж трьох останніх років дав можливість виявити головні перешкоди в розвитку підприємництва на місцевому рівні та визначити найбільш продуктивні напрями діяльності місцевих органів влади з формування сприятливого підприємницького клімату на відповідних територіях. До таких напрямів належить впорядкування нормативного регулювання підприємницької діяльності. Воно відбувається в рамках реалізації на місцях єдиної державної регуляторної політики і включає формування нормативно-правової бази у сфері підприємництва, перегляд чинних нормативних актів на відповідність вимогам ринкових відносин, усунення обмежень, що стримують розвиток підприємницької діяльності.

Розвиток середнього бізнесу справляє багатоплановий вплив на формування ринку праці, зайнятість і використання трудового потенціалу. Насамперед слід зазначити, що диверсифікація виробництва, активізація інноваційних процесів, впровадження нових технологій, розширення обсягів виробництва товарів і послуг підтримують попит на найману робочу силу, одночасно змінюючи його структуру. Так, розробка і впровадження принципово нових наукових, технологічних та організаційних рішень неможливі без постійного підвищення якісного рівня робочої сили і насичення всіх ланок виробництва творчими працівниками. А саме, середній бізнес на сучасному етапі інтелектуалізації суспільної праці орієнтується на якісно нову робочу силу, для якої характерні високий рівень мотивації, організації та професійної підготовки.

Прогнозно-аналітичне дослідження ринку праці у контексті розвитку середнього бізнесу, утвердження ринкових відносин в Україні дає підстави стверджувати, що важливим завданням на найближчі роки є формування професійної еліти, основними групами якої є підприємці, менеджери та висококваліфіковані спеціалісти, зокрема інженери, здатні забезпечити ефективне використання сучасних технологій, здійснити технологічний прорив. Середній бізнес сприяє трансформації професійно-кваліфікаційного складу робочої сили відповідно до вимог економіки.

Формування середнього класу в Україні потребує значних обсягів фінансування, причому джерела його повинні бути як кошти українських інвесторів, у тому числі й держави, так і іноземних. Що стосується іноземного інвестування економіки України, то, за даними Держкомстату, станом на початок 2004 р. загалом надходили інвестиції зі 114 країн світу. Однак, найбільший їх обсяг надійшов зі США – 1074,8 млн. доларів (16,1% до загального обсягу), Кіпру

— 779,2 млн. (14,7%), Великої Британії — 686,1 млн. (10,1%), Нідерландів — 463,9 млн. (7,0%), Німеччини — 441,4 млн. доларів (6,6%).

Потоки інвестицій за регіонами України розподілялися нерівномірно: у розрахунку на душу населення в Києві прямі інвестиції становили 708 доларів, Чернівецькій, Хмельницькій, Вінницькій та Тернопільській областях – відповідно 16,3; 19,9; 21,7 та 23,6 доларів. Найбільш потужні вклади іноземних інвесторів були спрямовані до Києва (34,6 % загального обсягу), Київську (7,9 %), Донецьку (7,3 %), Запорізьку (6,8 %), Дніпропетровську (6,7 %) та Одеську (5,4 %) області.

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, вкладених в економіку України, станом на 1 липня 2005 р. становив 192 долара на одну людину. Це вказує на те, що обсяги прямих іноземних інвестицій впали на 14,4 %. Саме це вплинуло на зниження ВВП країни вперше з 1999 р.

Існує значна різниця в інвестиційній привабливості регіонів. Як засвідчує статистика 2005 р., у п'ять областей – Донецьку, Дніпропетровську, Харківську, Луганську та м. Київ – вкладено більше половини обсягу капітальних інвестицій.

Більшість інших регіонів розраховувати на інвестування за рахунок власних коштів підприємств не має можливості, оскільки майже у половини з них частка прибуткових підприємств значно нижча за середню по країні. Окрім того, негативно впливає погіршення економічної ситуації у країні. Свідченням цього є приклад Хмельницької області, де спад інвестицій в основний капітал досяг 45 %, у Чернівецькій – 14,9 %. Таким чином, однією із проблем, яка потребує свого вирішення, є ліквідація диспропорцій в інвестиційній привабливості регіонів. Економіці регіонів, які прагнуть залучити до партнерства значних інвесторів, бракує маркетингових досліджень і якісного позиціонування їх на ринку. Адже, крім розмов, що Україні є що запропонувати інвестору, реальних пропозицій вкрай мало, і проходять вони чомусь повз реальних потенційних інвесторів. Наразі деякі іноземці беруть ініціативу в свої руки, намагаючись самотужки розвідати, які підприємства у тій чи іншій сфері потребують інвестицій, наскільки це перспективно, пропонують свій інвестпроект (тоді як це має відбуватись з точністю до навпаки)... А згодом натрапляють на складні, навіть для українця, процедури оформлення потрібної документації, права власності чи оренди землі, промислових потужностей тощо (від 1,5 до 2 років) [7]. Формування середнього бізнесу за рахунок прямих іноземних інвестицій не забезпечує подальшого розвитку підприємництва, а, значить, і формування середнього класу.

На основі викладеного матеріалу доходимо таких висновків:

- Подальший процес формування середнього класу безпосередньо пов'язаний із процесом створення сприятливих правових, економічних та організаційних умов розвитку підприємництва, яке є визначальним фактором не лише формування, а й подальшого розвитку середнього класу.
- Головним положенням має бути усвідомлення того, що становлення середнього класу в реформованому українському суспільстві повинно відбуватися не шляхом створення принципово нового, неіснуючого в Україні соціального угруповання, а поступовою трансформацією відповідних соціальних груп і способу їх життя.
- Основні зусилля мають бути спрямовані на так званих протосередніх, тобто на ті групи населення, які балансують між бідністю та добробутом. Вони сьогодні становлять найбільшу верству суспільства, об'єднуючи майже половину населення країни. Завдяки досить високій освітній та професійній підготовці (52,8 % з осіб старше 25 років, що належать до цієї групи, мають професійну освіту, у тому числі 38,8 % вищу), вони мають необхідний для росту потенціал [3].

Завдання держави полягає у створенні можливостей його реалізації шляхом забезпечення умов для розвитку підприємництва, що у свою чергу сприятиме становленню середнього класу в Україні.

На нашу думку, вирішення цієї проблеми приведе:

- з економічної точки зору – до формування фінансової основи діяльності держави і місцевої влади;
- з соціальної – можливості заробляти на гідне життя власною працею, виконання стабілізуючої функції у суспільстві, уникнення соціальних потрясінь.

Література

1. Варналій З.С. Мале підприємництво: основи теорії і практики. – К.: Т-во «Знання»; КОО, 2003. – 302 с.
2. Варналій З.С., Павлюк А.П. Регіональна політика сприяння розвитку малого підприємництва в Україні / www.president.gov.ua/officedocuments/82563326.html
3. Гальчинський А.С. Базові проблеми становлення середнього класу. – К.: Економіка прогнозування, 2002.
4. Лібанова Е. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу. – К.: Економіка і прогнозування, 2002.
5. Малі підприємства в Україні у 2002 році: Статист. зб./ Держкомстат України. – К., 2003. – 207 с.
6. Проблемні питання розвитку підприємництва в Україні: регуляторна політика держави та заходи щодо підтримки малого та середнього бізнесу: Інформ.-аналіт. та довід. матер. до парлам. слухань, 14 трав. 2003 р. – К.: ВРУ, 2003. – 39 с.
7. Розвиток підприємництва в Україні. – К.: Надра-друк, 2003. – 248 с.
8. Шангіна Л. Середній клас в Україні як суб'єкт громадянської активності. – К.: Центр Розумкова, 2002.

Чеберяко О.В.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри грошового обігу та кредиту
Київський національний університет імені Тараса Шевченка.*

Фінансове забезпечення соціально-економічного розвитку територіальних громад

В статье освещаются особенности финансового обеспечения социально-экономического развития территориальных общин, обобщаются опыт упрочения собственной доходной базы местного самоуправления и усиление финансовой самостоятельности местных бюджетов.

Some peculiarities of financial support for social and economic development rendered to local communities have been revealed in the present article. There has also been summarized the experience of strengthening local self-government incomes, as well as reinforcing financial independence of local budgets.

Ключові слова: місцеві громади, фінансове забезпечення, бюджетна система, державний бюджет, місцеві бюджети, доходи, податки, трансферти.

Головна мета міжбюджетних відносин полягає у тому, щоб створювати рівні економічні умови соціально-економічного розвитку для всіх суб'єктів держави. Конституцією України наша держава визначається як унітарна і водночас передбачається розвиток інституту місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування, є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Проблеми фінансового забезпечення органів самоврядування і соціально-економічного розвитку територіальних громад розглядалися в працях С.Буковинського, О.Василика, В. Гейця, О. Кириленко, В. Кравченка, І. Луніної, О. Лилик, В. Опаріна, Т. Поляка, К. Павлюк, Д. Черника, Л. Шаблістої, С. Юрія. Водночас, подальшої розробки вимагають проблеми зміцнення власної доходної бази місцевого самоврядування і посилення фінансової самостійності місцевих бюджетів за умов бюджетного унітаризму.

Метою цієї статті є виявлення особливостей фінансового забезпечення соціально-економічного розвитку територіальних громад в Україні.

Для досягнення мети передбачалося вирішити такі завдання:

- дослідити чинну практику формування фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування, які значною мірою вирішують проблеми соціально-економічного розвитку територіальних громад;
- розкрити роль місцевих податків та зборів як важливих фінансових інструментів соціально-економічного розвитку територій;
- визначити шляхи поліпшення фінансового забезпечення територіальних громад насамперед на рівні сіл, селищ, міст районного підпорядкування.

Повноваження органів місцевого самоврядування поділяються на власні та надані. Надання окремих державних повноважень органами місцевого самоврядування може відбуватися у двох формах:

- передачі – коли певне повноваження органу державної влади виключається з його компетенції та підпадає під компетенцію місцевого самоврядування;
- делегування – надання права вирішення будь-якого питання органам місцевого самоврядування одноразово впродовж певного проміжку часу або безстроково. Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» (21 травня 1997 р.) конкретизуються основні положення Конституції щодо місцевого самоврядування. Законодавчо було визнано, що місцеве самоврядування, як одна з головних підвалин кожної демократичної держави, функціонує на засадах самостійності та фінансової незалежності. Фінансова незалежність органів місцевого самоврядування є вирішальною у здійсненні функцій і завдань, які на них покладаються за сучасних складних умов становлення Української держави [1].

Фінансову незалежність місцевого самоврядування можна розглядати як можливість самостійного вирішення питань комплексного фінансового забезпечення економічного та соціального розвитку території, що входить до компетенції відповідного рівня місцевого управління. Передумовою фінансової незалежності є розумна з точки зору економічної доцільності децентралізація влади та адекватний розподіл повноважень, відповідальності та фінансово-економічної бази між центром і органами місцевого самоврядування.

Концептуальні основи фінансової незалежності місцевого самоврядування полягають в оптимальному врахуванні інтересів держави, підприємницьких структур, населення і місцевого самоврядування [2]. Головною ознакою фінансової незалежності органів місцевого самоврядування є володіння та самостійне розпорядження фінансовими ресурсами, розмір яких має відповідати функціям і завданням, що покладаються на ці органи [3]. З питанням фінансової незалежності органів місцевого самоврядування тісно пов'язана проблема самостійності місцевих бюджетів як визначальної складової фінансової незалежності місцевого самоврядування. Встановлення та забезпечення самостійності місцевих бюджетів є важливим завданням у процесі ринкової трансформації українського суспільства.

Основними складовими поняття самостійності місцевих бюджетів є:

- невключення місцевих бюджетів до державного та інших бюджетів;
- наявність власних та закріплених джерел доходів місцевих бюджетів;
- право самостійно визначати напрями використання бюджетних коштів;
- компенсація державою додаткових видатків органів місцевого самоврядування, які виникають унаслідок рішень, що ухвалюють органи державної влади [4].

Незважаючи на прийняття Закону «Про місцеве самоврядування», до кінця 1990-х років не відбулося відчутних позитивних зрушень у цій справі, а міжбюджетні відносини в Україні значною мірою продовжували зберігати найхарактерніші риси радянських часів. Із зведеного бюджету в розпорядження місцевих бюджетів спрямовувалося 30 % бюджетних ресурсів, а 70 % – до державного бюджету. У Росії, наприклад, цей показник становив 50 %, у Німеччині – 46, у Бельгії, Франції, Великобританії, Швеції та ін. – до 60 %. Тобто реформування міжбюджетних відносин стало однією з актуальних проблем бюджетного процесу в Україні.

На міжбюджетних відносинах негативно позначалась нестабільність доходів, а місцеві бюджети не могли у повному обсязі забезпечувати видатки, особливо у соціальній сфері. Не випадково уже тоді науковці-фінансисти, зокрема, доктор економічних наук В. Кравченко, обґрунтовували необхідність розробки спеціальної концепції реформ міжбюджетних відносин, яка б узагальнювала наукові напрацювання в цій сфері і визначала основні цілі та завдання, етапи реформування міжбюджетних відносин відповідно до нових політичних змін державного устрою [5].

Історичний досвід вказує на те, що реформи міжбюджетних відносин у розвинутих країнах відбувалися саме у рамках загальних процесів економічної децентралізації і пов'язані з передачею відповідальності за виконання тих чи інших функцій від центру до місцевих органів влади. У 70–80-х роках ХХ ст. більшість європейських країн здійснили перерозподіл повноважень і відповідальності між різними рівнями влади, розширивши сферу компетенції нижчих рівнів влади. Причому заходи, спрямовані на децентралізацію, були прийняті як країнами з давніми традиціями централізованого управління (наприклад, Франція), так і іншими державами, що мали децентралізовану модель управління (Федеративна Німеччина) [6]. Отже, у країнах Західної Європи реформування міжбюджетних відносин відбувалося на основі фіскальної децентралізації як однієї з найважливіших складових організації місцевих фінансів, та принципу субсидарності, згідно з яким повноваження центру зберігалися лише у випадку їх ефективнішого виконання. Приватизація і дерегуляція суспільного сектора економіки у зарубіжних країнах надала можливість підприємницьким структурам, об'єднанням громадян, кооперативам, приватним добровільним асоціаціям та іншим недержавним організаціям виконувати функції, відповідальність за які раніше покладалася на уряд. Такі заходи сприяли не лише соціально-економічному розвитку територій, а й посилили фінансову самостійність органів місцевого самоврядування та полегшили тягар, який покладалася на центральний уряд. Децентралізація державних повноважень супроводжувалася введенням нових фінансових джерел на місцевому рівні, серед яких найбільш поширеними є такі:

- самофінансування за рахунок збирання плати за надані послуги зі споживачів;
- застосування схеми спільного фінансування послуг через грошові та трудові внески споживачів;
- збільшення місцевих надходжень через запровадження майнового податку або податку на продаж;
- використання міжбюджетних трансфертів;
- санкціонування муніципальних запозичень і мобілізація ресурсів центральних або місцевих органів влади за допомогою гарантійних позик.

Реформування міжбюджетних відносин в Україні на основі конституційного положення про розвиток місцевого самоврядування розпочалося з 2001 р., яке супроводжувалося децентралізацією фінансових ресурсів та зміцненням фінансової бази органів місцевого самоврядування.

Сьогодні в Україні сформовані принципово нові концептуальні основи розвитку місцевого самоврядування. Головна їх ідея полягає у тому, щоб радикально змінити чинну модель територіальної організації влади, привести її у відповідність із європейськими засадами і стандартами шляхом перерозподілу повноважень влади на користь місцевого самоврядування. Така організація влади оптимізує бюджетний процес.

Фінансова самостійність місцевих бюджетів залежить, насамперед, від того, як формується їх доходна база. Бюджетний кодекс України визначив загальні методологічні норми стосовно процесу формування місцевих бюджетів та міжбюджетних трансфертів, права та обов'язки усіх рівнів влади щодо виконання бюджету і, таким чином, створив стабільну та довгострокову систему міжбюджетних відносин. Так, ст. 64 Бюджетного кодексу закріплені доходи за

бюджетами місцевого самоврядування, що враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, які забезпечують стабільне наповнення цих бюджетів виключно у грошовій формі.

З бюджетів міст районного значення, сіл, селищ здійснюються видатки на фінансування бюджетних установ та заходів по наданню соціальних послуг, гарантованих державою. Виконавчі органи відповідних рад, міські, селищні, сільські голови (якщо не створені відповідні виконавчі органи) несуть відповідальність за здійснення цих видатків.

Статтею 88 Бюджетного кодексу закріплюються видатки, що здійснюються з бюджетів сіл, селищ, міст районного значення та враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів. Це видатки на утримання органів місцевого самоврядування, дошкільних закладів, шкіл, дільничних лікарень, медичних амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів, сільських, селищних та міських палаців культури, клубів, бібліотек.

Крім того, ст. 69 та 91 Бюджетного кодексу визначено перелік доходів та видатків, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів. Головними серед таких доходів є, насамперед, місцеві податки і збори, а також плата за землю у тому обсязі, в якому вона зараховується до зазначених бюджетів.

Закріплення на довгостроковій основі та виведення поза межі бюджетного регулювання 15 видів надходжень до місцевих бюджетів є вагомим елементом, що закладає самостійність у взаємовідносинах між бюджетами і значно поліпшує фінансове забезпечення територіальних громад.

Таким чином, у Бюджетному кодексі чітко визначені джерела надходжень та види видатків бюджетів сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань.

Водночас проблемним питанням формування цих бюджетів є те, що відповідно до положень Бюджетного кодексу міжбюджетні відносини на рівні районного бюджету та бюджетів міст районного значення, сіл, селищ віднесено до компетенції районної ради. Тобто, бюджетна реформа на рівні району має половинчатий характер і потребує поглиблення.

Отже, сьогодні нагальною є потреба у розробці законодавчо визначених норм побудови відносин між місцевими бюджетами у процесі розподілу бюджетних ресурсів, виділених державою на виконання покладених на місцеві органи влади функцій. Насамперед це стосується врегулювання трансфертних відносин між бюджетами, що входять до складу зведеного бюджету району.

Встановлення законодавчо-правових норм побудови стосунків між місцевими бюджетами району має забезпечити прозорий, формульний порядок формування цих бюджетів та розподіл трансфертних ресурсів зведеного бюджету району. Зазначене сприятиме реальності, прогнозованості показників місцевих бюджетів та поліпшенню фінансового забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування. Виходячи з принципу єдності бюджетної системи України, що забезпечується єдиним регулюванням бюджетних відносин, доцільним є визначення обсягу дотації вирівнювання для бюджетів сіл, селищ, міст районного значення з районного бюджету здійснювати на затверджених Бюджетним кодексом методиках та правилах визначення дотації вирівнювання місцевим бюджетам з державного бюджету. Тобто, обсяг цього трансферту визначається як перевищення розрахункового обсягу видатків, за видатковими повноваженнями, визначеними ст. 88 Кодексу, над прогнозним обсягом доходів, що враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів (ст. 64).

Для обчислення обсягу міжбюджетних трансфертів пропонується застосовувати формулу, за якою б враховувались такі параметри:

- фінансові нормативи бюджетної забезпеченості та коригуючі коефіцієнти до них;
- кількість мешканців та кількість споживачів соціальних послуг;
- індекс відносної податкоспроможності відповідного села, селища, міста районного значення;
- прогнозний обсяг доходів бюджетів місцевого самоврядування;

□ коефіцієнт вирівнювання.

Водночас, з метою досягнення відповідності між видатковими зобов'язаннями органів місцевої влади і регулятивними функціями по збалансуванню соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних утворень науковці пропонують коригувати нормативи бюджетної забезпеченості на коефіцієнт розвитку адміністративно-територіального утворення, який обчислено через механізм середньозважених індексів за такими (j) показниками: обсяги промислового виробництва, роздрібногo товарообігу, виробництва товарів народного споживання, платних послуг населенню, рівня середньомісячної заробітної плати, рівня офіційно зареєстрованого безробіття в районі. Згідно з цим, нормативи бюджетної забезпеченості визначатимуться за формулою:

$$N_{vir} = N_{vi} * [1 + (1 - li)], \quad [1]$$

де N_{vir} – розрахований норматив бюджетної забезпеченості певного виду видатків (v) для забезпечення розвитку i -того регіону;

N_{vi} – діючий норматив бюджетної забезпеченості розвитку i -того регіону;

li ; – індекс рівня ділової активності, який пропонується визначати за такою формулою:

$$li = \sum_{j=1}^n \frac{K_j \div N_i}{K_{sr}} / n, j=1...6, \quad [2]$$

де li , – це інтегральний індекс ділової активності i -того району; K_j – це значення j -ого показника для окремого району; N_i – чисельність населення i -того району; K_{sr} – це середньорегіональне значення j -ого показника; n – кількість показників.

Таким чином, регіони з рівнем розвитку нижчим за середній отримають норматив відповідно вищий за середній і навпаки, завдяки чому будуть створені відносно однакові умови щодо досягнення певного рівня розвитку кожним із регіонів. Проте, запропонована методика може бути ефективною лише за умов, якщо в процесі фінансового вирівнювання основні параметри міжбюджетних розрахунків закріплюватимуться за регіонами на тривалий період (4–5 років). Це стимулюватиме місцеві органи влади до розширення бази податкових надходжень та підвищення рівня самофінансування адміністративно-територіальних утворень [7].

Після ухвалення Бюджетного кодексу взаємовідносини між державним та місцевими бюджетами визначає принцип розподілу на стабільній основі фінансових ресурсів та максимального врахування у межах загального балансу фінансових ресурсів у державі, пріоритетів спрямування коштів бюджету та необхідності оптимізація їх розподілу між бюджетними програмами та рівнями бюджетів. Цьому підпорядковується і діючий механізм автоматичного перерахування трансфертів з державного бюджету до 686 місцевих бюджетів. В Україні зросли доходи бюджетів усіх рівнів, зокрема бюджетів територіальних громад. Проте, доходи останніх потребують подальшого перегляду податкових механізмів і введення нових реальних податків і зборів, які б на місцевому рівні оптимально задовольняли інтереси соціально-економічного розвитку самоврядних громад.

Як основне джерело утворення бюджетних доходів, податки виступають провідною ланкою у загальному процесі регулювання міжбюджетних відносин. Водночас вони є найважливішим джерелом перерозподілу фінансів між суб'єктами бюджетної системи і відіграють вирішальну роль у забезпеченні економічного зростання, а також добробуту населення як територіальних громад, так і України у цілому. Ступінь впливу податків на соціально-економічний розвиток територіальних громад і держави загалом визначається їх структурою та пріоритетними напрямками здійснюваної у державі податкової політики.

З метою поліпшення фінансового забезпечення територіальних громад у науковій літературі пропонується підняти значення і роль місцевих податків і зборів у формуванні фінансових ресурсів місцевого самоврядування, розширити перелік тих місцевих податків, які є платою за певні місцеві послуги і відображають політику місцевої влади. Одним із можливих напрямів розширення переліку місцевих податків і зборів є запровадження місцевих акцизів, наприклад, на тютюнові та алкогольні вироби; повернення до використання податку з продажу імпортованих товарів. Розширення переліку місцевих податків і зборів повинно відбуватися за рахунок запровадження податків із цільовим використанням одержаних коштів. Отже, місцеві податки та збори повинні стати надійним інструментом економічного розвитку територій, вирішення різнопланових проблем територіальних громад, зменшення соціальної напруги. Водночас, крім посилення фіскального значення місцевих податків і зборів, пропонується включити до їх складу деякі загальнодержавні податки з числа тих, що традиційно надходять до місцевих бюджетів, ввести податок на нерухомість тощо. Все це значно посилить самостійність місцевих бюджетів, сприятиме вдосконаленню фінансового забезпечення соціально-економічного розвитку територіальних громад, істотно збільшить роль і відповідальність місцевої влади та органів самоврядування у вирішенні комплексу завдань ринкових перетворень, проблем соціальної політики, економічного та науково-технічного розвитку.

Але які б методи фінансового забезпечення самоврядних територій не застосовувалися, вони не досягають своєї мети, якщо недостатній економічний розвиток територіальних громад.

Разом з тим слід враховувати, що реформа міжбюджетних відносин відбувається в рамках загальних процесів економічної децентралізації, які пов'язані з передачею відповідальності за виконувані функції від державного сектора до приватного.

Література

1. Голікова Т. Методологічні засади розмежування функцій державного управління і місцевого самоврядування // Економіка України. — 1996. — № 4. — С. 49.
2. Павлюк К.В. Концептуальні основи фінансової незалежності місцевого самоврядування // Фінанси України. — 1997. — № 7. — С. 36–37.
3. Кириленко О.П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика). — К.: НІОС, 2000. — С. 324.
4. Там само. — С. 330.
5. Кравченко В.І. Місцеві фінанси України. — К.: Т-во «Знання» України, 1999. — 487 с.
6. Опарін В.М., Малько В.І., Кондратюк С.Я. Бюджетна система: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. — К.: КНЕУ, 2000. — 208 с.
7. Бречко О.В. Фінансовий механізм державного регулювання економіки регіону (на прикладі Тернопільської області): Автореф. дис.... канд. екон. наук. — К., 2004. — С. 10–11.

Р

Політика, історія, культура

Антонченко Т.В.,

*канд. істор.наук, мол.наук.співроб. кафедри міжнародних
організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Міжнародні відносини України зі слов'янськими народами у процесі державотворення в ХХ ст.

В статье анализируется становление и развитие внешнеполитических связей Украины на международной арене.

The author of the given article analyses the establishment and development of foreign relations of Ukraine on the international arena.

Ключові слова: державотворення, зовнішньополітичні зв'язки, міжнародний розвиток, політичний розвиток, слов'янські держави, Україна.

Здобуття Україною незалежності перетворило її на повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Активна зовнішньополітична діяльність України, реалізація її міжнародної правосуб'єктності стали важливими чинниками процесів українського державотворення.

Основні напрями зовнішньої політики відкрили перед Україною широкі перспективи багатогранної міжнародної діяльності. Хоча, слід зазначити, що на шляху реалізації суверенних прав у сфері міжнародних відносин і встановлення безпосередніх зовнішньополітичних зв'язків на міжнародній арені Україна зіштовхнулася із серйозними проблемами як внутрішнього характеру – обмеженими можливостями економічної бази, валютно-фінансовими негараздами, відсутністю власного досвіду в сучасних дво- і багатосторонніх міжнародних зносинах, опором певних політичних сил та нових політичних еліт, так і зовнішнього – негативними наслідками ізоляції від загальноєвропейських структур та сталими стереотипами у міжнародній сфері щодо оцінки України як однієї з республік колишнього СРСР.

Змагання українського народу за власну державність у ХХ ст. розпочались на початку сторіччя і були тісно пов'язані з історичними долями інших слов'янських народів Європи.

Висвітленню цих питань присвятили свої праці В.Дем'янець, А.Чубар'ян, М.Держалюк та інші науковці. У 1998 р. побачила світ монографія М.Держалюка, в якій висвітлюється міжнародне становище України у період національно-визвольної революції 1917–1922 рр., коли українська нація у віковичному прагненні до незалежності здобула, хоч і тимчасову, але значну перемогу. Завдяки молодій національній дипломатії незалежність України визнали провідні держави Центральної Європи. Однак у подальшому міжнародне становище виявилось несприятливим для українських визвольних сил, які опинилися у міжнародній ізоляції. Здобувши незалежність, держава отримала широке міжнародне визнання, що позитивно вплинуло на її становище і подальшу долю.

Революція 1917 р. у Росії докорінно змінила становище країн Східної Європи. Світовий конфлікт та революційна боротьба фактично призвели до розпаду протягом 1917–1918 рр. могутніх багатонаціональних імперій: Російської, Австро-Угорської та Османської. На руїнах колишніх велетнів постали нові суверенні незалежні слов'янські держави, які прагнули здобути

визнання та посісти належне місце на світовій арені серед суб'єктів міжнародного. Серед новоутворених держав на сході Європи була і Україна.

Березень 1917 р. на Україні позначився бурхливим процесом формування державності українського народу. 4 березня було створено найвищий державний орган – Центральна Рада. У квітні національний конгрес у Києві прийняв рішення про автономію України у складі федеративної республіки Росії. Слід зазначити, що національно-визвольні сили країни на початку цього року прагнули зберегти федеративні зв'язки з Росією, але Україна не змогла вибороти права на самостійне існування.

У міру того, як стало зрозумілим, що Росія остаточно виходить з війни проти Німеччини, продовження війни Україною набувало для Антанти ключового значення. Союзники обговорювали можливості й умови надання фінансової та технічної допомоги в обмін на продовження Україною війни. Як згадував один з провідних діячів Ради П. Христюк, «...плани-пропозиції представників Антанти зводились до того, щоб утворити з українців-воєнків кілька корпусів, які разом з чехословацькими полками, сформованими з австрійських полонених і мобілізованих чехів-колоністів з України, а також поляками, зайняли б найважливіші пункти на румунському і південно-західному (українських) фронтах і таким способом притягували б на цих фронтах певну кількість війська Центральних держав» [15, с. 69]. Проте заклопотана війною з Німеччиною, не маючи на сході Європи відповідних військових ресурсів, Антанта мало чим могла допомогти українському уряду й уникала жорстких зобов'язань перед Центральною Радою. Реально на розвиток подій у цьому регіоні впливали Росія і Німеччина.

З другого боку, Центральна Рада була не в змозі виправдати сподівання Антанти і протистояти центральним державам у військовому плані. У той час на території України перебувала кількомільйонна армія, але серед її складу лише 20% було українізовано. Українське військо, що налічувало від 400 до 600 тис. осіб, зібране з українців, розпорошених у царській армії, не відповідало завданням національної армії [5, с. 28].

Перебіг подій, що склався наприкінці 1917 р., підштовхнув Центральну Раду проголосити III Універсал і ті самі події змусили українців домагатися допущення до мирових переговорів у Брест-Литовську представників УНР як самостійної держави. Україна, яка тільки ставала на ноги, мала реальну можливість диктувати свої умови миру, що окрім практичних, безпосередніх здобутків, мали ще й історичну далекосяжну вагу і офіційне визнання української державності на міжнародній арені.

3 грудня 1917 р. за підписами Леніна та Троцького був виданий ультиматум більшовицького уряду під назвою «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», згідно з яким право на самостійність України визнавалося тільки за умови встановлення там радянської влади. За змістом цей документ був зверненням керівництва Росії до народних мас України та повністю ігнорував державні органи УНР, підкреслюючи цим, що вся повнота влади належить Раді Народних Комісарів і на Україні. 5 грудня український уряд відповів на радянський ультиматум виваженими та переконливими твердженнями про те, що державний устрій і вищі органи влади України служать інтересам та потребам основних верств населення, заперечував формування державного ладу на зразок радянської системи [5, с. 22–23].

Саме з моменту отримання українським урядом ультиматуму більшовиків від 3 грудня 1917 р. УНР вступила на шлях самостійної міжнародної політики. Після цього Генеральний секретаріат через тиждень звернувся до воюючих і нейтральних держав з нотою, в якій зазначалося, що УНР після проголошення 20 листопада свого III Універсалу «...стає на шлях самостійних міжнародних відносин до тих пір, поки не буде створена загальнодержавна федеративна влада в Росії й не станеться поділу міжнародного представництва між урядом Української Народної Республіки й Федеративним урядом майбутньої Федерації» [6, с. 227–229].

На VII сесії Центральної Ради, яка відбулась 12–17 грудня, визначились остаточно зовнішньополітична орієнтація переважно на країни Центральної Європи, сформувалась

українська делегація на переговорах у Брест-Литовську і перед нею було поставлено першочергове завдання – перешкодити Росії підписати від імені УНР мирний договір з делегаціями країн Четверного союзу; вимагати укладання загального миру; відстоювати інтереси України як держави незалежної і нейтральної, що особливо постраждала від війни.

15(18) грудня сесія затверджує рішення Генерального секретаріату про направлення до Бресту на мирні переговори з країнами Четверного союзу делегації УНР у такому складі: В.Голубович – голова, О.Севрюк, М.Любинський, М.Левицький та ін. Слід зазначити, що український уряд на засіданні 15 грудня постановив відрядити попередню делегацію у складі Левицького, Любинського і Севрюка «...з інформаційною метою і доручити Генсеку Міжнародних справ дати цій делегації відповідних довірено-дипломатичних кур'єрів для безпосередньої передачі секретних справ» [13].

22 грудня 1917 р. у день початку Брест-Литовських переговорів, Центральна Рада звернулася до представників Четверного союзу з нотою і мотивованою пропозицією прийняти українську делегацію як єдино правомочну відстоювати інтереси народу України й вести саме з нею мирні переговори. На ноту Центральної Ради невдовзі надійшла відповідь від представників Четверного союзу. Вони були «готові привітати участь представників УНР у мирних переговорах у Брест-Литовську». Така спішність, як пояснював учасник переговорів німецький генерал Гофман, пояснювалася «радістю», з якою зустріли делегати центральних держав звернення українського уряду, сподіваючись застосувати український чинник під час тиску на російську делегацію [13].

Отже, на Брест-Литовські мирні переговори Центральна Рада та її уряд – Генеральний секретаріат відрядили делегацію із представників Української Народної Республіки, що вже мала правову основу для існування, а саме – III Універсал. Ним була конституційно оформлена правомочність української влади на даній території, яка тільки теоретично вважалася федеративною частиною загальної республіки народів колишньої Російської імперії. Також УНР мала бажання засвідчити перед усім людством свою спроможність відстоювати і захищати інтереси свого народу.

Проголошене більшовиками у Декларації прав народів Росії право націй на самовизначення аж до відокремлення від Росії мало суто декларативний характер, оскільки далі проголошення справа не просунулася. Але, незважаючи на цю обставину, українська нація мала використати більшовицьке гасло на свою користь, що і сталося, але знову ж таки за підтримки з боку центральних держав.

Історія піднесла українським державникам визначний шанс раз і, по можливості, назавжди вирішити проблему відносин з радянською Росією, яка напередодні постала у дуже гострій формі. Відбувалося збройне протистояння. Протягом листопада 1917 – січня 1918 рр. загони Червоної армії провели близько 200 боїв та сутичок з військами Центральної Ради [5, с. 30].

Тривалий розрив українських регіонів між іншими державами протягом багатьох років зміцнював прагнення української нації до соборності, до територіальної єдності. І знову ж таки більшовицькі заклики до «миру без анексій і контрибуцій» надавали українським представникам впевненості у правомочності та небезпідставності своїх територіальних вимог, які вже в котре доводили, що Україна виступає як повноправний суб'єкт міжнародного права та чинник світової політики.

Перед українською делегацією постали конкретні завдання, що мали багато спільних моментів з болгарськими основними прагненнями. Як болгарський уряд, так і державні лідери УНР уповноважили своїх представників відстоювати права свого народу на вільне існування в межах однієї держави. Єдиним фактором, що відрізняв позиції та ставлення з боку обох урядів до питання національно-територіального об'єднання кожного з народів, було різне трактування більшовицького лозунгу про мир без територіальних загарбань. Українці, оперуючи ним, сподівалися наполягати на приєднанні українських етнічних територій (Холмщина, Галичина,

Буковина та Закарпаття), що на той час перебували під владою Австро-Угорської корони. Українські представники почувалися більш впевнено ще й через те, що самим фактом своєї участі у міжнародній конференції вони виключали можливе домінування делегації радянської Росії при вирішенні її територіальних проблем.

Отже, основною метою української делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську був вихід Української Народної Республіки на міжнародну арену, утвердження її як суб'єкта міжнародного права, підписання демократичного миру без анексій і контрибуцій, який у свою чергу забезпечив би об'єднання всіх українських земель у єдиній державі. Представники УНР прагнули насамперед використати визнання самостійності України німцями та австрійцями, заручитися згодою радянської делегації на участь українців у переговорах як представників незалежної держави і після цього почати пред'являти до обох сторін територіальні претензії.

Болгари ж фактично були вимушені під тиском військово-політичних обставин та під патронатом великих союзниць вперше зустрітися з українською державною справою. І тому початком нових українсько-болгарських міждержавних відносин слід вважати мирну конференцію між країнами Четверного союзу та Радянською Росією і молодого Української державою.

На першому ж засіданні конференції, яка відбулася 22 грудня 1917 р. радянська делегація оголосила принципи (мир без анексій, насильницького приєднання чужих народностей та територій, без контрибуцій) мирного врегулювання тощо. Вона запропонувала шість пунктів, які мали лягти в основу мирних переговорів [14, с. 103].

Першою помітною подією у Бресті став акт вручення 25 грудня декларації про згоду центральних держав на пропонування більшовиками «мир без анексій і контрибуцій». Така згода далася болгарській стороні досить важко.

Уряд УНР 22 січня приймає IV Універсал, за яким Україна проголошувалася самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою. Цим державним актом український уряд фактично прискорив досягнення порозуміння з державами Четверного союзу, а також розкрив стан відносин між Україною та Росією. Проголошення незалежності забезпечило необхідну правову базу для міжнародної діяльності УНР і укладання міжнародно-правових актів, що відразу позначилося на ході переговорів у Бресті й загалом на міжнародному статусі України. Німеччина та Австро-Угорщина прийняли рішення підписати з Україною окремих мирний договір.

Радянсько-українські відносини на даний час були фактично визначені. Більшовики розпочали бойові дії проти уряду в Києві, намагалися сформувати в Харкові український радянський уряд і до Бресту привезли представників харківської Ради, а саме, голову ЦВКу С. Медведєва, народного секретаря у військових справах В. Шахрая та народного секретаря з освіти В.Затонського [14, с. 128]. Вони повинні були представляти інтереси української радянської влади і дотримуватися спільної з делегацією радянської Росії лінії на переговорах. Троцький відмовлявся тепер визнавати право українців самостійно вести переговори з Четверним союзом. Німці та австрійці у Брест-Литовську були дещо розгубленими, розуміючи, що становище Центральної Ради дійсно складне. Врешті вони вирішили укласти сепаратний мир з Україною, зробивши поступки практично по всіх пунктах. Згідно з проектом договору країни Четверного союзу визнавали УНР, визначали її кордони, і у спірному питанні стосовно Холмської губернії перевага надавалася Україні, погоджувалися на створення автономної української області Галіції і домовлялися про поставки Україною близько 100 тис. вагонів зерна до червня 1918 р. [12, с. 236].

Більшовики у питанні стосовно Центральної Ради не схильні були до поступок і, у випадку відмови німецької та австрійської делегацій визнати нове українське керівництво у Харкові спроможним вести переговори, пропонували розірвати переговори у Бресті. 9 лютого 1918 р. від імені Болгарії підписали мирний договір з Україною: голова делегації – прем'єр-міністр В.Радославов, А.Тошев, І.Стоянович, Ганчев і д-р Т.Анастасов. Від української сторони: голова делегації О.Севрюк, М.Любинський і М.Левитський.

Болгарська делегація лише двічі брала участь у дискусії з приводу українського питання на мирних переговорах: вперше – коли виник українсько-австрійський конфлікт навколо проблеми виділення Східної Галичини в окрему Українську автономну провінцію – коронний край у межах Габсбургської монархії, а другий – під час безпосереднього оформлення тексту Брест-Литовського мирного договору. У першій ситуації болгарський прем'єр для скорішого розв'язання конфлікту між Україною та Австро-Угорщиною зайняв позицію посередника і намагався допомогти вирішити це питання саме на користь української сторони. У другому випадку болгарська делегація прямо домагалася від українських представників вставити у текст договору фразу про еventуальний спільний кордон України з Болгарією (у гирлі Дунаю). Болгарія в цей час підпорядковувала собі всю територію Добруджі до гирла Дунаю. Українці на переговорах претендували на українські частини Бессарабії, тобто Хотинський повіт (з територією 4 тис. кв. км і населенням 410 тис.), а також Білгородський та Ізмаїльський райони, що разом становили територію в 13 тис. км² з населенням 610 тис. осіб [9, с. 60–61].

Румунія ж претендувала на всю територію Бессарабії: 46 тис. кв. км з 2 млн. 440 тис. осіб. населення, відносно етнічну більшість якого (тобто 65–70%) становили румуни [8, с. 208]. Німеччина та Австро-Угорщина у бессарабському питанні під час переговорів підтримали румунську сторону, оскільки союзникам по Четверному союзу був необхідний мир з Румунією.

Таким чином, домагання України щодо бессарабських територій були зведені нанівець, хоча Німеччина була готова задовольнити українські претензії, але у тому випадку, коли українська сторона погодилася б надати Німеччині права на користування своїми вугільними та залізрудними копалинами на 40 років. З огляду на те, що українська делегація відмовилася прийняти умови Німеччини, питання приналежності Бессарабії на мирних переговорах у Брест-Литовську було фактично вирішене не на користь України. До того ж українців турбувало більш важливе і складне питання стосовно Східної Галичини. Представники України вміло використали, з одного боку, суперечності між радянською та австро-німецькою делегаціями, а з іншого, – продовольчі проблеми у Німеччині та Австро-Угорщині, про які українцям було добре відомо. Ось що з цього приводу писав у своєму щоденнику Чернін: «Спершу вони (українці) вимагали Східної Галичини для нової «України». Про це не могло бути і мови. Тоді вони поскромнішали, але від того часу, коли у нас почалися заворушення, вони знають, який наш стан і що ми мусимо підписати мир, щоб дістати збіжжя. Тепер вони вимагають окремих прав для Східної Галичини» [14, с. 218]. Таким чином, українська делегація, спираючись на лозунг самовизначення народів, так неоглядно підтриманий Німеччиною, Австро-Угорщиною та радянським урядом як засіб для розчленування Російської імперії, спочатку вимагала передачі їй Східної Галичини, а потім виділення цього краю в автономну область. І оскільки саме Австро-Угорщина потребувала як скорішого підписання миру, Чернін пішов на поступки.

Питання української Галичини було принциповим на переговорах у Бресті у той час, коли бессарабська проблема не набула такої ваги, хоча українські представники добре усвідомлювали важливість доступу до гирла Дунаю – цієї важливої трансєвропейської водної магістралі для міжнародної торгівлі з усіма балканськими та центрально-європейськими державами. Отже, мрія болгар отримати спільний державний кордон із східно-європейським світом, конкретно – з Україною, на цих переговорах не здійснилася.

Підписання Брест-Литовського мирного договору між Україною та країнами Четверного союзу дало молодій Українській державі практично все те, чого вона бажала, насамперед – визнання її державності з боку країн-учасниць Четверного союзу, яке вона отримала лише одного разу протягом боротьби за своє визволення та соборність у 1917–1920 рр. Болгарії не вдалося досягти своєї високої мети. Її бажання отримати Добруджу наштовхнулося на протидію своїх союзників по Четверному союзу. Згодом було прийняте рішення про встановлення на цій території кондомініуму, тобто спільного управління чотирьох держав – Болгарії, Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини.

Брестський мир вивів українське питання на міжнародну арену, воно стало об'єктом не тільки російської, а й німецької політики. У цій справі Україна повинна частково завдячити Болгарії, яка підтримувала українські претензії і до того ж проявляла при цьому найбільшу доброзичливість у порівнянні з представниками решти делегацій.

Фактична рівновіддаленість України від Росії та Німеччини стала у 1918 р. неабияким поштовхом до українського відродження. УНР продемонструвала на міжнародній арені вміння діяти водночас як об'єкт і суб'єкт міжнародних відносин. Зобов'язавшись поставляти країнам Четвертого союзу продовольство, вона натомість отримала політичний та воєнний захист, підтримку в боротьбі проти агресивних зазіхань Росії. З боку Центральної Ради це була відчайдушна спроба врятувати українську державність.

Європа у першій чверті XX ст. виявилася розділеною на антагоністичні військово-політичні блоки. Україні та Болгарії довелося вибирати між ворогуючими угрупованнями. Революційні потрясіння в Росії та небажання більшовиків погодитися з існуванням самостійної України ще більше ускладнили й без того непросте становище УНР. До укладання миру Центральну Раду спонукали не пронимецькі симпатії її лідерів, як це було у випадку з болгарським урядом, а об'єктивна внутрішня та зовнішньополітична ситуація, що склалася на той час. Без зовнішньої підтримки Центральній Раді і українському уряду бракувало сил одночасно захищати країну від більшовицької навали і протистояти Центральним державам. Болгарія ж за допомогою німецької військової міці сподівалася насамперед об'єднати свій народ у межах однієї спільної території. Обидві слов'янські країни свого часу розраховували на допомогу Антанти. Болгарія не дочекалася її раніше (у 1916 р.) перед вступом країни у війну, Україна ж мир з німцями уклала в той момент, коли остаточно зрозуміла, що практична допомога з боку Антанти не надійде. Як для України, так і для Болгарії союз з центральними державами спричинив розрив відносин з країнами Антанти. Хоча і співпраця з Німеччиною для обох країн не була довготривалою.

Підписання Брестського мирного договору фактично стало відправною точкою у довготривалих контактах між Україною та Болгарією у XX ст., які охоплювали усі сфери життя двох народів. Додатковий болгаро-український договір був правовим підґрунтям для встановлення двосторонніх дипломатичних та торгово-економічних відносин.

Історично склалося так, що долі українського і польського народів тісно переплелися. Налагодження українсько-польських сучасних відносин за останнє десятиліття XX ст. стало результатом докорінних змін в Європі. Перебудова, розпочата Горбачовим, призвела до «демократичних революцій» у соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи. Об'єктивна необхідність у змінах назрівала вже давно і наприкінці 80-х років особливо гостро проявилися кризові явища командно-адміністративної системи управління суспільством державного соціалізму. Причиною цих змін був крах моделі суспільного ладу, що запроваджувався в країнах Центральної і Східної Європи після Другої світової війни з приходом до влади комуністичних прорадянських партій.

У червні 1989 р. на виборах у Польщі перемогу здобуває «Солідарність». У серпні створюється уряд національної довіри на чолі з Тадеушем Мазовецьким – редактором часопису «Солідарність». Діяльність цього першого не комуністичного уряду Польщі почалася з ліквідації всього, що нагадувало про тоталітарний режим [4, с. 30–31]. Уряд Мазовецького почав проводити зовнішню політику, яка поклала в основу польські національні інтереси, тобто зовнішня політика почала вироблятися не в Москві, а у Варшаві.

Звичайно, в ті часи Польща не розвивала політичних відносин зі своїми східними сусідами, зокрема з Україною, насамперед тому, що ні Україна, ні інші радянські республіки, не були суб'єктом міжнародних відносин де-факто.

Та все ж 8–10 вересня 1989 р. на першому з'їзді Народного Руху України були присутні представники «Солідарності», у тому числі Адам Міхнік, Богдан Борушевич, Владзімеж Мокрий [11, с. 100–101; 2, с. 6].

16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет. Ця Декларація «де-юре» дозволяла проводити Україні напівнезалежну зовнішню політику та різний підхід до центру і радянських республік.

У вересні 1990 р. до Києва прибула офіційна делегація Республіки Польща. Було підписано Декларацію про принципи і основні напрями розвитку українсько-польських відносин [10, с. 15]. У ній зазначалося, що сторони не мають територіальних претензій одна до одної, і що кордон непорушний. Передбачалося налагодження політичної, економічної та науково-технічної співпраці. Обидві сторони зобов'язувалися дотримуватися прав національних меншин і поліпшити становище етнічних поляків в Україні та етнічних українців у Польщі.

Декларація була спрямована також на припинення багаторічної радянської і польської комуністичної пропаганди, шляхом легітимізації оновлених українсько-польських зв'язків на основі історичних фактів і традицій. Декларація містила посилення на «національно-культурну спорідненість польського та українського народів», крім того, висловлювалася надія, що «позитивний спадок тривалих відносин» дасть змогу зміцнити українсько-польські зв'язки. Цей документ вказував на те, що Україна вже не керується в зовнішній політиці настановами Москви і не орієнтується винятково на неї. Декларація – це перший документ, яким стверджувались українсько-польські відносини на рівні двох незалежних держав Центрально-європейського регіону [3, с. 17].

Республіка Польща стала першою державою, яка визнала самостійність і незалежність України і заявила про бажання встановити з нею дипломатичні відносини. Це відбулося 2 грудня 1991 р., коли спеціальний посланець польського уряду Єжи Козакевич засвідчив свою повагу до вибору українського народу в міністерстві закордонних справ України і повідомив про визнання [3, с. 68]. Польська преса повідомляла, що вперше за кілька століть Польща має східний кордон з дружньою державою, що незалежність України змінила геополітичне становище Польщі, всієї Європи і навіть світу.

У травні 1992 р. у Варшаві відбулася зустріч президентів України і Польщі, де було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. У ньому було зафіксовано положення про політичне співробітництво на міжнародному рівні, про відмову від війни як засобу вирішення спірних питань, про проблеми міжнародної безпеки, а також положення про те, що суперечності мають регулюватися європейськими нормами, що і Україна і Польща прагнуть інтегруватися в Європу.

Відомий публіцист Ернест Скальський запропонував польському Сеймові проголосити декларацію про подолання кривавої спадщини, згідно з формулою листа єпископів: прощаємо й просимо прощення, та очікувати відповідної реакції з української сторони [7, с. 43].

Самміт приніс для українських політиків розчарування. Ще до візиту Президента України офіційні особи наполегливо вели переговори зі своїми польськими колегами про можливість приєднання України до «Вишеградської групи». Це об'єднання було створено Польщею, Угорщиною і Чехословаччиною для координації дій, спрямованих на інтеграцію в Європейський Союз і НАТО. Але проти членства України категорично виступили Угорщина і Чехословаччина, обґрунтовуючи це тим, що Україна відстала від них у проведенні політичних та економічних реформ. На думку аналітика Держдепартаменту США С. Буранта, справжня причина полягала в тому, що ці країни намагались дистанціюватись від своїх східних сусідів та не бажали погіршувати стосунки з Росією, яка вважала Україну зоною свого впливу [11, с. 102].

Але разом з тим, під час візиту Л.Кравчука в 1992 р. до Варшави було підписано кілька угод і домовленостей, які створювали повноцінну договірно-правову базу польсько-українських торгово-економічних відносин. Зокрема: Угода про господарське і науково-технічне співробітництво; Угода про економічне, науково-технічне та виробниче співробітництво між Міністерствами сільського господарства України і Польщі тощо.

Для налагодження міжрегіональних відносин 18 грудня 1992 р. було підписано Угоду про співробітництво прикордонних воєводств-областей України і Польщі, у січні 1993 р. – Угоду про взаємне заохочення та захист інвестицій, у червні – між урядами України і Польщі про залізничне сполучення через державний кордон.

Для ефективного впровадження в життя спільних документів почали діяти координаційні органи: Міжурядова українсько-польська змішана Комісія з питань торговельного та економічного співробітництва (на початку 1993 р.), міжурядова Координаційна рада з питань міжрегіонального співробітництва (травень 1993 р.) [1, с. 126]. Під час візиту міністра закордонних справ Г. Сухоцької було проголошено створення Консультативного комітету президентів України і Польщі (травень 1993 р.) у складі двох комісій: з політичних питань та безпеки, а також у справах національних меншин.

Та у тому ж таки 1993 р. розвиток українсько-польських відносин загальмувався. Польща змінює свої методи зовнішньополітичної стратегії і проголошує політику «рівновіддаленості» щодо українсько-російських відносин. Коли Росія і Україна вели складні переговори про підвищення плати за транзит російської нафти і газу у Європу українською трубопровідною системою, Польща парафує угоду з Росією щодо будівництва газопроводу через Білорусію та Польщу до Німеччини. В Україні це викликало негативну реакцію, тому що позбавляло її можливості впливу на Росію. Український трубопровід був єдиним, яким російський газ надходить до Європи. З боку Польщі ця угода не набула реального змісту. Польська влада розуміла, що підтримуючи Росію, яка відновить вплив у регіоні, б'є по життєвих інтересах України.

Прогрес у розвитку українсько-польських відносинах все ж відбувався. У лютому 1994 р. міністр закордонних справ Анджей Олеховський започаткував нову ініціативу стосовно східної політики Польщі. Не виокремлюючи жодної східної країни-сусіда, пропонувалося сприяти їм у побудові демократичних інститутів і ринкової економіки шляхом збільшення контактів між людьми і торговельних зв'язків [1, с. 103]. Тобто Польща на підтвердження продовження політики «рівновіддаленості» заявила про готовність відігравати ту саму роль стосовно східних країн-сусідів, яку західноєвропейські країни відігравали щодо Польщі.

Станом на кінець 1994 р. було прийнято 54 документи, спрямовані на співробітництво між Україною і Польщею. Сьогодні їх число збільшилося в кілька разів.

Активна співпраця, угоди у політичній, військовій та економічній сферах мають велике значення для стратегії розвитку співробітництва.

Наприкінці ХХ ст. наша державність знову відродилася, але тепер українці посідають своє місце наприкінці другої сотні найбільш розвинутих націй. Плекати свою державність – найцінніший скарб кожної нації, пишатися, що ми є нащадками розвинутого сучасного етносу, який проживає у центрі Європи, це має викликати найглибші почуття гордості і гідності у свідомості кожного громадянина України.

Література

1. Афанасьєв І. Польсько-українські стосунки у 1991–1997 рр. // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття.–К., 1999.
2. Бойко О. Народний Рух України: від створення місцевих організаційних структур до установчого з'їзду // Людина і політика.–2001.– № 3.
3. Глібов В., Горун Д. Українсько-польські взаємини в пострадянський період // Політика і час.–1997.–№ 5-6.
4. Дем'янець В. Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90- роках // Людина і політика.–2000.– № 4.
5. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках.–К., 1998.
6. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. У 2-х т. – Ужгород, 1932. – Т. 1.
7. Заброварний С. До повного примирення і щирого порозуміння // Політика і час.–1997.–№ 9.
8. Радославов В. България и световна криза.–София, 1993.

9. Сергійчук В. Українська дипломатія й утвердження державних кордонів 1917–1920 рр.//Науковий вісник Дипломатичної академії України.–1998.–Вип.1.
10. Сорока М. Світ відкриває Україну. – К., 2000.
11. Стівен Р. Бурнат. Україні і Польща: до стратегічного партнерства //Політична думка.–1997.–№ 3.
12. Фельштинский Ю. Крушение мировой революции. – Лондон, 1991.
13. ЦДАВО України.–Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 63.
14. Чубарьян А. Брестский мир.–М., 1964.
15. Шульгин О. Про нашу міжнародну політику // Український вісник. Орган незалежної республікансько-демократичної думки.–1925.–36. 2.

Год Б.В.,

канд. істор. наук, доц. кафедри всесвітньої історії

Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Европейське Відродження і християнська традиція

В статье рассмотрена проблема новаторства и традиции в культуре Возрождения, а также взгляды гуманистов на природу человека и его место в мире. Утверждается их преемственность с христианской традицией Средневековья.

The given article touches upon the problem of innovation and tradition in the Renaissance culture, as well as reveals humanists' views on human nature and the place of a human being in the world. It also grounds humanists' continuity with the Christian thought common for medieval times.

Ключові слова: антропоцентризм, епоха Відродження, патристика, Реформація, схоластика, традиція, християнство.

Епоха Відродження (кінець XIV – початок XVII ст.) – яскравий культурно-історичний феномен у розвитку європейської цивілізації, відзначений напруженим інтересом до людини, злетом людинознавчих наук і мистецтва. Вона продовжує привертати увагу дослідників, викликаючи численні наукові дискусії. Серед них слід виділити проблеми співвідношення новаторства і традицій у творчості ренесансних мислителів, витоків їх гуманістичного світогляду тощо.

Дискусії з цих питань мають давню історію. У них зіштовхуються точки зору «модернізаторів» і «медієвізаторів» Відродження, представників ліберально-раціоналістичної та клерикальної історіографії. Перші – Б. Кроче, Дж. Джентіле, Е. Кассіер – доводили новаторство ренесансного мислення, його розрив із середньовічною релігійною традицією та близькість до Нового часу. Другі – К. Бурдах, Дж. Тофанін, К. Карбонара, Ч. Трінкаус – наголошували на його «християнських началах», намагалися стерти грань між Відродженням і Середніми віками. К. Бурдах ще у 1910 р. писав, що і гуманізм, і Реформація мають «релігійне походження» та «релігійне ядро», що їх містичний образ... існував у своїй двосторонності впродовж усього Середньовіччя [2, с. 34, 50].

До останнього часу у вітчизняній науці цьому питанню приділялося не надто багато уваги. У радянській історіографії вплив релігії на ренесансну думку загалом визнавався (цього просто не можна було не помітити), і такий авторитетний дослідник як В. Рутенбург зазначав: «Бог присутній у філософії навіть найрадикальніше налаштованих мислителів Відродження» [24, с. 18]. Проте визначення цієї епохи як «...найбільшого прогресивного перевороту з усіх пережитих до того часу людством» [9, с. 326] спонукало робити наголос саме на розриві традиції. Зв'язок із релігією, християнством розцінювався як непослідовність гуманістів [26, с. 84].

Сьогодні намітилася тенденція до перегляду застарілих підходів. Переважає думка, що європейське Відродження «...здійснило широкий і багатоманітний синтез двох культурних світів – язичницького і християнського, який глибоко вплинув на культуру Нового часу» [10, с. 8]. Дедалі більше усвідомлюється роль християнських витоків ренесансного гуманізму. Проте специфіка

гуманістичної релігійності, позитивна роль християнства у формуванні ренесансної думки потребують подальшого дослідження.

Немає жодних сумнівів у тому, що сучасне християнство відіграє певну роль у моральному вихованні суспільства, оскільки питання сенсу буття, совісті, честі, обов'язку, здатності до співчуття, прагнення до співпраці та інші цінності європейської цивілізації завжди займали у ньому багато місця. У непростий час загострення духовної кризи долучитися до таких цінностей необхідно й нам. Ренесансний досвід поєднання світського та духовного у культурі виховання людини й суспільства є цінним і з практичної точки зору.

Розглядаючи порушене питання, насамперед відзначимо, що гуманісти епохи європейського Відродження, незважаючи на захоплення античністю і навіть бажання «переселитися» в античний світ, належали до християнської цивілізації, яка існувала в Європі впродовж багатьох століть. Їх думка формувалася в рамках традиції і поступово набувала власного буття. При цьому ренесансні мислителі не вступали у протиріччя із загальними основами християнського віровчення, не намагалися спростувати його догмати та принципи церковної ієрархії. Тому, принаймні на перших порах, офіційна церква ставилася до гуманістів досить лояльно, сприймаючи їх як просто любителів греко-римської традиції. Проте протиріччя все ж таки існували. Вони торкалися проповіді аскетизму й чернецтва, панування схоластики. У XIV–XV ст. остання вступила у період кризи та застою, стала антиподом античної культури, демонструючи, словами Ф. Петрарки, «заразу, милість, невігластво», чим викликала у гуманістів відверту ворожість, що й спровокувало підозріле ставлення до них з боку церковних ортодоксів.

Саме це зумовило звернення ренесансних мислителів через голову теологів-схоластів до ранньохристиянських джерел, до Святого письма та патристичної літератури. У новітній історіографії цей аспект досліджений найповніше [18; 22; 25; 27]. Доведено, що гуманісти намагалися відродити не лише античність, а й раннє християнство, розшукували забуті у Середні віки твори отців церкви й християнських письменників. Їх трактати рясніють посиланнями на Августина, Єроніма, Орігена, Лактанція, грецьких авторів Григорія Ниського, Григорія Назіанзіна, Василя Великого та ін.

Особливим авторитетом користувався Августин Блаженний (354 – 430). Його погляди на людину, її природу та місце в світі стали для гуманістів основоположними. Августин, на відміну від античних мислителів, розглядав людину не як частину космосу, а як богоподібне створіння, «...конкретне людське Я, особистість, індивід у його багатоманітних життєвих проявах та особливому способі існування» [11, с. 97]. Отже, людина була виділена зі Всесвіту з його законами та поставлена перед обличчям Творця. Її земний шлях – це драма важких взаємин із Богом, в основі яких лежать акти творіння, гріхопадіння, спокути та каяття. Таким є сенс людської історії.

Інколи вважають, що середньовічна концепція людини теоцентрична, а ренесансна, навпаки, антропоцентрична. Але насправді ідея антропоцентризму не була оригінальним винаходом гуманістів. Про те, що у центрі світобудови стоїть людина, говорили ідеологи християнства, зокрема Августин. Бог не є центром Всесвіту, він його створив і поставив над ним людину для того, щоб царювати над усім природним універсумом [4]. Відштовхуючись від цієї ідеї, гуманісти прославляли людину (Адама) як найвищу цінність у світі. Бог наділив її універсальними здібностями, «...красою, розумом, мудрістю, могутністю, багатством» (Дж. Манетті); «Богу людина дорожча, ніж самій людині» (Ф. Петрарка); «...вона всюди прагне панувати, всюди прагне прославитися» (М. Фічіно).

Переосмислюючи традиційний антропоцентризм, ренесансні мислителі наголошували на унікальних творчих можливостях людського розуму. Більше того, вони славили людину не у її природній іпостасі, а окультурену, цивілізовану, таку, що реалізує закладені в ній пізнавальні потенції у повсякденній напруженій праці. Пізнання, на думку Піко делла Мірандола, є головною умовою гідності та вищості людини, шляхом до її самореалізації, справжнього щастя, гармонії із зовнішнім світом. Людина від самопізнання за допомогою scientia morales самовдосконалюється

морально, а за участю *scientia naturalis* – осягає природний світ, після чого «заспокоюється блаженством теології» [20, с. 221].

Зауважимо, що й у цих твердженнях гуманісти мали християнських попередників. Той же Августин, наприклад, відавав належне розумові людини, за допомогою якого вона здатна винаходити й вивчати багато наук. На це вказують «дивовижні витвори, одяг, будівлі, успіхи в землеробстві та мореплаванні, виготовлення знарядь праці, картин, статуй, музичних інструментів тощо» [23, с. 32]. Порівняємо його роздуми із розумінням проблеми гуманістом Дж. Манетті, який стверджував: «...після початкового й ще не завершеного творіння світу нами, як видно, усе було винайдено, зроблено й приведено до довершеності» [16, с. 25]. Тут можна побачити також ідею розвитку світу та ролі людини як помічника Бога у його вдосконаленні. Вона перегукується з думкою Григорія Ниського про «розумне насіння» (*rationes seminales*), паростки, що їх запровадив Творець у найпершу матерію.

Каменем спотикання для гуманістів був християнський догмат про первородний гріх. За Августином, гріхопадіння першої людської пари суттєво вплинуло на природу людини, деформувавши й зіпсувавши їх, внаслідок чого були втрачені людська гідність і достойність. Джерелом гріха оголошувалося тіло, а також близька до нього почуттєва сфера душі. Звідси у західному християнстві уявлення про віруючу людину як обов'язкового грішника, підвищене почуття гріховності, а вчення Августина про первородний гріх, сприйняте й розвинуте католицизмом, дало поштовх небувалій досі аскетичній практиці та презирству до тіла [23, с. 34].

Гуманісти не підтримували цього й намагалися спростувати або, принаймні, пом'якшити цей догмат. З погляду Л. Валли, первородний гріх не спотворив тілесної організації та волі людини [5, с. 286–287]. Такої самої думки були Ф. Петрарка та Дж. Манетті. Натомість П. Браччоліні стверджував, що всі життєві негаразди й нещастя (*miseria*) походять від первородного гріха. Л.Б. Альберті пов'язував *miseria* не з первородним гріхом, а з підпорядкованістю людського ества природним законам. Загалом у розв'язанні цього питання гуманісти йшли здебільшого за античною і тією самою середньовічною традицією, у якій переважали ідеї природної людини (наприклад, Шартрська школа XII ст.). Бернард Сільверст, близький до неї, бачив людину як гармонійну єдність душі й тіла, намагався виправдати її природу – тіло, розум, почуття, піднести цінність земного буття. Він стверджував, що інтелект дозволяє людині осягнути найскладніші загадки світобудови і навіть управляти зірками. Франциск Асизський (XII – XIII ст.) виступав проти аскетичної практики умертвління плоті, оскільки вона має за своєю природою служити духові [23, с. 42]. Вплив цих ідей на гуманістів не викликає сумніву, хоча на їх авторів ренесансні мислителі не завжди посилалися. У їх творах так само йшлося про природу, «повелительку всіх речей» (Б. Монтеманьо), «єдину вчительку справ» (Дж. Манетті), «творця всіх речей» (К. Раймонді).

Ренесансний синтез античної і християнської традицій був особливо плідним у сфері моральності й виховання. Головною етичною категорією християнства за часів Середньовіччя вважалася чеснота, добродієність (*virtus*). Поряд із трьома богословськими чеснотами – вірою, надією, любов'ю, названими так на основі тексту апостола Павла і прийнятими у патристичній і схоластичній етиці, існували чотири кардинальні, або філософські чесноти, визначені ще Платоном у його «Політиці»: розумність (розсудливість, мудрість), стійкість (мужність), поміркованість і справедливість. Від них походили й інші чесноти – терплячість, великодушність, безкорисливість, щедрість, справедливість, милосердя тощо. Ренесансні мислителі не відкинули їх, а наповнили новим, світським змістом відповідно до потреб власної епохи. Вони багато зробили для того, щоб традиційні християнські цінності стали основою етичної культури європейців. Також глибоко усвідомлювалося їх педагогічне значення. Е.С. Пікколоміні приписуються такі слова: «Якби християнство й не підтверджувалося чудесами, його все одно необхідно було б визнати заради його моральних основ» [3, с. 409].

Однак ренесансне тлумачення доброчесності відрізнялося від християнського. Ф. Петрарка розумів її як «доброчесність – доблесть», підкреслюючи життєву активність особистості, здатність до великих справ – військових подвигів, політичної діяльності, творчості. Ренесансна доброчесність дієва, вона передбачає цілісність натури, особисту мужність, талант, спритність, успіх в усіх починаннях, громадянськість. Вона не мала нічого спільного з ідеалами аскетизму, чернецтва, втечі від земних благ заради любові до Бога й вічного спасіння. У морально-етичному кодексі європейського Відродження мали місце такі поняття як слава (*gloria*), заздрість (*invidia*), пошана (*onere*), доблесть (*valore*), гідність (*dignitas*). Інколи ренесансну людину вважають надмірно індивідуалістичною, морально розкутою, розбещеною. При цьому наводять приклади з життя Чезаре Борджа, П'єтро Арентіно – тиранів італійських міст. Ці образи не мають нічого спільного з гуманістичними ідеалами. Ренесансний гуманізм утверджувався, за словами К. Бурдаха, «не в протиріччі з християнською релігією, а з повноти сили релігійного піднесення» [2, с. 89]. З іншого боку, він обмежив роль теології, «сприяв секуляризації мислення і саме в цьому відношенні готував умови для культури Нового часу» [13, с. 16].

Про зв'язок Ренесансу з середньовічною традицією яскраво свідчать ідеї та практика гуманістичного виховання П.П. Верджеріо – одного з найвідоміших гуманістів-педагогів епохи європейського Відродження. У своїх настановах він зазначав, що передусім у дітях потрібно виховувати повагу до богослужіння. «Що буде святого серед людей для того, хто нехтуватиме самою божественністю?» [7, с. 102]. М. Веджо присвятив релігійному вихованню спеціальний розділ трактату «Про виховання дітей та їх достойних звичаїв» [17]. Х.Л. Вівес уважав, що «Бог має головне значення в житті людини, і можна обійтися без чого завгодно, але тільки не без релігії» [8, с. 97]. Вітторіно да Фельтре виховував учнів Мантуанської школи в дусі християнського благочестя, сам викладав курс релігії, водив дітей на богослужіння, примушував кожного дня дякувати Богові за його благодіяння й просити блага для себе, городян, батьків [21, с. 38].

Сприйнята гуманістами християнська традиція дещо згладжувала культ тілесності в античній антропології, повернувши увагу до глибин душевного життя людини, посилюючи моральне начало. Ідея унікальності, неповторності, самоцінності душі, відповідальності за її стан, плекання паростків добра в кожній людині теж запозичена педагогами-гуманістами від християнства, християнської проповіді. Велике значення мав досвід самоаналізу у сповіді. Ще Августин звертав увагу на необхідність формування навичок самопізнання: «Щоб пізнати себе, потрібно звикнути відволікатися від почуттів, зосереджувати душу й утримувати її саму в собі» [1, с. 125]. Ми відчуваємо вплив ідей Августина на Ф. Петрарку. Особливо це простежується у творах гуманіста: «Таємниця», «Про усамітнене життя». У багатьох автобіографічних творах епохи Відродження людина, розповідаючи про свій шлях, мов би сповідується перед Богом, «єдиним свідком життя й усіх її діянь».

Конверсіні да Равенна – один із перших італійських гуманістів, у творі «Рахунок життя» постійно звертається до Бога: «Хто б міг пояснити, святий мій Боже, наскільки мінливим, марним, небезпечним, сліпим і через це нещасним є шлях юності, одна зі складніших речей у пізнанні» [12, с. 355]. Це нагадує «Сповідь» Августина з її тонким самоаналізом і гострою самокритикою у пошуках християнської віри. Навіть Б. Челліні – взірць ренесансного «титанізму», у «Життєписі» незмінно підкреслював свою християнську благочестивість і відверто розповідав про помилки та гріхи.

Гуманісти закликали своїх учнів до самозаглиблення, самопізнання, самовдосконалення. М. Веджо радив молодим людям час від часу усамітнюватися, аби мати можливість поміркувати про себе з метою приборкання хибних думок і дій, очищення душі. Про необхідність самооцінки та самовиховання говорили Л.Б. Альберті, Гуаріно да Верона, М. Монтень, Еразм Роттердамський.

Із впливом християнства пов'язане поняття особистості, що вперше з'явилося саме у богословській літературі. Латинським словом *persona* Боецій переклав грецьке «іпостась» для позначення одного з ликів божественної Трійці. Персона, за Боецієм, це «...індивідуальна субстанція розумної природи», інакше кажучи, «розумний індивід». Існували й інші визначення цього поняття: «безпосереднє існування розумної природи» (Рішар Сен-Вікторський); «індивідуальна істота, яка визначається своєрідністю щодо достоїнств» (Петро Ломбардський); «господар своїх вольових зусиль, той, хто діє, а не приводиться в дію» (Фома Аквінський). Отже, у середньовічному християнстві не було уявлень про духовні істоти, які б не були особистостями, а просто, скажімо, позбавленими почуттів силами [14, с. 58].

Християнський інтерес до людської душі, думка Августина про те, що «...великою безоднею є сама людина... її почуття й рух серця», створювали передумови для обміркування проблеми особистості на світському рівні. З ним пов'язаний також індивідуальний підхід до людини, на якому наполягали гуманісти. М. Веджо прямо посилався на Григорія Назіанзіна, який у своїй пастирській діяльності рекомендував по-різному підходити до людей, залежно від їх характеру. Індивідуалізацією виховання і навчання обстоювали мало не всі ренесансні педагоги – від П.П. Верджеріо до Х.Л. Вівеса та Еразма Роттердамського.

Християнські ідеї використовувалися гуманістами у розв'язанні такого серйозного світоглядного питання як свобода волі та вибору. Августин визнавав свободу волі людини, узгоджував її з божественним провидінням та благодаттю, яка дається лише обраним.

Існувала ідея «розімкнутих можливостей» – людина може опуститися до тваринного стану, а може й піднятися до Бога. К. Салютаті вирішував цю проблему в августинівському дусі, покладаючись на божественну благодать. Піко делла Мірандола так само підпорядковував розумну душу провидінню і бачив справжню свободу у служінні йому. Проте в «Промові про гідність людини» (1486) він не згадував ні про первородний гріх, який спотворив людську волю, ні про благодать. Людина сама робить свій вибір, а роль благодаті відіграє наука. При цьому роль Бога не заперечувалася, адже він «уклав у людину сім'я і зародки земного життя, і відповідно до того, як кожний їх вирощує, вони зростуть і дадуть у ньому свої плоди» [20, с. 221]. Таким було гуманістичне вирішення проблеми.

Християнські корені мають і соціальні погляди деяких гуманістів. Обговорюючи тему суспільного життя, «спільного блага», держави, вони нерідко посилалися на Біблію (книгу Буття, Перше послання до Коринфян, Діяння святих апостолів, Євангелія), приклади співжиття перших християн. Теоретики громадянського гуманізму спиралися на ідею християнської любові до ближнього – підвалину соціальності. М. Пальмієрі наповнив громадянським змістом традиційні добродетності – поміркованість і справедливість: перша витлумачувалася як «належний порядок і такт» у всіх словах і справах, друга, головна у громадянському житті як така, що дає змогу зберегти «союзи й добрі відносини дружби між людьми» [19, с. 430].

Окремо слід сказати про «християнський гуманізм», поширений на півночі Європи (Нідерланди, Німеччина, Англія). У ньому найповніше представлений зв'язок із християнською релігією, передреформаційними й реформаційними процесами, різноманітними релігійно-філософськими течіями й рухами (наприклад, «нового благочестя», або «братів спільного життя»). До «християнських гуманістів» відносять Д. Колета, Т. Мора, Еразма Роттердамського, Х.Л. Вівеса, а його осередком вважають Оксфордський гурток інтелектуалів, очолений Д. Колетом. Під впливом флорентійського неоплатонізму, творів Піко делла Мірандола, наслідуючи приклад створення «благочестивої» релігії та поєднання Святого письма зі вченням Платона, Д. Колет закликав очистити католицьку церкву від схоластичної хитромудрості та відновити справжній зміст християнства. Ставши у 1505 р. настоятелем собору св. Павла у Лондоні, Д. Колет виступав із яскравими проповідями, пропагуючи моральність за зразком Євангелія та практики раннього християнства. Незабаром він створив при соборі граматичну школу, де дітей виховували за гуманістичною програмою, «у вірі й християнських звичаях».

Д. Колет значною мірою вплинув на формування світогляду Т. Мора, Х.Л. Вівеса, Еразма Роттердамського. Останній невдовзі став провідною постаттю північного гуманізму. У цій течії християнська лінія знайшла найбільш повне втілення переважно у релігійно-етичному трактуванні широкого спектра соціальних, політичних і моральних проблем суспільного життя. Центральна ідея еразмового вчення – «філософія Христа» – сформувалася під впливом ідеології «братів спільного життя», ранньохристиянської патристики й італійського Ренесансу, здебільшого у вигляді неоплатонізму, в якому любов до античності поєднувалася з пошуками нової релігійності. Тут ще однією точкою опори для гуманіста стали посилення апостола Павла, євангельські настанови.

Основні положення «філософії Христа» Еразм Роттердамський виклав у «Енхирідіоні, або Зброї християнського воїна» (1501). Загалом його цікавили не стільки онтологічні питання християнства, скільки морально-етичний аспект, «практичне благочестя». Еразм стверджував, що людина має змогу й повинна осягнути Бога у самій собі, навчитися жити та діяти за його законами. Енхирідіон – це кинджал, що його радив автор невпинно встромляти у власні груди, щоб унаслідок важких випробувань стати справжнім християнином і добродісною людиною. З християнської точки зору він пропонував оцінювати все, з чим стикається людина в житті. Також Еразм вбачав можливість змінити спотворену офіційною церквою свідомість християн за допомогою античної мудрості. Антична думка настільки тісно перепліталася у гуманіста з християнською, що він називав святим Сократа і бачив душі Вергілія і Горація серед блаженних.

У гуманістичному дусі Еразм Роттердамський трактував поняття «наслідування Христа» (ідею такого наслідування пропагували учасники руху «нового благочестя»). Христос повинен, на думку автора «Енхирідіона», впливати на віруючих безпосередньо, усім своїм земним життям, кожною подією й словом. Він – моральний взірць, головний орієнтир у життєвих справах, «до нього єдиного звернені всі прагнення, всі зусилля, справи та дозволя. Знай, що Христос не пустий звук, а ніщо інше як любов, щирість, терпіння, чистота – одне слово, все, чого він учив» [29, с. 135].

Справжня віра, розмірковував Еразм, не повинна зводитися до обрядовості. «Не кажи мені тут, що любов (до Бога. – *Авт.*) у тому, щоб часто ходити до церкви, припадати до статуй святих, запалювати свічки, повторювати завчені молитви. Нічого такого Богові не потрібно», – читаємо в «Енхирідіоні». Справжня віра, за апостолом Павлом, – це «вважати всіх членами одного й того ж тіла, усвідомити, що всі єдині у Христі, радіти вдачі братів у Господі, як своїй, допомагати їх бідам, як власним...» [29, с. 157]. «Наслідування Христа» – кращий вид морального виховання, утвердження в спілкуванні доброти, доброзичливості, сердечності.

Еразм Роттердамський надавав великого значення вихованню дітей. Він писав, що «головна турбота християнина повинна бути про те, щоб діти вже з колиски... живилися переконаннями, гідними Христа» [23, с. 164]. Його твір «Розмови за просто» (1518) – своєрідний підручник із «практичного благочестя». Один із його героїв, хлопчик Гаспар, виховувався у школі Д. Колета. Його благочестя відрізнялося від чернечого («капюшон дає стільки ж благочестя, скільки теппа»). Воно зводилося до чотирьох завдань: «щиро шанувати Бога й божественне письмо; не тільки боятися Ісуса як володаря, а любити його всією душею; будь-якими засобами захищати свою незаплямованість; дотримуватися принципу милосердя, мати терпіння й не відповідати злом на зло». І при цьому необхідно ретельно вивчати науки, аби «вдосконалюватися у добрих звичаях» [30, с. 58].

Християнські мотиви звучали й у творчості Т. Мора та Х.Л. Вівеса. У листі Т. Мора до У. Гоннеля, вихователя його дітей, мислитель зазначав, що найпершим завданням має стати наставляння в благочесті, милосерді, скромності, християнському смиренні [17, с. 325–327]. А гуманіст Х.Л. Вівес свої головні твори («Про навчання наукам, або Про християнське навчання», «Про виховання християнки») також присвятив проблемам християнського виховання.

Гуманістичні ідеї поєднувалися з християнськими також у багатьох політико-педагогічних трактатах епохи європейського Відродження, класичним зразком яких є праця Еразма Роттердамського «Виховання християнського государя» (1512). Цей твір був написаний Еразмом для імператора Священної Римської імперії Карла V. У ньому чітко представлена гуманістична концепція державної влади й погляди ренесансного мислителя на права й обов'язки правителя. На думку Еразма, влада правителя-християнина «є нічим іншим, як управлінням за допомогою благодіянь і захисту» [28, с. 44]. Зовнішні атрибути її несуттєві. «Корона, скіпетр, мантия, ланцюг, перев'язь при доброму государеві є знаком або символом добродетності, при поганому – свідомством ганджів» [28, с. 24]. Християнський монарх має бути швидше вихователем, ніж державцем. Прийняті ним закони повинні спрямовуватися не на покарання, а на винагороду за добродетність. Еталоном королівської моральності Еразм, посилаючись на давньогрецького філософа Юлія Поллукса, вважав вихователя імператора Коммода, у якого миролюбність, людяність, великодушність, розумність були поєднані з прозорливістю та твердістю. При цьому він зазначав: «Якщо вже язичник-наставник зобразив такого государя перед язичником-учнем, наскільки більш благочестивий образ належить надавати християнському государю» [28, с. 41]. У поняття «християнський государ» гуманіст укладав передусім етичний ідеал у дусі Нагорної проповіді Христа.

Під впливом ренесансних гуманістів певних змін зазнавала й сама католицька церква. Європейське Відродження ідейно підготувало ґрунт для Реформації («Еразм зніс яйце, а Лютер висидів його»). Виступаючи проти схоластики, критикуючи духовенство й церковних ієрархів, гуманісти сприяли оновленню християнської традиції, часто поверталися до її витоків. Достатньо згадати «Декамерон» Боккаччо, трактат Л. Валли про «Костянтинів дар», «Похвалу глупоті» Еразма Роттердамського, критику гуманістами священних текстів і публікацію ними творів отців церкви.

Зазнав впливу гуманістичних ідей і теоретик німецької Реформації М. Лютер. У його «богословських тезах» досить виразно прослідковується прагнення повернутися до «чистоти» християнського вчення, інші ренесансні лінії, особливо ті, що йшли від Еразма Роттердамського. Сталися в нагоді міркування «християнських гуманістів» про справжнє благочестя й виховуючу роль церкви. Особливо відзначимо підтримку реформатором класичної освіти, запропонованої гуманістами, вивчення античної спадщини, стародавніх мов, мистецтв і наук, які «...не лише не шкодять нам, а й приносять користь, пошану, благочестя; вони необхідні не лише для розуміння Святого письма, а й для справ світського правління» [25, с. 163].

Отже, європейське Відродження не спричинило розриву з християнською традицією. Про це переконливо свідчить аналіз літературної спадщини його провідних ідеологів XIV – XVI ст., настрої і прагнення гуманістів. Вплив християнства на ренесансних мислителів не зводився лише до функції «релігійної оболонки», а був набагато глибшим і результативнішим. Християнське вчення зробило гуманістичний ідеал людини більш духовним, піднесеним, посилювало увагу до внутрішнього світу й душевного життя особистості. Морально-етична проблематика християнства досить органічно вписалася в ренесансну антропологію. З іншого боку, взаємодія з гуманізмом виявилася корисною й для християнської традиції, прискорила процес її оновлення та зміцнення.

Література

1. Августин. О порядке // О бессмертии души / Августин Блаженный. – М.: АСТ, 2004. – С. 123–197.
2. Бурдах К. Реформация. Ренессанс. Гуманизм / Пер. с нем. – М.: РОССПЭН, 2004. – 208 с.
3. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. – Смоленск: Русич, 2002. – 448 с.
4. Буття, 1: 26-28.
5. Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. – М.: Наука, 1989. – 475 с.
6. Веджо М. О воспитании детей и об их достойных нравах / Пер. Н.В. Ревякиной // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.) / Сост., вступ. статья и коммент. Н.В. Ревякиной, О.Ф. Кудрявцева. – М.: Изд-во УРАО, 1999. – С. 199–213.

7. Верджеріо П.П. О благородных нравах и свободных науках /Пер. Н.В. Ревякиной //Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: Сб. текстов. –Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – Ч. II. – С. 71–107.
8. Вивес Х.Л. Об обучении наукам, или Об христианском обучении //Меньшиков В.М. Педагогика Эразма Роттердамского: открытие мира детства. Педагогическая система Хуана Луиса Вивеса: Учеб. пособ. – М.: Народное образование, 1995. – С. 107-122.
9. Энгельс Ф. Діалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – К.: Вид-во політ. л-ри, 1965. – Т.20. – С. 319-576.
10. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения: Учеб. для вузов / Л.М. Брагина, О.И. Варьяш, В.М. Володарский и др.; Под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Высш. школа, 2001. – 479 с.
11. Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії: Навч. посіб. – Львів: Світ, 2001. – 320 с.
12. Конверсини да Равенна Дж. Счет жизни /Пер. Н.В. Ревякиной //Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.) / Сост., вступ. статья и коммент. Н.В. Ревякиной, О.Ф. Кудрявцева. – М.: Изд-во УРАО, 1999. – С. 352–356.
13. Косиков Г. Средние века и Ренессанс. Методологические проблемы //Зарубежная литература второго тысячелетия: Учеб. пособ. /Под ред. Л.Г. Андреева. – М.: Высш. школа, 2001. – С. 8–39.
14. Лобковиц Н. Что такое личность? //Вопросы философии. – 1998. – №2. – С. 54-64.
15. Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы //Мартин Лютер. Время молчания прошло: Избранные произведения. 1520–1526 гг. /Пер. с нем., истор. очерк, коммент. Ю.А. Голубкина. – Харьков: Око, 1992. – С.155–180.
16. Манетти Дж. О достоинстве и превосходстве человека //Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: Сб. текстов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – Ч. II. – С. 8–68.
17. Мор Т. Письмо к Уильяму Гоннелю от 22 мая 1518 г. / Пер. Ю.М. Каган //Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.) / Сост., вступ. статья и коммент. Н.В. Ревякиной, О.Ф. Кудрявцева. – М.: Изд-во УРАО, 1999. – С. 324–327.
18. Осинковский И.Н. Томас Мор. – М.: Наука, 1974. – 167 с.
19. Пальмиери М. Гражданская жизнь /Пер. О.Ф. Кудрявцева //Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: быт, нравы, идеалы: Хрестоматия. – М.: Юристъ, 1996. – С. 414–432.
20. Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека //Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М.: Политиздат, 1991. – С. 220-239.
21. Ревякина Н.В. Мантуанская школа Витторино да Фельтре и проблемы воспитания правителя //Человек в культуре Возрождения. – М.: Наука, 2001. – С. 55–63.
22. Ревякина Н.И. Христианские истоки гуманистической мысли Италии XIV – XV вв. // Культура Возрождения и религиозная жизнь эпохи. – М.: Наука, 1997. – С. 14-20.
23. Ревякина Н.В. Человек в гуманизме итальянского Возрождения. – Иваново: Изд-во Иванов.ун-та, 2000. – 319 с.
24. Рутенбург В.И. Возрождение и религия //Типология и периодизация культуры Возрождения. – М.: Наука, 1978. – С.14–26.
25. Смирин М.М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии. Очерки из истории гуманистической и реформационной мысли. – М.: Наука, 1978. – 236 с.
26. Стам С.М. Культура Возрождения: вопросы содержания, эволюции, периодизации //Вопросы истории. – 1977. – №4. – С.75–93.
27. Черняк И.Х. Гуманизм эпохи Возрождения и христианская мысль древности //Античное наследие в культуре Возрождения. – М.: Наука, 1984. – С. 27–40.
28. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя /Пер. А.В. Тарасовой. – М.: Мысль, 2001. – 365 с.
29. Эразм Роттердамский. Оружие христианского воина //Философские произведения /Отв. ред. В.В. Соколов; пер. и коммент. Ю.М. Каган. – М.: Наука, 1986. – С. 90–217.
30. Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Пер. С. Маркиша. – М.: Худож. лит., 1969. – 703 с.

Довгань К.Г.,

*аспірант кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Студенти Київського державного університету –
жертви сталінських репресій: рік 1937-й*

В статті аналізуються процеси політичних репресій, направлених против студентів Київського державного університету, українців по походженню.

The author of the given article analyses the political repressions against the students of Kyiv State University, the Ukrainians by origin.

Ключові слова: Київський державний університет, студентство, репресії, контрреволюційна націоналістична організація, архівно-слідчі справи.

Дослідженням, темою яких є вивчення періоду «Великої чистки» у радянській Україні, присвячено чимало наукових публікацій [1-8]. Аналіз історіографії проблеми дозволяє дійти висновку, що при величезній кількості праць і досі остаточно не з'ясовано всі аспекти терору – настільки масштабними та всеохоплюючими були події тих жахливих років сталінського беззаконня.

Чимало малодосліджених проблем залишається й досі. Однією з них є репресії влади, спрямовані проти Київського державного університету (далі – КДУ), провідного вищого навчального закладу України. Метою та завданням статті є висвітлення одного з аспектів цієї й досі маловідомої сторінки університетського життя 30-х років ХХ ст. Запропонована стаття є однією з перших спроб висвітлити ті трагічні події.

Основною джерельною базою дослідження стали архівно-слідчі справи (далі – АСС) репресованих студентів та викладачів КДУ, що зберігаються в Державному архіві Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), а також у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).

АСС – порівняно новий тип джерел, який почав запроваджуватися до наукового обігу лише з 1991 р. Наукову цінність АСС, як історичного джерела, переоцінити доволі важко, адже часто лише в них можна знайти унікальні відомості, що дозволять відтворити правдивий портрет тієї чи іншої особи, невідомий аспект її життя.

При роботі над статтею автором використані матеріали з АСС студентів КДУ: О.Г. Коломійчука [9], А.М. Шпорта [10], Г.М. Крупеник [11], Л.С. Лупана [12], П.К. Киселя [13], Г.А. Рудика [14]. Матеріали, вміщені в досліджуваних АСС, є типовими для свого періоду, що дозволяє створити певну картину антиукраїнської кампанії влади, розгорнутої на теренах України, зокрема в КДУ.*

У другій половині 30-х років в СРСР остаточно утвердився тоталітарний режим. Тоді влада домоглася повної ліквідації будь-якого прояву незалежного від держави та її інституцій суспільно-політичного життя. Головним інструментом у досягненні цієї мети були репресії, що керувалися теоретичними настановами Сталіна про загострення класової боротьби з просуванням країни до соціалізму.

Одним з важливих аспектів репресивної політики влади був її антиукраїнський характер. Завдяки розсекреченим документам стали відомі жахливі цифри геноциду, розв'язаного проти

* Відбір справ зроблено за кількома базовими ознаками:

- хронологічна – всі ці особи були репресовані у другій половині 1937 р., час, коли терор у країні досяг свого апогею;
- тематична – всі вони звинувачувалися у приналежності до українських націоналістичних організацій чи в антирадянській націоналістичній пропаганді; були українцями за походженням.

українського народу. Статистичні дані, одержані українськими дослідниками, вказують на те, що в 1937-му лише у Київській області за політичними статтями КК УРСР було засуджено 21374 особи, з них українців за національністю –71,8 % [15, с. 104,106], всього ж по Україні у цьому році було репресовано 159 708 осіб [15, с. 103], за іншими даними – 159 573 особи [7, с. 4].

Націоналістичний ухил тоді активно шукали та викривали по всій Україні, у всіх інституціях влади і державних установах – від Раднаркому УРСР до звичайної сільської школи. Було розпочато справжнє полювання на українство.

Не обминув терор й КДУ. Київський університет, як центр науки та культури, від самого початку був об'єктом нагляду органів держбезпеки – серед учасників міфічних організацій, таких як «Центр дій», «СВУ» та інших було чимало осіб, з ним пов'язаних. У другій половині 30-х все частіше у поле зору УДБ НКВС потрапляли не лише викладачі, а й студенти.

Нині дослідники довели, що механізм репресій мав спланований характер. Інструкції про створення та наступний розгром фіктивних контрреволюційних організацій були чіткими та спускалися згори, а самі ці організації за задумом слідчих та їх керівництва мали чітку, структуровану ієрархію. Особливо яскраво процес боротьби з «українськими націоналістичними групами» можна простежити на прикладі 1937–1938 рр., коли почалися повномасштабні «чистки» партапарату та держструктур.

Про це свідчить один з документів з АСС Ганни Крупеник: «Управлением Государственной Безопасности НКВД УССР вскрыта и ликвидирована антисоветская украинская националистическая террористическая организация, руководимая бывшими боротьбистами, ставившая своей главной задачей насильственное свержение советской власти на Украине и установление фашистского строя. Одним из руководителей филиала этой организации, состоящей из студентов госуниверситета в г. Киеве, являлась арестованная 31 августа 1937 г. и привлеченная по настоящему делу в качестве обвиняемой Крупеник А.Н.» [11, арк. 63].

Згідно з цитованим документом ця неіснуюча організація мала провід, очолюваний колишніми боротьбистами, та систему філіалів у різних структурах, у тому числі й КДУ. Хоч у висновку не називаються імена цих керівників, не є таємницею, що на чолі «організації» стояли голова Раднаркому (далі – РНК) УРСР П.П. Любченко та багато високопосадовців, зокрема, заступник народного комісара освіти А.А. Хвиля, головний редактор газети «Вісті ВУЦВК» Ф.П. Таран-Гончаренко та ін. [11, арк. 14].

Зв'язок між ними та студентами було віднайдено через факт одруження Любченка з Марією Крупеник, професором історії КДУ, яка часто запрошувала студентську молодь до себе додому [16, с. 16]. Крім того, у родині Любченків жила рідна сестра дружини голови РНК – Ганна.

Г.М. Крупеник навчалася на третьому курсі хімічного факультету КДУ, у неї було чимало знайомих серед студентів. Ці побутові та професійні зв'язки й були використані слідчими для створення фіктивної контрреволюційної організації. Було окреслене певне коло, з якого потрібно було починати, й чим далі просувалася «робота», тим більше людей поглинав страшний маховик репресій.

30 серпня 1937 р. П.П. Любченко, розуміючи свою приреченість, застреливши дружину, сам наклав на себе руки. Виходячи з логіки подій, П.П. Любченко мав стати основним фігурантом нового гучного процесу, спланованого на найвищому рівні, але самогубство позбавляє слідчих одного з головних підозрюваних та його свідчень. Його смерть прискорила масові арешти, заплановані на більш пізні строки.

«Створенням» та наступним «розгромом організації» займалися співробітники ІV (секретно-політичного) Відділу УДБ НКВС. Саме вони вели справу №817, фігурантами якої стали викладачі, посадовці та студенти КДУ, серед них – Г.М. Крупеник, П.К. Кисель, Г.А. Рудик, Л.С. Лупан.

31 серпня 1937 р. однією з перших було заарештовано 23-річну Ганну Крупеник. З документів слідства бачило, що дівчина спочатку відкидала усі звинувачення й лише на 13-й день після арешту слідчі на допиті вибили з неї потрібну інформацію. Це переконливо

підтверджує витяг з протоколу допиту Ганни: «Вопрос [слідчого Р.М. Сараєва. – *Авт.*]: На протяжении длительного периода Вы упорно скрывали от следствия местонахождение документов антисоветской организации. Предлагаем Вам прекратить заперательства и дать откровенные, правдивые показания [11, арк. 6]».

Механізм отримання «правдивих свідчень» проілюстровано у показаннях Д.М. Коновалова, колишнього співробітника I Відділу УДБ НКВС УРСР,* даних 10.VIII.1956 р.: «В кабинет Сараєва Анна Крупеник была доставлена вся избитая с синяками на руках и кровоподтеками под глазами. Сараев сфабриковал протокол очной ставки, который под угрозой и площадной руганью предложил мне и Крупеник подписать. <...> В этот момент мне Анна Крупеник рассказала, что Любченко застрелил Марию Николаевну и сам застрелился. И что от нее вымогают показания, что она является членом Украинской Националистической Организации, которой руководит Любченко Мария Николаевна и что она, как студентка Университета, проводила вербовку в подпольную организацию среди студентов Университета. Она в слезах заявила, что не может выносить пыток и готова все подписать, что ей дадут [11, арк. 17–18]».

На підставі свідчень, отриманих у такий спосіб, Р.М. Сараєв вибудував вісь «П.П. Любченко – М.М. Крупеник – Г.М. Крупеник», яка згодом значно розшириться. До «неіснуючої організації» було прописано не лише націоналістів, а й троцькістів, а щоб додати певної солідності – зв'язки з польськими та німецькими фашистами [11, арк. 78].

Початкову діяльність організації слідчі вважали процесом планомірного висунення «націоналістичних кадрів» на керівні посади як у РНК, так і всіх інших установах, у тому числі КДУ, що трактувалося як «шкідництво та підривна робота». Це змушена була підтвердити у своїх показаннях Г.М. Крупеник [11, арк. 15–16].

Якщо вірити протоколам допитів і матеріалам слідства, то звинувачувана Г.М. Крупеник постає зовсім не молодою комсомолкою, а закоренілою злодійкою, що влітку 1935 р. [тоді Ганні був лише 21 рік. – *Авт.*] була завербована до складу терористичної організації [11, арк. 12].

За версією слідчих, перед Г.М. Крупеник було поставлене завдання вербувати до складу «організації» студентів університету. Ганна змушена була визнати, що її старша сестра рекомендувала наступне: «Теперь ты поступила в Университет. Надо хорошо ознакомиться с молодежью, студентами, осторожно выявить их настроения, сблизиться с отдельными лицами, проявляющими «сознательность», чувствующими, что они действительно украинцы, и наиболее стойких и серьезных осторожно привлечь к организационной работе [11, арк. 13]».

Саме таких свідчень вимагали у Г.М. Крупеник співробітники УДБ НКВС. Підтверджують це й покази Д.М. Коновалова: «Утверждаю, что мне Крупеник Анна во время конвейера [один з різновидів допиту. – *Авт.*] со слезами рассказывала, что ее избивают и требуют от нее показаний на студентов Киевского университета, которых якобы она завербовала в украинскую подпольную националистическую организацию, кого из студентов она оговорила мне неизвестно, но надо полагать, что невинные жертвы среди студентов по вынужденному оговору Крупеник Анны были [11, арк. 78]».

Стати членами «неіснуючої організації» довелося однокурсникам Ганни Петру Киселю та Григорію Рудіку. Згідно з версією слідства вони були «завербовані» з метою створення в КДУ «антисоветских националистических групп, в которые подбирали лиц, разделявших программу организации [11, арк. 20]».

Слідчим вдалося вибити ці свідчення на допиті, який відбувався 12 вересня 1937 р., а вже 19–20 жовтня 1937 р., коли долю Ганни фактично вже було вирішено [24 жовтня 1937 р. Виїзною Сесією Військової колегії Верховного суду СРСР її було засуджено до розстрілу. – *Авт.*],

* До сфери обов'язків I Відділу УДБ НКВС входила охорона керівників партії та уряду. Д.М. Коновалов був прикріплений до П.П. Любченка як один з охоронців.

відбулися численні арешти студентів КДУ. Серед заарештованих були П.К. Кисель, Г.А. Рудик, Л.С. Лупан та ін.

П.К. Кисель, який проходив по справі як один з основних фігурантів, був близьким знайомим Г.М. Крупеник. Саме Ганна змушена була дати свідчення проти нього: «С Киселем я познакомилась в кінці 1935 г. Он ранее работал учителем, исключался из партии, и в разговорах со мной осторожно высказывал свое недовольство советским строем [11, арк. 19]».

З матеріалів попереднього слідства стає зрозумілим, що П.К. Кисель спочатку не погоджувався з висунутим йому обвинуваченням. Це підтверджує й зведення віч-на-віч між ним та Ганною Крупеник, проведене 23 жовтня 1937 р., лише за два дні до її розстрілу [13, арк. 40].

Цю думку непрямо підтверджує й слідчий Мейерович, ставлячи на допиті від 29 жовтня 1937 р. таке запитання: «Вы упорно отрицали на следствии свою принадлежность и активную работу в антисоветской националистической молодежной организации Госуниверситета. Следствие дало Вам очную ставку с одним из свидетелей обвинения – Анной Крупеник. Вы поняли, наконец, бесполезность дальнейшей борьбы со следствием [13, арк. 7]?»

Безперспективність боротьби зі слідством П.К. Кисель усвідомив лише на десятий день після арешту. Тільки тоді старшому лейтенанту держбезпеки Мейеровичу вдалося вибити та змусити підписати необхідні йому свідчення, в тому числі на свого близького товариша та однокурсника Г.А. Рудика [13, арк. 9–10].

На зведенні віч-на-віч, що проводили слідчі IV Відділу УДБ НКВС Мейерович та Люлинецький 14 листопада 1937 р., вже ніхто не намагався відкинути надумані звинувачення – обидва, П.К. Кисель і Г.А. Рудик, винними себе визнали [13, арк. 48–50]. Доля їх була вирішена, що засвідчує виписка з протоколу №115 засідання трійки при Київському Облуправлінні НКВС УРСР від 17 листопада 1937 р., що розглядала справу № 817: «Расстрелять. Лично принадлежащее имущество – конфисковать [14, арк. 40; 13, арк. 64].» Обидва смертні вироки були виконані, якщо вірити документам, 26 листопада 1937 р. о 24 год. [14, арк. 41; 13, арк. 65].

Ще одним фігурантом справи №817 був студент V курсу літературного факультету КДУ Леонід Лупан, заарештований 20 жовтня 1937 р. як «участник украинской контрреволюционной националистической организации, стоявшей на террористических позициях [12, арк. 1]».

Отримана під час допитів інформація дозволила слідчим сфабрикувати ще одну «націоналістичну групу», на цей раз не зі студентів-хіміків, а літфаківців. До неї, крім Л.С. Лупана, потрапило ще четверо: І.Г. Голуб, Л.М. Залізник, Г.М. Сірий, А.І. Замула. Всі вони – студенти V курсу – були вже давно у полі зору УДБ, оскільки всі мали «націоналістичне минуле».

Завдяки А.М. Шпорту, людині, якій судилося вижити в сталінських таборах, ми знаємо про гнітючу атмосферу тотального стеження в КДУ, зокрема на літфаці, на якому він навчався до свого арешту в 1937 р. У своїх спогадах він зазначав: «Полювання на студентів досягло свого апогею. До всякого слова причіплювалися, вишукували крамолу там, де нею й не пахло [16, с. 15]».

Серед «викривачів» на літфаці виокремлювався активіст В. Кислиця, саме він активно збирав компромат на Л.С. Лупана та його товаришів. Засвідчує це А.М. Шпорт: «Після лекцій на вулиці... я зустрів Лупана. Він скаржився й питав поради, що йому робити аби позбутися «опіки» Василя Кислиці. Каже, що він боїться заходити в гуртожиток, Кислиця не дає йому життя. До всього чіпляється, все йому не до вподоби., навіть окуляри... Подібні скарги я чув і від Сірого, Замули та Голуба – всі вони ходили під «ковпаком» у Кислиці. Лупанові пощастило переселитися в інший гуртожиток. Та даремно, його знайшли там і забрали [16, с. 15–16]».

Засуджений до п'яти років таборів Л.С. Лупан [12, с. 59] не змирився зі своєю долею і 27 червня 1938 р. він пише листа-заяву Прокурору СРСР А.Я. Вишинському. У своєму листі він зазначає: «...следователь не верил ни одному моему слову. Физически и морально разбитый, запуганный «логическими» выводами следователя, я признал, в конце концов, существование националистической группы на пятом курсе литфака КГУ. Я был тогда в таком состоянии, что мог

подписать все, что угодно, лишь бы избавиться от угроз и лишений. И я подписал то, чего хотел следователь. Но теперь, нужно сказать Вам, гражданин Прокурор, правду, только правду. Никакой националистической группы на пятом курсе не было. Во всяком случае, таковой я не знал и в нее не входил [12, арк. 71]».

Звичайно, що справедливості Леоніду віднайти не вдалося, не судилося йому й повернутися додому живим. 16 січня 1944 р. о 20 год. він помер у таборі від «декомпенсированного порока сердца при наличии активного туберкулеза легких [12, арк. 74]».

Розуміння злочинних дій влади, як системи, навіть для самих репресованих, було справою нелегкою. Вони до останнього вірили, що відбувається якась страшна помилка, спровокована ворогами народу.

Засуджені не вважали себе винними, у той самий час вони мало сумнівалися у вині інших, таких самих жертв політичних репресій. Підтвердження цього знаходимо в листі Л.С. Лупана до А.Я. Вишинського: «Я никогда не могу помириться (sic), что бы меня, советского студента, юношу, воспитанного советской школой и готовящегося отдать свои силы, свои способности только своей стране, своему народу, чтобы меня объединяли одним именем с каким-нибудь заговорщиком, изменником вроде Бухарина и других. Я ненавижу их, как и все советские люди. И вот у меня-то тоже: какая-то мифическая группа, какая-то несуществующая деятельность [12, арк. 70, 71, зв.]».

Лише через багато років стало зрозумілим, що жодних шпигунів, терористів та інших «ворогів народу» не було. Контрреволюційні організації були вигадкою хворобливої фантазії слідчих. Самі ж репресії мали превентивний характер, метою їх було знищення неблагонадійних людей, тих, хто лише у майбутньому міг стати на перешкоді «завоеваний Октября». Серед таких, у майбутньому неблагонадійних та потенційно небезпечних, влада бачила й студентів. Саме проти них і були розгорнуті криваві репресії, у тому числі в КДУ. Університет став у 30-х роках ХХ ст. об'єктом репресій влади. Реабілітація репресованих – лише перший крок по відновленню справедливості. Наступним має стати створення об'єктивного дослідження, справжньої неупередженої історії.

Література

1. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. Зб. наук. праць / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України та ін.; Редкол.: Р.Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – 161 с.
2. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Архієрейський Д.В., Бажан О.Г., Бичкова Т.Б. та ін. / Відп. ред. В.А.Смолій – К., 2002. – 952 с.
3. Білоконь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). – К., 1999. – 448 с.
4. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні. 1920–30-і роки. – К., 1991. – 342 с.
5. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (1920–1930-і роки). – К., 1991. – 96 с.
6. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти. – К., 1995. – 447 с.
7. Повернення з небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті / В.В. Ченцов та ін. (упоряд.); В.В. Іваненко та ін. (ред.); Дніпропетровський університет. – Дніпропетровськ, 1995. – 164 с.
8. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 349 с.
9. ДА СБУ. – Спр. 66828.
10. ДА СБУ. – Спр. 55952.
11. ДА СБУ. – Спр. 44408.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 43010.
13. Там само. – Спр. 45970.
14. Там само. – Спр. 38567.
15. Нікольський В.М. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР //3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 2000. – № 2/4.
16. Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. – 1991. – № 7.

Дмитрушко В.М.,

аспірантка кафедри історії та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Ідея парламентаризму у програмах перших українських
політичних партій у Східній Галичині на зламі XIX–XX ст.*

В статті аналізується початковий період становлення ідеї парламентаризму в програмних документах українських політичних партій в Східній Галичині та основні фактори, які впливали на її трактування в кінці XIX – початку XX в.

The author of the given article researches the initial period in the development of parliamentary idea becoming a part of political parties' manifestos in the Eastern Galicia. She also studies main factors having their influence on its interpretation in the end of the XIX – beginning of the XX centuries.

Ключові слова: парламентаризм, політичні партії, національно-визвольний рух, демократизм

Парламентаризм як відповідна модель організації влади є одним з провідних компонентів державно-політичної структури. Він є комплексом політичних ідей, теорій, організацій та взаємозв'язків. На час становлення реального парламентаризму в деяких передових країнах (наприкінці XIX – на початку XX ст.) український народ уже втратив залишки державності, а українські землі знаходились у складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) та Російської імперій. Саме в ті часи виникли й імперські загальнодержавні законодавчі представницькі установи: австрійська (1848) та російська (1906). З появою цих установ асоціюється процес становлення українського парламентаризму. Під поняття «парламентаризм» підпадають і деякі елементи українського суспільно-політичного руху бездержавних часів: парламентські ідеї, програми українських партій, участь українців у виборчих кампаніях та парламентська практика.

Наприкінці XIX ст. із зародженням української багатопартійності виникли умови для якісно нового парламентського етапу. В сучасній українській історичній думці цьому періоду, тобто активній участі політичних партій у партійному житті та їх діяльності в австрійському парламенті і Державній думі присвячено кілька досліджень, написаних у різні часи. Зокрема слід віддати належне як одноосібним працям, О. Коника, М. Кугутяка, В. Патентова, І. Левіної, М. Кияна, М. Колесника, В. Доморослого, В. Козбаненка, Я. Дашкевича та ін., так і колективним збіркам [10]. Однак згадані праці переважно торкаються історичних аспектів діяльності західноукраїнських партій. Що ж до українського парламентаризму й історіографічного аналізу зародження та еволюції цієї ідеї у партійних програмних документах, то ця проблематика згадується лише побіжно.

Ефективність діяльності конкретних парламентів та функціонування парламентаризму прямо залежить від однієї з важливих складових частин політичної системи суспільства – політичних партій. Політичні партії покликані акумулювати волю громадян у партійні програми та боротися за їх втілення в життя. Саме тому в статті зроблено спробу висвітлити окремі історіографічні аспекти становлення ідеї парламентаризму в програмах окремих галицьких партій на зламі XIX – XX ст.

Ідея парламентаризму ввійшла в суспільно-політичну думку України ще з часів формування вічного устрою Київської Русі, діяльності козацьких рад, конституції П. Орлика, а у новій історії продовжила своє існування у програмних документах кирило-мефодіївців, Народної ради, Русько-Української радикальної партії, Української національно-демократичної партії, Радикальної української партії, Української народної партії та інших партійних організацій як на східних, так і західних теренах України.

На межі XIX–XX ст. у програмних розробках усіх впливових західноукраїнських політичних партій була зафіксована ідея незалежності. Однак її практична реалізація була на той час неможливою, тому йшлося насамперед про поділ Галичини та впровадження автономії. Втілення цього плану залежало від ставлення офіційного Відня та безпосередньої діяльності, в якій парламентаризмові відводилося чи не найголовніше місце.

Першим протопартійним утворенням в Україні вважається Народна Рада. Це політичне товариство почало діяти 24 жовтня 1885 р. у Львові і ставило собі за мету боротися за розвиток українського народу як окремого від польського та російського, захист його суспільно-політичних, економічних і культурних інтересів. Програма Ради містить деякі завуальовані натяки на необхідність політичної просвіти мас стосовно того, що потрібно працювати над формуванням політичної самосвідомості українців для розуміння ними необхідності боротися за права народу задля прямування до політичного самоуправління. Висловлювалися запевнення в прихильності товариства до діяльності на конституційній основі, законними засобами, тобто легальної і, можна припустити, парламентської.

Однією з визначальних подій, що вплинули на подальшу долю парламентаризму, стала поразка польсько-українського порозуміння в 1890 р. так званої баденівської угоди (К. Бадені – тодішній намісник Галичини. – *Авт.*), яка одним з основних завдань визначала співробітництво лідерів двох народів під час парламентських виборів. З українського боку її ініціювали «народовці», а також деякі представники Наддніпрянщини, зокрема, В. Антонович. Саме парламентаризм для «угодовців» став чи не головним каменем спотикання. Не визнали угоду й самостійно провели виборчі кампанії українські радикали, які вже на початковій стадії розвитку розгорнули широку агітацію за загальне й рівне виборче право.

У жовтні 1890 р. у Львові під головуванням І. Франка відбувся перший з'їзд Русько-Української радикальної партії (РУРП). У підготовці програми, окрім І. Франка брали участь С. Данилович, М. Павлик, Р. Яросевич. Партія вела широку агітацію за загальне і рівне виборче право, добивалися національного самовизначення українського народу, всеукраїнської національної єдності. На політичному терені РУРП відстоювала «повну свободу особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, якнайповнішого впливу на рішення всіх питань політичного життя, автономії громад, повітів, крайів...» [19, с. 8].

Радикали проголошували необхідність запровадження загального, безпосереднього, таємного голосування, відміни політичних привілеїв «одних станів над другими», обстоюючи ідею «правдивого автономізму», члени РУРП висловлювалися за рішучу боротьбу з «усякими обмеженнями свободи одиниці, корпорацій, провінцій і народності...» [19, с. 9–12]. Перше народне віче на його підтримку РУРП організувала 14 грудня 1890 р., а вже на IV з'їзді партії 1895 р. було прийняте доповнення про необхідність «...повної самостійності русько-українського народу і повне, необмежене право його: рішення самому у всіх справах його дотикаючих» [6, с. 12–13]. Таким чином, програма РУРП обстоювала конституційні права і свободи громадянина, реалізацію яких могла забезпечити державна самостійність як головна передумова творення власне українського парламентаризму.

У 1893 р. угодовська політика призвела до розладу в невеличкому українському парламентському клубі. Депутати Ю.Романчук і К.Телишевський виступили проти цієї акції, натомість О.Барвінський і А.Вахнянин продовжували плекати надію на досягнення компромісу з намісником та поляками. Вибори 1897 р. остаточно підірвали основи угоди і через масові репресії та арешти, здійснені поляками проти радикальних кандидатів та населення, перетворилися на криваві вибори [11, с. 61]. Одразу ж після скликання парламенту депутат Т. Окуневський у промові наголосив, що вибори переконали український народ у тому, що уряд не жахається жодних

насильств, аби не допустити вільних виборів, а українці поставлені перед альтернативою: «Визнати польську державну ідею, або мовчати і вмирати» [12, с. 53–54]. За наполяганням парламентарів, у тому числі й Т.Окуневського, Бадені був знятий з посади.

Для розуміння того, якими шляхами пішла еволюція ідеї парламентаризму на зламі XIX – початку XX ст., слід розглядати цей процес у контексті історії національного відродження та становлення суспільно-політичної думки, що кардинальним чином позначилися на подальшій долі наступних політичних течій, рухів, світоглядних орієнтацій. Першу чітку українську програму в XIX ст. становили погляди кирило-мефодіївців. Головними документами, що роз'яснюють нам ці погляди, є записка В.Білозірського про мету товариства та кілька відозв і програм товариства, автором яких був М.Костомаров. У них уперше сформульована теза про право українського народу не тільки на національно-культурну самостійність, а й на політичну незалежність. Домогтися незалежності України кирило-мефодіївці сподівалися за допомогою інших слов'янських недержавних націй. Кінцева мета визначалася як заснування Всеслов'янської федеративної спілки. На думку Білозірського, Україна не може здобути й утримати свою державну самостійність власними силами. Отже, єдиним засобом для відбудування народних прав є злука слов'янських народів в одну сім'ю на засадах закону, любові і волі кожного з них, оскільки розумних причин ворогування між націями немає. Ідею федерації та принципи її формування найчіткіше висловив М. Костомаров у «Книзі буття українського народу» та інших програмних документах. У прокламації до українців братчики наголошували, що всі слов'янські народи мали об'єднатися так, «...щоб управа у кожного була окремо... Мусить існувати сейм або слов'янська рада, де б сходилися депутати від усіх республік слов'янських...» [15, с. 133]. Один з братчиків під час допиту сформулював мету товариства: об'єднання слов'ян на зразок США чи конституційної Франції. У «Книгах буття» докладно обґрунтовується принцип конституційної демократії з розподілом влади на законодавчу і виконавчу і з відповідальністю виконавчої влади перед Установчими зборами. Отже, ідеології кирило-мефодіївців були характерні месіанізм, християнські засади устрою та конституційні засади політичного устрою.

Якщо кирило-мефодіївці були першими, хто сформулював ці ідеї, то найактивнішим їх популяризатором став М. Драгоманов. Українство в обох імперіях знаходилося під його сильним впливом. Він один під час переслідувань і гонінь на українство у Росії, ідейного вакууму в Галичині внаслідок занепаду та відриву від народу (як москвофілів, так і народовців) висунув вимогу політичної боротьби проти існуючого ладу.

Ідеї Драгоманова щодо майбутнього України характеризують в основному дві його праці: «Передне слово до Громади» (1878) та «Чудацькі думки: Про українську національну справу» (1891). «Українцям замість того, щоб рватись заложити свою державу, або який-небудь дуалізм, наприклад як угорський (...), ліпше старатися розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краювої й громадської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. В кінці всього тільки автономія самих дрібних куп людських може поширити всі теперішні сварки між городами людськими» [9, с. 3]. «Самим же українським громадам далеко корисніше тепер же почати добиватись якнайбільшої своєї волі, ніж пориватись здобути для України більше чи менше централізовані осібні державні порядки» [7, с. 140–141]. Домагатися такої своєї волі громадської й крайової українці, вважав Драгоманов, підуть не самі, а «...вкупі з федералістами других пород і до них пристане навіть чимало людей із самої державної породи московської» [7, с. 140–141]. Ще цікавіші речі можна зустріти в «Чудацьких думках», де йдеться про не обов'язковість побудови окремої національної держави, об'єднання в ній усієї нації, якщо частині нації краще жити в іншій країні, з її порядками. Аргументується це порівнянням життя італійців у Швейцарській республіці та Італійському королівстві. «Не маючи під собою ніякого політично-соціального ґрунту, а в собі ніякої сміливості, українські сепаратні тенденції не доходять ні до якої, навіть літературної ясності

і тримаються самим тільки чуттям, та й то більше негативним, ніж позитивним...» [7, с. 306–307]. Сучасник Драгоманова, один з тогочасних провідників українського руху в Галичині В.Навроцький у статті «Наша теперішня постать» писав: «Драгоманов обзивався до нас в ім'я України не як земляк, він обзивався до нас в ім'я російського прогресу. Україна, земляцтво, патріотизм український стояли на такім заднім плані, що їх видно не було...» [23, с. 546].

Дещо пізніше, у своєму виступі в серпні 1906 р. в Академічній громаді І.Франко піддав аргументованій критиці погляди Драгоманова. Ось що він писав: «Драгоманов виступив на публічне поле як державник, що в різнонаціональній державі визнає панування, чи то духовне та політичне верховенство одної нації, а потреби і жадання інших націй мірить потребами й інтересами цілої держави...» [22, с. 428].

Отже, національно-політична програма Драгоманова була побудована на засадах раціоналізму, федералізму, демократизму. Цілком визнаючи право українського народу на самостійне державне існування, Драгоманов у політичній практиці виступив як прихильник автономії України у формі лише автономії земської (громад, повітів, країв), у якій може виявитися й автономія національна. Майбутнє України він уявляв собі як товариство, спілку громад, вільних в усіх своїх справах. Вплив Драгоманова на український рух був великим, тому не дивно, що формування ідейних засад першої сучасної української політичної партії, заснованої у Львові в 1890 р., відбулося під впливом світогляду Драгоманова. Програма РУРП проголошувала вирішення національного питання через запровадження автономії громад, повітів, країв, надання кожному народові можливості якнайповнішого культурного розвитку [17, с. 9–10].

Програмні вимоги партії спричинили серйозну критику з боку групи «молодших радикалів», серед яких були Ю. Бачинський, В. Будзиновський, М. Ганкевич, О. Колесса, Е. Левицький, В. Охримович. Політичною концепцією цієї групи став перегляд партійної програми радикалів відносно проблеми самостійності України. У 1891 р. «молоді радикали» опублікували «Маніфест до ревізії програми», де вперше від імені української партії пролунав заклик до «самостійності політичної руської партії» [13, с. 14–15]. На їхню думку, потреби розвитку кожної народності у багатонаціональній державі вимагають її (народності) організації у самостійне політичне ціле.

У 1895 р. Ю. Бачинський у праці «Україна ingredienta», зробивши аналіз економічного розвитку українських земель, недвозначно висловив вимогу про створення власної самостійної Української держави. Почавши з роздумів про економічний стан села та його руйнування, відсутність міст, великої індустрії та, як наслідок, велику еміграцію, а також руйнацію економіки в Галичині, про колоніальний визиск, русифікацію «російської» України, він переходить до конкретних порад як для російських українців, так і для галичан «Щодо російської України, то тут перше діло – виборення конституції в Росії... Але попри боротьбу з російським абсолютизмом треба вже тепер почати тій малій горстці свідомих все українців будити серед української суспільності в Росії думки про політичну самостійність України» [1, с. 159–170]. Даючи поради своїм галицьким товаришам щодо тактики їхніх дій, він наголошує на необхідності боротися з існуючим австрійським централізмом за зміцнення виборчої ординації. Але знов-таки підкреслює, що здійснення будь-яких ідей і постулатів, які висувають українці в Галичині, аби поліпшити соціальний стан селянства, робітників, захистити національні інтереси народу, неможливе без політичної самостійності України.

У 1899 р. на зборах галицьких народовців частини членів Української радикальної партії й тих, хто співчував їм, було утворено Українську національно-демократичну партію. На з'їзді обрано керівні органи, до складу яких увійшли, серед інших, М.Грушевський, І. Франко, К. Левицький. Перше десятиріччя ХХ ст. позначилося постійним зростанням сили та впливу УНДП у суспільно-політичному житті Галичини. У програмі народно-демократичної партії, якою вона керувалася в ці часи, зазначалося: «Наша партія домагається: поділу Галичини на часть

східну (з Лемківщиною), руську з руським сеймом у Львові й на західну польську з польським сеймом у Кракові, а також поділу Буковини на частку руську і волоську та прилучення української частини Буковини та Східної Галичини. В той спосіб має повстати одна українська провінція в австрійській державі» [18, с. 191]. На цій позиції вони залишалися до листопада 1918 р. Пізніше, у революційних подіях 1918–1919 рр., партія відіграла неабияку роль у створенні ЗУНР та злуці ЗУНР з УНР. У 1923 р. вона разом з деякими іншими партіями утворила Українське національно-демократичне об'єднання – впливову політичну силу на західноукраїнських землях у міжвоєнну добу.

У «Народній програмі» УНДП зазначалося: «Ми, галицькі русини, частина українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну, відтак боровся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрікався і не зрікається прав народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну й політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм» [20, с. 57].

Програмові засади УНДП передбачали розвиток парламентаризму на ґрунті австро-угорського конституціоналізму. Землі, населені українцями, мали становити одну адміністративну провінцію з якнайширшою автономією у законодавстві та управлінні, задоволенні мовних та культурних запитів. На виборах до парламенту, сеймів, повітових та громадських рад ставилися вимоги загального, рівного і таємного голосування, відміни виборчих курій та округів, запровадження пропорційного представництва національних меншин. Безперечним є той факт, що процес розвитку парламентарних засад був би неможливий без конституційно закріплених політичних свобод: особистості, недоторканності житла, свободи зібрань та об'єднань, свободи слова і друку, свободи віросповідань. Як гарантія дотримання свобод передбачалася суворая цивільна та кримінальна відповідальність за будь-яке порушення їх. Згодом у відозві народного комітету УНДП від 5 січня 1900 р. з'явилося чітко сформульоване положення, що ідеалом партії у тих реальних умовах було створення окремої національної провінції для українців, зі своїм окремим сеймом (парламентом) та адміністрацією.

Таким чином, здійснений аналіз початкового періоду становлення ідеї парламентаризму в програмах галицьких політичних партій вказує на те, що на зламі XIX–XX ст. почали чітко окреслюватися моделі українського державотворення на конституційних засадах.

Література

1. Бачинський Ю. Україна *irredenta*. – Берлін, 1926. – С. 159–170.
2. Білоус А.О. Кадети в Києві в 1905–1907 рр. // *Наук. праці з питань політ. іст.: Міжвід. наук. зб. Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка*. – Вип. 172: Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.). – К.: Либідь, 1992. – С. 34–42.
3. Власенко О. Парламентаризм у програмах перших українських політичних партій (1885–1914 рр.) // *Український парламентаризм. Історія і сучасність. Хроніка 2000. Український культурологічний альманах*. – Вип. 23–24. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1998. – С. 210–218.
4. Грушевський М. Виговський і Мазепа // *Вивід прав України: Док. і мат. до іст. укр. політ. думки*. 2 вид. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – С. 175–195.
5. Грушевський М. 250 літ // *Вивід прав України: Док. і мат. до іст. укр. політ. думки*. 2 вид. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – С. 165–174.
6. Доповнення до Програми УРП, прийняте на ІУ зїзді в 1895 р. // *Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програм. і довід. матер.* – К., 1993. – С. 12–13.
7. Драгоманов М. Нарис української соціалістичної програми: "Передне слово до Громади". З нагоди сорокових роковин української соціалістичної журналістики (1878–1918). – К.: Серп і молот, 1918. – 101 с.
8. Ковальчук І.А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття // *Наук. праці з питань політ. іст.: Міжвід. наук. зб. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. – Вип. 172: Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.). – К.: Либідь, 1992. – С. 105–114.

9. Козицький М.Ю., Поліщук О.В. Національно-політична думка на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Наук. праці з питань політ. іст.: Міжвід. наук. зб. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Вип. 172: Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.). – К.: Либідь, 1992. — С. 3-13.
10. Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999; Киян М.Ш. Представительство от украинских губерний в I Государственной думе Российской империи I и II созывов (1906–1907). – Харків, 1997; Доморослий В.І. Діяльність Української Парламентської Громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук 07.00.01. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1994. – 24 с. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993; Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Л., 1983; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992– Вип. 1.; Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993;
11. Кугутяк М.В. Радикальна партія в Східній Галичині // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 61.
12. Левицький К. Українські політики Галичини. – Тернопіль, 1996. – С. 53–54.
13. Матеріали до ревізії програми Русько-Української Радикальної Партії //Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Док. і мат. – Мюнхен, 1983. – Т.3. – С. 14–15.
14. Міхновський М. Самостійна Україна // Вивід прав України: Док. і мат. до історії української політичної думки. 2 вид. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – С. 154–164.
15. Міяковський В. 100 років Кирило-Мефодіївського братства //Український парламентаризм. Історія і сучасність. Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. Вип. 23–24. – К: Фонд сприян. розв. мистецтв України, 1998. – С. 131-136.
16. Політична історія України XX століття: У 6 т. /Л.Ф. Курас: НАН України, Ін-т політ. та етнонац. досліджень. – К.: Генеза, 2002. – Т.1: На зламі століть (кінець XIX – 1917 р.)/ Ю.А. Левенець, Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. – К., 2002. – 420 с.
17. Програма Русько-Української радикальної партії //Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Зб. док. і ст.: В 3 т. – Нью-Йорк, 1990. – Т.1. – С. 9–10.
18. Програма Української Національно-Демократичної партії напередодні світової війни //Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Зб. док. і ст.: В 3 т. Нью-Йорк, 1990. – Т. 1. – С. 191.
19. Програма Української (русько-української) радикальної партії //Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. – К., 1993. – С.8-12.
20. Програма Національно-Демократичного Сторонництва //Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Зб. док. і ст.: В 3 т. — Нью-Йорк, 1990. – Т. 1. – С. 57.
21. Суворов С.В. Діяльність організації Партії соціалістів-революціонерів серед селянства України в 1905-1907 рр. (До історіографії проблеми) //Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук. зб. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Вип. 172: Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.). – К.: Либідь, 1992. – С. 114–118.
22. Франко І. Суспільно-політичні погляди Драгоманова //Повне збір. тв. У 50 т. — К., 1986. – Т. 45: Філософські праці. – 540 с.
23. Франко як критик Драгоманова //Визвольний шлях. – 1966. – Кн. 5. – С. 546–562.
24. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наук. пр. з питань політ. іст.: Міжвід. наук. зб. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Вип. 172: Політичні партії на Україні. – К., 1992. – С. 14–24.

Козацька Т.Ю.,

*викл. кафедри історії та культури України
Переяслав-Хмельницького державного педагогічного
університету імені Григорія Сковороди*

*Функціонування системи штрафів в українському
селі 1928–1933 рр.*

В статье исследуется административно-принудительный механизм применения обязанностей и подчеркнута функциональные признаки их денежной и натуральной форм исполнения – системы штрафов.

The given article studies the system of fines regarded as an administrative and forcible mechanism of putting into practice obligations, which has some functional features of financial and natural forms of execution.

Ключові слова: **штраф, хлібозаготівля, податок, повинність, село.**

Актуальність нашого дослідження історії і функціонування системи натурально-грошових штрафів у період хлібозаготівельних кампаній зумовлена недостатнім висвітленням цієї проблеми в історіографії соціально-економічних відносин в УСРР кінця 20-х – першої третини 30-х років, крім того, з'ясуванням їх економічно-господарської ефективності в контексті застосування адміністративно-репресивних заходів. Історики, висвітлюючи причини голоду 1932–1933 рр., підкреслювали важливість вивчення хлібозаготівельних завдань [1, с. 280–281]. Російські історики розглядають хлібозаготівлі, сільськогосподарський податок та інші форми натурально-грошових стягнень у контексті виконання селянами повинностей [2, с. 96–111].

Об'єктом нашої статті є соціально-економічна політика Радянської держави, а предметом – повсякденне життя селян, їх натурально-грошові повинності як складова системи позаекономічного визиску в українському селі. Мета і завдання цього наукового пошуку полягає у тому, щоб показати не просто адміністративно-примусовий механізм застосування повинностей, а виокремити функціональні ознаки їх грошової та натуральної форм виконання – системи штрафів. За джерельну базу дослідження обрано опубліковані збірники архівних документів і матеріалів, архівні фонди радянських органів влади, ключових наркоматів.

Аналіз перелічених джерел, а також центральних періодичних видань дозволив виявити мотиви застосування штрафів, а також встановити їхнє функціональне походження. Термін і саме поняття «штраф» стосувалося форми покарання, якщо розглядати його з точки зору права, але в реальному житті українського селянства вони означали таке: репресивні «надзвичайні» заходи, метод хлібозаготівель, «адмінрепресій», покарання за невиконання хлібозаготівельних завдань, засіб примусу, стягнення податку. В основному штрафували за невиконання плану хлібозаготівель та ухилення від сільськогосподарського податку. Штраф стягували за постановою суду, тобто його вважали «законним», відтак він набував офіційного статусу. Упродовж січня – лютого 1928 р. штраф застосовували до селян, які не вивозили хліб на ринок, не продавали його кооперації або державним хлібозаготівельним конторам. 19 січня 1929 р. Дніпропетровський окрвиконком, звітуючи перед ВУЦВК про хід хлібозаготівель, назвав 920 судових справ, у тому числі «незаконні штрафи», тобто репресивні заходи стосовно бідняцько-середняцьких господарств [3, с. 40]. Незаконними вважалися штрафи довільно встановлені різними уповноваженими, яким було «доручено стягувати штраф за утайку об'єктів оподаткування» [3, с. 47]. За несплату сільгосподатку на Миколаївщині розглянули протягом січня – червня 1928 р., тобто застосування так званих надзвичайних заходів, 223 судові справи, а 135 з них завершилися стягненням штрафу з селян [3, с. 48]. У Кременчуцькій окрузі оштрафували 54, у Молдавській АСРР – 56 осіб за ухилення від виконання хлібозаготівельного плану [3, с. 63, 93]. Накладання штрафу відбувалося згідно зі статтями Кримінального та Адміністративного кодексів, але вражає не юридична

підстава, а сам феномен: за невиконання однієї повинності, тобто хлібозаготівель, карати стягненням штрафу, котрий одразу набував ознак грошової повинності для селян.

Політико-правове оформлення системи натурально-грошових штрафів сталося 3 липня 1929 р., коли ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», з метою приборкання «куркульсько-спекулянтських елементів, що зривають постанову загальних зборів громадян щодо виконання планових завдань держави» запровадили «штрафи адміністративним порядком у межах до п'ятикратного розміру вартості хліба, що його повинно здати» [4]. За невиконання або ухилення від виконання хлібної повинності селян карали грошовою повинністю, яка у 5 разів перевищувала вартість попереднього завдання. Їх майно продавали з торгів, а з виручених у такий спосіб коштів та «штрафних грошей» відраховували 25 % до фонду колективізації. Розміри штрафу, судячи з листів селян зі скаргами до ВУЦВК, сягали 500, 455, 720 крб. [3, с. 109]. «За незмоги виконати податок по хлібозаготівлі, – писав 13 серпня 1929 р. селянин М.М. Кутовий з с. Криштопівки Драбівського району, — на мене покладено штраф у сумі 278 крб. 90 коп. Я з проханням звернувся до райвіку, аби накладений на мене штраф було знято і дозволено з нового врожаю виконати належні з мене 37 пуд. 34 фунта. Райвик наложив резолюцію: «Стягнути штраф» [3, с. 109]. Його застосування виконувало ще й репресивну функцію, а, з другого боку, – висвітлює механізм дублювання натуральних повинностей шляхом їх грошового еквіваленту. На весну 1930 р. до Наркомфіну УСРР надійшло близько 3 млн. крб., вилучених у населення шляхом штрафування [5]. З судо адміністративного заходу, яким були штрафи упродовж 1928 – 1930 рр., вони набували виразних ознак репресивно-каральних методів хлібозаготівель.

11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав постанову та інструкцію «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі», якою дозволив сільським радам та уповноваженим райвиконкомом «застосовувати штраф розмірами риночної вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб)» [5]. Якщо раніше штраф переважно накладали судові органи, то тепер сільські ради, що безумовно пришвидшило розгляд справ і посилює репресивний тиск. Рішення сільських рад виявилися надто грізними і фіскальними. Так, 18 листопада 1932 р. президія Шульгінської сільради Старобільського району Донецької області, озброївшись урядовою постановою, винесла таке рішення: «1. Біляшевського Панаса Неоновича за саботаж хлібозаготівлі та нездачу державі зерно, виключити зі складу членів сільради. Одночасно накласти штраф за розрахунком незданого ним жита у кількості 2 ц 60 пуд. По риночній ціні 300 крб. за центнер, а разом 780 крб.

2. Шевченко Петро Савич не здав 5 ц 45 кг жита, накладити штраф 1635 крб.

3. Трошій Іван Романович не здав 4 ц 17 кг жита, накладити штраф 1251 крб.

Ще гірше саботують заможні господарства, яким доведено тверде завдання, а саме: Григор'єва Векла, якій було дано тверде завдання в кількості 7 ц 50 кг, а виконала лише 3 ц. Пізнік Христя – дано завдання 7 ц 25 кг, не виконала нічого. Накласти адмінштраф на Григор'єву Веклу – 1350 крб., на Пізнік Христю – 2175 крб., яким запропонувати протягом 24 год. сплатити штраф та виконати своє завдання» [3, с. 547]. Одночасне стягнення штрафу і хлібозаготівельного «твердого завдання» виявилось нереальним, але реальним був історичний факт застосування натурально-грошових повинностей селян. На складений штраф не звільняв селян від хлібозаготівельної повинності, а намагання виконати завершувалося господарською руїною і голодом.

18 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало застосування натуральних штрафів у колгоспах та проти одноосібників у розмірі 15-разової норми здавання ними м'яса [6]. Його накладали сільські ради за попереднього дозволу райвиконкомів, встановлюючи розміри і терміни стягнення з кожного господарства. Облвиконкоми та райвиконкоми, які застосовували штрафні санкції стосовно колгоспів, мали право збільшувати розмір штрафу вдвічі. Дозволялося стягувати штраф картоплею у межах річного планового завдання. Таким чином, вдаючись до посилення адміністративно-репресивних заходів, партійно-радянські органи фактично

запровадили, політично обґрунтували і юридично оформили систему натуральних повинностей. Організаційною формою їх функціонування стали штрафні зобов'язання селян у вигляді багаторазових завдань хлібо- та м'ясозаготівель. Виконання штрафу для селянина виявилось непосильною повинністю, а його стягнення радянськими органами влади засвідчувало фіскальну функцію.

Застосування штрафів набуло в українських селах масового характеру, хоча каральні органи застерігали від надмірного захоплення ними. «У питанні застосування натуральних штрафів і перерахування насінневих фондів до хлібозаготівель, – зазначалося у розпорядженні Наркомюсту УСРР 25 листопада 1932 р., – прокуратури повинні стежити, щоб ці штрафування не набули масового характеру й щоб в кожному окремому випадкові на це була відповідна санкція облвиконкому» [3, с. 551]. Але система штрафів стала безконтрольною, перетворившись на засіб досягнення мети, якою виявилися нереальні хлібозаготівельні завдання. Селян штрафували за «різного роду проступки»: за відмову усуспільнювати худобу, за невихід на роботу, за ухилення від хлібозаготівель. Грошовий зміст штрафу залишався основним, але з листопада 1932 р. почали застосовувати й іншу форму – списання трудоднів.

Так, в Автономній Молдавській СРР було застосовано 22 штрафи по 30–40 трудоднів кожний, а спеціальні комісії на Київщині лише у 54 колгоспах «списали» як штраф 543 тис. трудоднів, що становило 21 % «до всіх вироблених трудоднів в цих колгоспах» [3, с. 556–557]. Членам комісії, а це десятки осіб, які займалися позбавленням трудоднів, нараховували зарплату у вигляді трудоднів. Причини скасування зароблених трудоднів були вражаючими: за погану якість роботи та невироблення норм, передбачених у нарадах, «за зрив трудової дисципліни», «за посів озимини минулого року», «за посаджений цього року садок», «за будівництво птахарні, свинарника, конюшні та цегельні». Факт «списання» означав застосування елементів відробіткової повинності, тому що колгоспників позбавили платні за виконання норм виробітку. «Списанню тим же, – наголошувалося в інформаційній довідці Укрколгоспцентру в листопаді 1932р., – що на буряках не вчасно виконували доведену до кожного норму» [3, с. 558]. Трудодень, тобто оплата праці колгоспника за виконання норм виробітку, набув ознак трудової повинності, позаяк їхня робота виявилася марною.

Штрафні санкції, застосовані радянськими органами влади до колгоспів, колгоспників та селян-одноосібників належали до репресивних заходів. Судові та партійно-радянські органи визнали натуральні штрафи ефективними засобами впливу на колективні та селянські господарства, що не виконували планових завдань хлібозаготівель. Позбавити селянина або колгоспника корови означало приректи на голодну смерть. Момент усвідомлення селянином факту повинності з'являвся тоді, коли його інформували про рішення суду або сільської ради стосовно стягнення штрафу. Намагання сплатити штраф, щоб зберегти худобу та майно, свідчило про соціально-правові взаємини дрібного товаровиробника з державою, тобто розкривало політико-економічний та фінансово-господарський механізм функціонування системи натурально-грошових повинностей в українському селі. Винесення судового рішення зобов'язувало селянина у короткий термін внести штраф, відтак діяли правові чинники неухильного виконання повинностей.

Фактичне виконання селянами штрафу виявилось для них справою надзвичайно складною. Так, з дев'яти господарств Верхнеризької сільради Красноградського району Харківської області, оштрафованих на суму 11 тис. крб., вдалося стягнути 3400 крб., тобто лише третину [6, с. 302]. 3 січня 1933 р. Харківський обком КП(б)У інформував ЦК партії про спад обсягів хлібозаготівель, незважаючи на репресії. «Грошові штрафи стягнуто лише на 25 % (накладено штрафів 14 млн., стягнуто 3,5 млн.) – наголошував секретар обкому Р. Терехов. – Дещо енергичніше відбувається стягнення м'ясних штрафів: з накладених 1 770 ц стягнуто 1 181 ц, але справа в тому, що після внесення цього штрафу, уповноважені заспокоюються, не вимагають обов'язкового здавання хліба» [6, с. 324]. Сума накладеного штрафу з селян виявилася доволі вагомою, якщо порівняти її з

обсягами грошових стягнень по лінії самообкладання та сільгосподатку. У 1932 р. сільгосподаток становив 142 млн. крб., а самообкладання – 86 млн. крб. [7], отже, сума штрафу сягала близько 10% суми податку та 16% від самообкладання. 14 січня 1933 р. секретар Харківського обкому КП(б)У Р.Терехов вимагав від підлеглих йому райкомів застосувати до колгоспів «негайного стягнення грошових і м'ясних штрафів», а також «повторного накладення штрафів» [6, с. 335]. Запровадження «повторного штрафу» унеможливило виконання селянами будь-яких зобов'язань.

В історичній літературі та особливо в документальних виданнях досить вичерпно висвітлено сюжети про занесення на «чорну дошку» сіл, господарства яких не виконували хлібозаготівельних завдань. «Чорні дошки», тобто одна з репресивних акцій тоталітарного режиму в українському селі, запроваджених 6 грудня 1932 р. спільною постановою Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У, виявилися організаційною формою колективного покарання великих груп населення. Натурально-грошовому штрафу підлягали десятки і сотні тисяч селян, тому що постанова зобов'язувала «провести дотермінове стягнення кредитів і інших фінансових зобов'язань» [3, с. 563]. Занесення на «чорну дошку» було покаранням за невиконання селянами хлібозаготівельної повинності, а пункти його застосування (припинення продовольчого постачання, штрафи, повернення кредитів) становили факт додаткового стягнення і водночас накладання різних повинностей. Зокрема, 28 грудня 1932 р. Бердянський райвиконком оголосив рішення про занесення на «чорну дошку» двох колгоспників – ім.Шевченка Новоолексіївської та «Червоний стяг» Ногайської сільрад, зобов'язати місцеві органи влади «вжити такі заходи»:

- б) «протягом до 28.XII.32р. стягти кредити та всі платежі (сільгосподаток, державну заборгованість, страховку), грошову заборгованість по цих колгоспах розверстати по колгоспниках та стягнути протягом до 28 грудня;
- в) накладати натурштраф м'ясом у розмірі 15-місячного завдання з тим, щоб до 5 січня 1933р. дотерміново стягнути з колгоспників цих колгоспів як план м'ясозаготівель, так і накладання натурштрафів» [8]. Повинність, тобто державне зобов'язання селян, яке не виконувалося, зумовлювало функціонування наступної повинності. Вони діяли за принципом ланцюгової реакції, коли невиконання хлібозаготівельного завдання державних органів породжувало чергові зобов'язання грошових і натуральних штрафів.

Привертає увагу той факт, що накладання першого і повторного штрафу не звільняли селян від виконання натуральної форми повинності – хлібозаготівель, а з другого боку, все вимогливішими ставали постанови партійних органів, які набували сили судових рішень. Наприклад, 7 січня 1933 р. Харківський обком КП(б)У, проаналізувавши причини невиконання хлібозаготівельного плану за першу п'ятирічку, запропонував таке: а) розширити «застосування натурштрафів м'ясом, стягуючи ці штрафи негайно якщо в оштрафованого худоби не має, примусити його купити худобу і здати її державі; б) негайно ліквідувати заборгованість по грошових штрафах. Вказати зав. облфінвідділом тов. Зинцову на невиконання ним постанови обкому про стягнення штрафів та усунення розриву між накладеними і стягненими» [9]. Секретаріат обкому визнав цілком можливою практику «повторних штрафів стосовно тих колгоспів, які після внесення перших штрафів продовжують не виконувати своїх завдань з хлібозаготівель» [9, с. 211]. Основною залишалася хлібозаготівельна повинність, судячи з мотивації застосування штрафу, але саме їх комбіноване використання, особливо натурштрафів, призвело до катастрофічних наслідків – скорочення поголів'я худоби, зменшення посівних площ, голодомору. Спогади очевидців голоду фіксують причинно-наслідкові зв'язки, факти масового вилучення хліба, картоплі, м'яса [10], але майже не торкаються жахливого механізму штрафів та особливостей їх виконання. Саме вони, крім безглузкого усупільнення худоби в роки колективізації, стали головною причиною катастрофічного занепаду тваринництва. У 1928 р. в Україні налічувалося 8,5 млн. голів великої рогатої худоби, а в 1933 р. її залишилось 4,2 млн. [11], тобто половина. В одноосібному селянському секторі її загальна кількість зменшилася в 11 разів, у

господарствах колгоспників – у 8 разів [11, арк. 52]. Таким виявився наслідок застосування державного «м'ясного штрафу», а не лише від недбайливого ставлення колгоспів до утримання худоби, нащо звертає увагу Р.Конквест у монографії [12, с. 205]. Наприкінці 1933 р., коли Україна перевиконала план хлібозаготівель з відносно врожайного року, залишалися непосильними для селян саме натурштрафи. Їх продовжували накладати і брутальним чином стягувати. Так, у с. Ісківці Лубенського району у жовтні 1933 р. «...вилучали в багатьох колгоспників дійних корів для здачі їх у рахунок м'ясоподатку» [3, с. 638]. 28 листопада 1933 р. президія Бабанського райвиконкому Київської області винесла рішення про персональне покарання селян шляхом встановлення «м'ясного штрафу» [3, с. 638–639], а Клишівська сільрада Зінов'ївського району Одеської області оштрафувала «одноосібних господарств, які злісно не виконують контрактаційних зобов'язань» [3, с. 639]. Спостерігалася тенденція до посилення натурально-грошових повинностей селян-одноосібників та колгоспників, натомість стабілізувалася динаміка хлібозаготівель у постголодоморному селі.

Таким чином, дослідивши архівні та опубліковані документи і матеріали про функціонування системи штрафів в українському селі 1928–1933 рр., автор дійшла висновку про запровадження і стягнення грошової повинності селян. Їх політико-правове обґрунтування знаходимо в урядових та партійних постановках, а адміністративно-примусове забезпечення виконання у рішеннях суду, сільських рад, райвиконкомів.

Штраф у грошах та «м'ясний штраф» застосовували як репресивний засіб задля виконання селянами хлібозаготівельних завдань держави, але «натурштрафи» набули ознак окремої повинності згідно з урядовими постановками. Виконання штрафу було обов'язковим, оскільки він став черговою повинністю, яку з селян стягували рішенням судових органів. Якщо сільськогосподарський податок вважали тоді за «обов'язкову повинність населення» [13, с. 15], то штрафи стали внаслідок їх примусового застосування у вигляді грошових стягнень та масового вилучення м'яса, картоплі, городини. Доказом функціонування системи натурально-грошових повинностей, крім адміністративно-репресивного механізму їх забезпечення, слід визнати також принцип застосування надподатку. Стягнення так званого кон'юнктурного податку, тобто штрафу в розмірі 5-разової ринкової ціни хліба, виглядало дивним за умов фактичної заборони хлібної торгівлі. Штраф виявився не лише «адмінпокаранням», а й непосильною повинністю для селян.

Література

1. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999; Гриневич Л.В. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по – сталінському //Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003.
2. Безднин М.А., Димони Т.М. Повинности российских колхозников в 1930-1960-е годы //Отечественная история. – 2002. – № 2.
3. Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Зб. док. і мат. – К., 1993.
4. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. — № 18. – Арк. 153.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.30. – Оп. 2. – Спр. 5382. – Арк. 281.
6. Голод 1932- 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
7. ЦДАВО України. – Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 15.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 309. – Арк. 74.
9. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929-1933. Зб. док. і мат. – Полтава, 1997.
10. Голодовка 1932–1933 років на Переяславщині. Свідчення. – Переяслав-Хмельницький – Київ – Нью-Йорк, 2000. – 444 с.
11. ЦДАВО України. – Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 51.
12. Конквест Р. Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
13. Борисов И. Новый закон о самообложении на 1932 год /Под ред. М. Вербицкого). – М., 1932.

Костенко О.О.,

*аспірантка кафедри історії та культури України
Переяслав-Хмельницького державного педагогічного
університету імені Григорія Сковороди*

Передумови створення сільськогосподарської кафедри в Університеті Святого Володимира

В статье исследуется история создания первой в России сельскохозяйственной кафедры в Киевском Университете Святого Владимира в контексте становления отечественной аграрной науки.

In the respect of development national agricultural science, the author of the given article researches the history of establishing Agricultural Department of Kyiv St. Volodymyr University to become the first one in Russia.

Ключові слова: Київський університет, XIX ст., аграрна наука, сільське господарство, сільськогосподарська освіта, науковці, М.Максимович, навчальні дисципліни.

Історія освіти в Україні представлена значною кількістю наукових розробок, в яких висвітлюються стан освіти в українських землях за певної доби, передумови створення та історія діяльності окремих установ, життя та діяльність вітчизняних діячів освіти. Не є винятком і Київський національний університет імені Тараса Шевченка. До ювілею одного з найстаріших навчально-наукових закладів вийшло друком чимало книжок та альбомів, в яких відбито історію становлення його кафедр і відділень, згадуються прізвища відомих у свого часу вчених [1–3].

Важко уявити, що Київський університет у дореволюційний час був «колискою» сільськогосподарської освіти і науки в Україні. Ювілейні видання не мають жодної згадки про діяльність кафедри сільського господарства. Проте праці сучасних науковців з проблем сільськогосподарської освіти та дослідної справи [4–6], видання університету до 1917 р. [7–10] свідчать про освітню та науково-практичну діяльність університету аграрного спрямування. Історія агрономії вказує на те, що академічні установи були важливою силою, які підтримували наукові дослідження в аграрній галузі, забезпечували взаємодію науки і сільського господарства. До таких належить і університет Святого Володимира.

Метою нашої статті є спроба проаналізувати передумови створення університету у Києві та безпосередньо становлення сільськогосподарської кафедри при ньому. Дослідження аграрного науково-освітнього доробку Київського університету виконується в межах теми «Започаткування, становлення та розвиток дослідної сільськогосподарської справи в Україні» Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук.

Створення освітніх закладів на теренах теперішньої України було, насамперед, наслідком загальнодержавної російської політики на початку XIX ст. Так, у 1802 р. створюється Міністерство народної освіти. 24 січня 1803 р. приймається документ, що мав першочергове значення для подальшого розвитку освіти у Російській імперії, а разом з тим і на українських територіях – «Предварительные правила народного просвещения». Згідно з цим циркуляром, у межах держави утворювалося шість шкільних округ, кожна з яких повинна була мати університет: у Москві, Петербурзі, Казані, Харкові, Дерпті та Вільно. Для керівництва округом призначався попечитель. Два поляки з близького оточення імператора Олександра I очолили округи, до складу яких входили і українські губернії. Графа Адама Чарторийського призначили попечителем Віленської шкільної округи, а Северина Потоцького-Харківської. Візитатором шкіл Віленської округи у Волинській, Подільській та Київських губерніях у 1803 р. обрали почесного члена Віленського університету, новгородського старосту графа Тадеуша Чацького [11, с. 4]. Слід

зазначити, що ці три особи, незважаючи на польське походження, стояли у витоків державної освіти на теренах України на початку XIX ст.

Відомий своєю вченістю й причетністю до заснування шкільних закладів, Т. Чацький обирався на посаду візитатора впродовж десяти років, до самої його смерті. Завдяки благодійній діяльності по збиранню коштів серед дворянства і громадянства та за безпосередньою участю було засновано Волинську гімназію у Кременці, статут якої затверджено 29 липня 1805 р. Статут цього закладу відрізнявся від статутів звичайних шкіл, з огляду на що гімназія була прирівняна до закладів вищої школи. У листі Гуго Коллонтая до Осипа Чеха, якому пропонувалося місце директора Кременецької гімназії, заклад не випадково називають «малим університетом», оскільки проектувалося відкриття 12 окремих кафедр [11, с. 19]. У власність гімназії передавався поїезуїтський колегіум у Кременці, всі його будівлі, а також сади, що належали школі. Ця гімназія була заснована з польською мовою викладання. Російській мові, як державній, вчили для практичної потреби, серед навчальних предметів вона займала незначне місце.

Т. Чацький не обмежувався тільки загальним керівництвом шкіл, а поставив перед собою завдання поширити їх кількість у країні. Наполегливий пропагандист освіти мав власний план упорядкування діяльності гімназій. «Мій намір, – писав він до Коллонтая, – завести необхідні науки по гімназіях всіх трьох губерній, тобто: мови, літературу, історію і географію, право, математику, фізику, практичну механіку, природничі науки, ботаніку, городництво, хліборобство, хімію, хірургію, акушерство, ветеринарію. Щодо ботаніки, то я маю намір розповсюдити ту науку так далеко, щоб по всіх школах, починаючи од парафіяльних, у повітових і при гімназіях існували сади; у Вінниці повинен бути найкращий центральний ботанічний сад, доглядач якого повинен доглядати одночасно й усі інші сади... необхідно заснувати конвікт (бурсу) для учнів, які б готувалися бути вчителями, придатними для парафіяльних шкіл. Окрім того, я бажаю закласти при кожній гімназії школу для гувернанток, де бідні дівчата мали б змогу удосконалювати себе в умінні виховувати дітей обивательства» [11, с. 17–18].

Як і планував Т. Чацький, при гімназії засновувався конвікт (бурса) для кандидатів, що готувалися стати парафіяльними вчителями, школа для дівчат, які бажали бути домашніми вчительками і школа для виучування будівництва і практичної механіки, хліборобства, садівництва, хірургії, акушерства і лікування худоби. Через нестачу коштів відкриття конвікту і школи для дівчат не відбулося. Проте не існує посилення, що не була відкрита практична школа, яку можна вважати і сільськогосподарською.

З 1807 р. при Кременецькій гімназії була заснована школа землемірів, яка діяла згідно із статутом і правилами гімназії. Випускників школи – землемірів призначали на державну службу переважно у Волинську, Литовську, Київську, Подільську та Мінську губернії.

З 1818 р. Київську губернію було вилучено з відання Віленського університету і кураторства попечителя Віленської округи та передано до Харківської шкільної округи. За основну причину було висунуто територіальну віддаленість і труднощі управління. На початку 1831 р. до Харківської шкільної округи було включено Волинську і Подільську губернії. При такому розподілі Харківська округа стала занадто великою. 13 грудня 1832 р. з неї було виділено окрему Київську шкільну округу у складі Київської, Подільської, Волинської та Чернігівської губерній. Таким чином, під час, коли уряд прийняв рішення про заснування Київського університету, ці губернії входили до Харківської шкільної округи.

Під час «польської смути», а також у зв'язку з епідемією холери, волинський ліцей за розпорядженням Волинського губернатора було закрито, і про це складено детальне повідомлення до шкільного комітету Харківського університету. Коли вже після повстання постало питання про політичну благонадійність викладачів Волинського ліцею, то за працівників ліцею перед Київським генерал-губернатором та міністром народної освіти заступився куратор Харківської округи генерал В.І. Філатєв, який відвідував ліцей восени 1831 р. Таким чином, рішення про

переведення ліцею з Кременця до Києва (12 квітня 1832 р.) приймалося саме за участю чиновників Харківської шкільної округи [12].

Окрема Київська округа заснована 14 грудня 1832 р., її першим попечителем був призначений Е.Ф. фон-Брадке. Відкриття Київської навчальної округи збіглося з призначенням міністром народної освіти графа С.С. Уварова. Ліцей з Кременця до Києва переводився з усіма своїми інституціями: із школою для вивчення практичної механіки, землемірною школою, конвінтом (бурсою) для бідних і друкарнею [13].

Південно-Західний край у той період визнавався винятково польським. «Язык русский едва был слышен на этом огромном пространстве» – сказав, затверджуючи тимчасовий статут університету С.С. Уваров. До 1839 р. склад викладачів мав польське забарвлення.

Переїзд ліцею до Києва організовував новий попечитель округи Брадке. Він оголосив, що у разі потреби відкриє університет «на вулиці». Відкриття університету відбулося при наявності трьох, а згодом – семи найманих будинків. З Кременця були перевезені всі колекції кафедр з природознавчих наук. Для бібліотеки і колекцій були окремо найняті сараї і комори. Город з будиночком, найняті за 77 руб. на рік, повинні були у перший період відігравати роль ботанічного саду.

У 1833 р. казна придбала гомельський масток графа Рум'янцева. Деревя з теплиці його саду використали для заснування ботанічного саду Київського ліцею [11, с. 44].

8 березня 1834 р. усіх викладачів Волинського ліцею запросили на засідання Ради Університету Св. Володимира. На цьому першому засіданні куратор Київської шкільної округи фон-Брадке прочитав Сенатський наказ від 8 листопада 1833 р. про те, що у Києві закладається університет, оповістив присутніх, що 25 грудня того самого року затверджено Статут університету, оголосив вчителів Волинського ліцею професорами Університету Св. Володимира.

28 серпня (9 вересня) 1834 р. в університеті розпочалися заняття. Першим відчинив свої двері для 62 студентів філософський факультет, який виявився майже повністю укомплектований професорсько-викладацькими кадрами. Філософський факультет складався з двох відділень: історико-філологічного і фізико-математичного. Серед 11 кафедр другого відділення існувала й кафедра сільського господарства і лісівництва.

На посаду ректора було обрано 29-річного професора ботаніки Московського університету, українця за походженням, Михайла Максимовича. Колезький радник М.О. Максимович (1804–1873) мав на той час наукове звання магістра фізико-математичних наук.

До переведення до Києва М.О. Максимович мав відношення до розвитку агрономічної науки. Закінчивши у 1823 році філософський факультет Московського університету, він був залишений при ньому для підготовки до професорської діяльності. З 1825 р. молодий вчений викладав у Московській агрономічній школі господарську ботаніку та садівництво, а з 1826 р. завідував ботанічним садом і гербарієм Московського університету [14]. У січні 1827 р. Максимович успішно склав магістерські екземені, а у липні захистив магістерську дисертацію «О системах растительного царства», в якій висловив свої думки про еволюційний розвиток у природі [15].

Крім того, М.О. Максимович був одним з творців вітчизняної ботанічної термінології, основаної на використанні народних мовних джерел. Вчений зазначав неприпустимість буквального, механічного перекладу іноземних ботанічних термінів. Він писав: «Для вдосконалення ботанічної мови необхідно збирати назви рослин, розкидані в різних творах; користатися більш корінними (назвами) як російського, так і інших слов'янських нарід; для цього можуть прислужитися провінційні російські, також малоросійські, польські; цим ми дамо ботанічній мові російський характер і перенесемо в словесність писемну те, що розсіяно в усній» [15].

За 11 років своєї роботи у Московському університеті (1823–1834) Максимович опублікував понад 100 праць переважно з ботаніки, зоології, теорії та методології природознавства, багато з них мали значення й для становлення та розвитку сільськогосподарської дисципліни.

Серед інших викладачів з Кременця був переведений обдарований ботанік і медик, член-кореспондент Російської академії наук В.Г. Бессер, який пропрацював в університеті до 1838 р. У подальшому кафедру ботаніки зайняв відомий вчений Р.С. Траутфеттер. Він викладав усі складові ботаніки протягом 10 років. Його стараннями були приведені до належного вигляду кременецькі колекції і гербарії, улаштований «розкішний ботанічний сад», виконувалися спеціальні ботанічні дослідження [16].

За університетським статутом 1804 р. викладання відомостей з сільського господарства планувалася у межах навчального процесу кафедри мінералогії. Статутом 1835 р. у російських університетах вводилась самостійна кафедра сільського господарства. Заснування сільськогосподарської кафедри в Університеті Святого Володимира у 1834 р. передувало затвердженню відповідного переліку дисциплін університетським статутом 1835 р.

Вітчизняна фундаментальна аграрна наука почала розвиватися безпосередньо в університетах, оскільки вищих спеціальних сільськогосподарських закладів на українських територіях, що входили до складу Росії, ще не існувало. Перші університети були світськими навчальними закладами, в яких студенти вивчали досить широке коло освітніх дисциплін. Університети, крім освітніх, також виконували функції наукових установ, у межах і з ініціативи яких проводились фундаментальні дослідження з різних галузей і напрямів, у тому числі і з сільського господарства.

Першим завідувачем сільськогосподарської кафедри був німець за походженням Едуард Вільгельмович (Карл-Вільгельм) Мерц (1810–1851) [9, с. 407–409]. Відставний поручик Пруської служби викладав ще на одній кафедрі «технологій», курс якої вмщував основи технологічної хімії, що було важливим для розвитку переробної промисловості. З 1844 р. на кафедрі технології, а з 1846 р. на сільськогосподарській кафедрі розпочали працювати вітчизняні вчені, що значно покращило рівень викладання вказаних дисциплін. На посаду ад'юнкта по кафедрі технології Університету Святого Володимира був призначений Олексій Миколайович Тихомандрицький (1814–1853). Завдяки його наполегливій праці для занять був створений окремий кабінет, придбана необхідна література, а у 1853 р. при університеті відкрилась перша на Київщині технологічна лабораторія [9, с. 379].

Гнат Федорович Якубовський (1820–1851) у 1846 р. розпочав викладання курсу «розпорядчої частини сільського господарства». За відгуками сучасників молодий вчений зміг поставити викладання сільськогосподарських дисциплін на гідний рівень, зацікавити студентів, визначаючи необхідність розвитку цієї науки, її значення для піднесення аграрної галузі у країні [9, с. 565].

З 1851 до 1877 р. кафедру сільського господарства і лісівництва очолював відомий свого часу вчений-аграрій Старіон Мартиніанович Ходецький (1820–1887) [9, с. 706–708].

Кафедра сільського господарства Київського університету відіграла значну роль у створенні і розвитку сільськогосподарської науки. Підготовка спеціалістів сільського господарства набула найбільшого свого розвитку саме на українських територіях Росії. За визначенням О. Фортунатова, відомого вченого з агрономії початку ХХ ст., викладання агрономії на фізико-математичних факультетах університетів, на відміну від засвоєння суто практичного досвіду, отримало науковий характер [17, с. 7]. Тому важливо вказати на виникнення перших сільськогосподарських наукових центрів саме при університетах.

Підсумовуючи викладене вище, можна виділити три значущих фактори, що відіграли у заснуванні кафедри сільського господарства при Університеті Святого Володимира провідну роль. По-перше, коли Волинський ліцей переводився до Києва, він уже мав у своєму складі сільськогосподарську школу; по-друге, новопризначений ректор М. Максимович був професором

ботаніки та у минулому викладачем сільськогосподарських дисциплін, тому розумів необхідність заснування такої кафедри; по-третє, не останню роль відіграв високий рівень наукової роботи та викладання з ботаніки. Все це разом привело до того, що Київський університет був першим університетом у Росії, де вдалося заснувати в освітньому процесі окрему сільськогосподарську кафедру.

Література

1. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 1834-2004: [Ілюстративно-інформаційне видання] / Ред. кол.: В.Литвин, Д. Табачник, В. Кремень, В.Скопенко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 183 с.
2. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: [фотоальбом] /Ред. кол.: Скопенко В.В., Третяк О.В., Губерський Л.В. та ін. – К.: Видавець А. Арутюнян, 2004. – 220 с.
3. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Імена славних сучасників (Довідково-біографічне видання) / Автори-упоряд. О. Матвійчук, Н. Струк. – К.: Вид-во ТОВ «Світ Успіху», 2004. – 287 с.
4. Вергунов В. Київський національний університет імені Тараса Шевченка – один із фундаторів вітчизняної сільськогосподарської справи //Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2003. – Вип.13. — С. 25–28.
5. Чайка Н. Наукова та організаційна діяльність професора С.М. Ходецького в Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості //Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. — К., 2002. – Вип.8. – С. 232–237.
6. Рибченко Д.В. Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Київщини в ХІХ – на початку ХХ століття: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.07. – К., 2004. – 20 с.
7. История Императорского университета Св. Владимира /Сост. проф. М.Ф. Владимирский-Буданов. – Т.1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – Киев, 1884. – 674 с.
8. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие университета Св. Владимира // Университетские известия. – 1884. – № 8. – С. 1–60.
9. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира /Сост. под ред. проф. В.С. Иконникова. – Киев, 1884. – 816 с.
10. Шульгин В.В. История университета святого Владимира. – СПб., 1860. – 230 с.
11. Василенко Н. Кременецький ліцей і Університет Св. Володимира: історично-юридична розвідка. – К. [Б.м., б.р.]. – 49 с.
12. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т.ІІ. – № 238. – С. 594.
13. Там само. –№ 212. – С. 534.
14. Попов П.М. М.О. Максимович (До 150-річчя з дня народження) //Вісник Академії наук УРСР. – 1954. – №10 (215). – С. 55-64.
15. Максимович М.А. О системах растительного царства. – М., 1827.
16. Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I. 1825–1855 /Университет Св. Владимира. – Киев., 1896. – 100 с.
17. Фортунатов А. К вопросу о целях сельскохозяйственного образования в России. – Киев, 1899. – 9 с.

Мельничук О.А.,

канд. істор. наук, доцент кафедри правознавства
Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Трудові колективи безробітних в Україні у період НЕПу

В статті розглянуто організацію радянської властью трудових колективів як одного з ефективних способів боротьби з безробіттям на Україні в період НЕПу.

The given article considers the problem of organizing labour groups by the soviet government. The mentioned above groups are regarded as one of the efficient ways to combat the unemployment in Ukraine in the period of NEP.

Ключові слова: безробіття, біржі праці, комітети боротьби із безробіттям, нова економічна політика, трудові колективи безробітних, соціальне страхування, страхові каси.

Одна з найважливіших проблем, яку доводиться вирішувати державам при переході від соціалістичного планового господарства до соціально ринкової економіки є масове безробіття населення. Саме воно спричиняє соціальну напругу і політичну нестабільність у суспільстві, негативно впливає на криміногенну ситуацію. Безробітні не беруть участі у створенні національного продукту та національного прибутку.

Можна сподіватися, що ріст безробіття призупиниться, але, як засвідчує досвід зарубіжних країн, повністю не зникне. Саме тому, науковцям слід вивчати заходи боротьби з цим ганебним явищем XXI ст. Одночасно з вивченням зарубіжного досвіду слід досліджувати ті заходи по боротьбі з безробіттям, що здійснювалися на теренах нашої держави, зокрема, у 20-х роках XX ст., коли із переходом до нової економічної політики перед радянською владою вперше серйозно постала проблема масового безробіття.

У науковій літературі того часу проблема безробіття не знайшла широкого висвітлення. Це пояснювалося багатьма факторами, найголовнішим з яких було прагнення влади не загострювати увагу на явищі, яке, на думку радянської пропаганди, було невластивим для соціалістичної економіки. Проте поява масового безробіття при переході до НЕПу стала поштовхом до вивчення цього явища істориками, економістами, юристами, соціологами [1]. Частково вказана проблема відображена у загальних працях із соціального забезпечення та соціального страхування того періоду [2].

Метою цієї статті є розкриття методів боротьби із безробіттям у період нової економічної політики та визначення місця і ролі трудових колективів у подоланні безробіття в Україні.

При переході до нової економічної політики масове безробіття у державі змушувало більшовиків шукати ефективні заходи для його подолання. Комітети по боротьбі із безробіттям, що виникли, основну увагу спрямовували на: організацію трудових колективів для кваліфікованих безробітних; проведення громадських робіт; відправлення безробітних у фабрично-заводські училища; організацію громадського харчування; влаштування гуртожитків для безробітних та ясел для їх дітей; підвищення кваліфікації безробітних; покращення роботи бірж праці тощо[3].

Однією із найефективніших форм подолання незайнятості населення в даний період було залучення кваліфікованих безробітних до трудових колективів безробітних. На думку більшовиків, завданням таких колективів стало не лише забезпечення роботою, а й недопущення декласування членів під час безробіття та втрати ними «...пролетарської психології і проникнення настроями приватного власника» [4].

Спочатку трудові колективи утворювалися здебільшого із самих безробітних під керівництвом профспілкових організацій, які надавали моральну та матеріальну допомогу. Так, за даними обстеження, зробленого центральним комітетом боротьби із безробіттям у 1925 р., з 400 обстежених трудових колективів, 206 було виникло за ініціативою профспілок і самих

безробітних, при цьому 112 з них одержали матеріальну підтримку від профспілок у вигляді позичок загальною вартістю 50 256 крб. Кошти, внесені профспілками для трудових колективів були надто мізерні, становлячи у середньому по 15 крб. на одну особу, зайняту в колективі. Однак, навіть такі незначні кошти в багатьох випадках надавали колективам можливість розвиватися та зміцнюватися [5].

За директивою організованого наприкінці 1922 р. Центрального Комітету по боротьбі з безробіттям, здійснення основних заходів щодо забезпечення зайнятості на місцях покладалося на комітети бірж праці. Саме вони надалі мали піклуватися про організацію нових трудових колективів, розширення існуючих, забезпечення їх сировиною, кредитом, фінансуванням тощо.

Вже перший рік роботи вказав на те, що трудові колективи є найбільш раціональним і найдешевшим заходом допомоги безробітним які застосовувалися до цього. У річному звіті ЦК боротьби з безробіттям уряду УСРР за 1923 р. вказувалося, що організація таких колективів потребує незначних капіталовкладень, а їх розвиток відбувається швидкими темпами [6].

Радянська влада досить швидко оцінила не лише економічний, а й політичний ефект трудових колективів безробітних. Тому постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 23 травня 1925 р. було затверджено «Тимчасове положення про колективи, що організуються комітетами бірж праці для надання трудової допомоги безробітним» [7].

З утворенням у 1925 р. окружних комітетів боротьби із безробіттям основні функції по створенню трудколективів покладалися на них. На кожному засіданні комітету розглядалися кілька десятків заяв ініціативних груп чи окремих безробітних про організацію того чи іншого виробництва, запуску недіючого підприємства. Наприклад, на засіданні Подільського губернського комітету по боротьбі з безробіттям 10 березня 1925 р. слухалися заяви про відкриття у м. Вінниці стоматологічного кабінету, палітурної майстерні, автомайстерні, бетонної майстерні, шкіряного та миловарного заводів, пекарні, тютюнової фабрики, пральні, млина, колективу погоничів худоби тощо [8]. За даними офіційної статистики, на 1929 р. у трудових колективах на Україні було зайнято понад 35 тис. безробітних [9]. Детальніше динаміку участі безробітних у трудових колективах відображають дані у табл. 1.

Таблиця 1

**Кількість безробітних, зайнятих у трудових колективах
(по 20 найбільших містах України) [12]**

№ з/п	Колишні губернії	На 1.10.1923 р.			На 1.10.1925 р.			На 1.10.1927 р.		
		Кількість безробітних на біржах праці	Кількість безробітних у колективах	% безробітних, влаштованих у колективи	Кількість безробітних на біржах праці	Кількість безробітних у колективах	% безробітних, влаштованих у колективи	Кількість безробітних на біржах праці	Кількість безробітних у колективах	% безробітних, влаштованих у колективи
1	Одеська	48315	1329	3	54310	5386	10	41745	8300	20
2	Київська	24064	896	4	34886	4223	12	39354	5134	13
3	Харківська	21250	775	3	27829	1738	6	19307	3940	20
4	Катеринославська	16061	400	3	12553	1505	12	18196	3007	16
5	Полтавська	9477	602	6	8023	1633	20	8068	2558	32
6	Донецька	8885	156	2	6439	821	13	7622	1877	24
7	Подільська	3790	193	5	1208	838	68	1554	547	35
8	Волинська	3125	104	3	3747	1470	39	4203	903	21
9	Чернігівська	2345	447	19	5972	626	10	2934	356	12
	По Україні	139312	4902	3	154967	18250	12	143983	26622	18

Для стимулювання безробітних до участі у колективах, страхові каси на місцях виплачували на кожного безробітного, що вступав до колективу, тримісячну допомогу по безробіттю [10].

Одночасно новостворені підприємства за Постановою НКП УССР від 26 січня 1925 р. звільнялися від сплати страхових внесків по безробіттю протягом шести місяців, а по закінченню пільгового строку вносили 10% як державні інституції. Вказаний термін в окремих випадках міг бути продовженим спеціальною постановою місцевої страхкаси, узгодженою із Комітетом боротьби із безробіттям [11].

Трудові колективи безробітних поділялися на три категорії: виробничі (майстерні чи невеликі фабрики); трудові колективи, які не мали знарядь праці і виконували тимчасові роботи за замовленням тих чи інших підприємств; торгіві. Особливість трудових колективів полягала у тому, що головною метою їх діяльності було не виконання господарських функцій, а надання трудової допомоги безробітним. Саме ця особливість давала відповіді на деякі, не зовсім зрозумілі для будь-якого господарника, питання. Чому, наприклад, на підприємствах комітетів боротьби з безробіттям штати працівників є значно чисельнішими, ніж у звичайних підприємств? Або, чому, борючись із плінністю кадрів на звичайних підприємствах, у трудових колективах через кожних 3–6 місяців змінювалися 80 % працюючих? І, нарешті, чому підприємства, навіть будучи збитковими, але охоплюючи велику кількість безробітних, не лише не закривалися комітетами боротьби із безробіттям, а, навпаки, отримували від них субсидії [13].

Враховуючи специфічні умови діяльності трудколективів, законодавець надавав їм певні пільги. Так, колектив безробітних, як господарство, звільнявся від гарантії визначеної заробітної плати, зайнятим у ньому безробітним. Остання встановлювалася залежно від господарського стану підприємства. Допускалися і деякі винятки відносно колективів безробітних із Кодексу законів про працю. Колективи, наприклад, звільнялися від виплати звільненим вихідної допомоги при проведенні зміни складу; колективи в окремих випадках не сплачували робітникам за простій підприємства; у колективах надавалася чергова відпустка не після 5,5 місяця роботи, а через 11,5 місяця. Крім того, колективи безробітних звільнялися на певний термін (12 місяців) від всіляких податків та зборів, у тому числі – від сплати внесків по соціальному страхуванню не менше як за 50% складу працюючих, а якщо регулярно (кожних 3–6 місяців) змінювалося більше половини складу, то колектив не платив страхових внесків, у той час як працюючі у колективах користувалися правами застрахованих [14].

Практика діяльності трудколективів засвідчила, що найчастіше основні принципи їх роботи не дотримувалися. Незважаючи на наявність великої кількості безробітних в усіх галузях праці, не всі колективи проводили регулярну періодичну змінюваність складу працюючих. За даними обстеження 1925 р., з 400 обстежених трудколективів, в яких до дня обстеження (1 січня 1925 р.) працювало 11 898 безробітних, – проводили змінюваність лише у 100, з числом працюючих 3 988 осіб. Регулярну зміну складу працюючих здійснювали тільки 69 підприємств (3 039 робітників), а інші проводили змінюваність лише частково. Це пояснювалося прагненням безробітних, за умов масового безробіття, залишитися на підприємствах на постійній роботі. Крім того, додавалися інколи і причини економічного характеру. Часто через недостатність засобів для придбання устаткування чи інструментів, трудколективи змушені були використовувати інструменти чи машини самих безробітних (особливо це явище було характерним для швейних і шевських колективів). Зрозуміло, що за таких умов безробітний, що надав колективу свої знаряддя виробництва, не міг бути звільнений. У результаті багато таких колективів перетворилися на замкнуті підприємства з постійним штатом робітників [15].

Такий стан речей, на думку більшовиків, мав шкідливі наслідки, адже працюючі тривалий час закономірно вимагали гарантованої зарплати. Деякі профспілки у цьому їх підтримували. Таким чином, на практиці виявилось, що серед трудколективів утворилася значна кількість підприємств, що працювали на засадах, які не мали нічого спільного з принципами роботи таких підприємств. Вони користувалися прикриттям трудколективів лише для того, щоб використовувати надані законодавством правові та податкові пільги.

Для викорінення цього явища вживалися окремі заходи. Зокрема, проведена кампанія по передачі економічно зміцнених трудколективів у відання місцевої промисловості. Крім того, була видана спеціальна постанова Української економічної наради (липень 1927 р.), якою заборонялось залишати у системі комітетів боротьби із безробіттям підприємства, що не проводили регулярної змінності кадрів. Народний комісаріат праці надав право страховим касам і комітетам боротьби із безробіттям порушувати перед Центральним управлінням соціального страхування питання про позбавлення таких колективів пільг по соціальному страхуванню. У результаті, за даними на 1 січня 1928 р. з 779 колективів, в яких було зайнято 34 479 осіб, здійснювали зміну складу 326 колективів (20 820 осіб). Крім того, 78 колективів не проводили змінюваності кадрів через відсутність на місцевих біржах праці необхідної кваліфікованої робочої сили [16].

Створюючи колективи безробітних, влада пильно стежила, щоб вони не набували характеру приватних підприємств, а їх члени не втрачали пролетарську психологію, розуміючи, що це призведе до зменшення соціальної підтримки режиму. Для надання їм вигляду державних підприємств пропонувалося встановити норми виробітку для працівників, встановити погодинну оплату, а при продажі виробів керуватися виключно встановленими твердими цінами.

Доцільність створення колективів безробітних радянська влада вбачала і в економії коштів, необхідних для їх створення. Так, із двох видів допомоги, що існували у 20-і роки: грошової (видавалася безробітним страховими касами і професійними спілками) та трудової (громадські роботи і трудові колективи, що організовувалися комітетами боротьби із безробіттям), кошти, затрачені на створення колективів безробітних були менші як для організації інших видів допомоги. Такі міркування повністю підтверджують дані поданої нижче табл. 2.

Таблиця 2

Кошти, витрачені на організацію різних видів допомоги безробітним (крб.) [17]

Роки	Страхові каси виплатили безробітним	Використано на громадські роботи	Використано на створення трудколективів
1923–1924	2 714 000	420 000	370 000
1924–1925	5 540 000	1 966 000	1 466 000
1925–1926	7 716 000	2 440 000	2 262 000
1926–1927	12 200 000	2 188 000	7 862 000

У той самий час, дані табл. 3 підтверджують ефективність діяльності трудових колективів щодо охоплення кількості безробітних.

Таблиця 3

Кількість безробітних, охоплених різними видами допомоги (осіб) [18]

Роки	Отримували допомогу страхкас	Залучено до громадських робіт	Зайнято в трудових колективах
1923–1924	–	3 749	9 576
1924–1925	59 315	7 265	17 255
1925–1926	67 531	5 113	26 134
1926–1927	84 767	4 438	29 233

Перевага трудових колективів полягала і у виплаті значно більших розмірів допомоги безробітним, що підтверджують дані табл. 4.

Таблиця 4

Розмір допомоги, що виплачувався безробітним [19]

Роки	Страховими касами	На громадських роботах	У трудколективах
1924–1925	10 крб. 64 коп.	22 крб. 56 коп.	42 крб. 54 коп.
1925–1926	11 крб. 02 коп.	29 крб. 76 коп.	46 крб. 56 коп.
1926–1927	12 крб. 48 коп.	30 крб. 72 коп.	49 крб. 20 коп.

Проаналізувавши цифрові дані, можна стверджувати, що у період НЕПу на організацію трудових колективів в Україні витрачалося усього лише 15–18% усіх передбачених на допомогу безробітним коштів, а забезпечувалося ними до 25% загальної кількості безробітних, охоплених усіма видами допомоги. Тобто, трудколективи дозволяли при меншій витраті коштів, надати допомогу відносно більшій кількості безробітних. Разом з тим, у колективах безробітний одержував забезпечення в 3–4 рази більше, ніж у страховій касі і у 1,5–2 рази більше, ніж на громадських роботах.

Звідси доцільність використання переважної частини коштів, призначених на виплату грошової допомоги безробітним для організації трудових колективів була цілком очевидна. Якщо за існуючим положенням безробітний мав право протягом 2 років одержувати допомогу по 9 місяців на рік і на це страховою касою витрачалося в середньому понад 260 крб., то витративши по 150–200 крб. на одного безробітного, можна було організувати будь-який колектив. Тобто, для страхових кас було більш вигідним виділяти спеціальні кошти для створення трудколективів, особливо для безробітних тих професій, які користувалися незначним попитом на ринку праці і вони тривалий час залишалися на утриманні страхових кас.

Ця обставина була врахована і вже навесні 1925 р. Народний комісаріат праці видав обіжник про використання страхових сум на організацію колективів і громадських робіт. За ним, страхові каси зобов'язувалися видавати комітету боротьби з безробіттям шестимісячну допомогу безробітного, якщо він перетворювався на трудовий колектив. На жаль, страхові працівники на місцях, що звикли до системи видачі допомоги грошми, недооцінювали значення капіталізації допомоги і розглядали вимоги комітетів про передачу їм деяких сум для організації колективів як зайвий податок. Страхові каси витрачали щорічно на видачу грошової допомоги безробітним мільйони карбованців, у той час на організацію колективів передавали щорічно в середньому близько 300 тис. крб., що правда, на ведений докір не можна було віднести до Центрального управління соціального страхування, яке щорічно передавало Центральному комітету боротьби із безробіттям 1,5–2 млн. крб. на організацію трудколективів. Лише у березні 1928 р. Раднарком України за наполяганням Народного комісаріату праці запропонував більшу частину коштів, що витрачалися страховими органами на допомогу безробітним, використовувати на організацію трудових форм допомоги [20].

Із викладеного вище доходимо висновку, що організація трудових колективів безробітних була однією із найефективніших форм допомоги безробітним в Україні у 20-і роки ХХ ст. Не вимагаючи значних витрат на створення, такі колективи охоплювали значну кількість безробітних, а розміри матеріального забезпечення значно перевищували інші види допомоги. Вважаємо, що організація трудових колективів безробітних може стати одним із способів вирішення проблем зайнятості в незалежній Україні.

Література

1. Лившиц А. Трудовые коллективы безработных на Украине. – Харьков, 1929; Шатан Е.О. Проблема безработицы на Украине. – Харьков, 1929; Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування з причини безробіття. – Харків, 1930.
2. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. – М., б/г; Забелин Л. Теория социального обеспечения. – М., 1924; Забелин Л. Теоретические основы социального страхования. – М., 1926; Теттенборн З.Р. Советское социальное страхование. – М., 1926; Догадов В.М. Социальное страхование. – Л., 1926; Аралов В.А., Левшин А.В. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1959; Козлов А.Е. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1981; Ланцев М.С. Социальное обеспечение в СССР (Экономический аспект). – М., 1976; Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. – М., 1980 та ін.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р. 1599. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.
4. Лившиц А. Вказю праця. – Х., 1029. – С. 7.
5. Там само. – С.8;
6. Отчет ЦК Борьба за 1923–24 гг. – Харьков, 1924. – С.2.
7. Шатан Е.О. Проблема безработицы на Украине. – Харьков, 1929. – С. 37.
8. ДАВО. – ФР. 1599. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 7–8.

9. Лившиц А. Вказ. праця. – С.7;
10. ДАВО. – Ф.Р – 1599. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 2.
11. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування з причини безробіття. – Харків, 1930. – С. 21.
12. Лившиц А. Вказ. праця. – С. 23.
13. Шатан Е.О. Вказ. праця. – С. 42.
14. Клейненберг В. Збірник постанов про працю. Систематизований і кодифікований збірник чинних законів, постанов і обіжників про працю. – Б.м., 1929. – С. 286.
15. Стан праці в першому півріччі 1924–1925 рр. – Харків, 1925. – С. 62.
16. ДАВО. – ФР–1599. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 4.
17. Лившиц А. Вказ. праця. – С.24.
18. Там само.
19. Шатан Е.О. Вказ. праця. – Харків, 1929. – С. 54.
20. Лившиц А. Вказ. праця. – С. 28.

Мохнатюк І.О.,

*аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Тлумачення І. Франком ролі інтелігенції в українському суспільстві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

В статье анализируются взгляды И.Франка на место и роль украинской интеллигенции в обществе. Выделяются основные задачи, которые ставил поэт перед интеллигенцией, для дальнейшего улучшения жизни украинского общества.

The present article reveals Ivan Franko's attitudes towards the place and role of Ukrainian intelligentsia in the society. The author of the article distinguishes the main tasks assigned by the poet for them to improve the life of Ukrainian society.

Ключові слова: **І. Франко, інтелігенція, «Молода Україна», письменник, суспільство.**

Неоднозначність та перехідний характер історичної епохи, а також специфічні умови життя в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. знайшли своє відображення в творчій спадщині І.Я. Франка. Як завжди, на зламі віків історики підсумовують попередній розвиток і віщують багато нового, незвіданого людством. Закономірно, що в цей період у колі інтелігенції, найпрогресивнішій частині суспільства, відбувалися процеси переорієнтації на нові підходи до розуміння сутності суспільного-історичного процесу.

Насправді, кінець ХІХ ст. позначився суттєвими змінами у суспільно-історичному та політичному становищі українського населення. А однією з провідних сил у суспільстві, яка шукала ефективні напрями національного будівництва і фактично мала б стати провідником народу на шляху до об'єднання країни і здобуття власної незалежності, безперечно, була інтелігенція. Вона виявилась основним носієм духовного спадку народу, адже майбутній культурний розвиток суспільства великою мірою залежав від її можливостей відтворювати, накопичувати і передавати новим поколінням наукові, соціально-політичні, естетичні й філософські ідеї. Саме тому питання духовного розвитку народу І. Франко пов'язує з процесом організації і культивування, успадкування провідних ідей, традицій, неодноразово звертаючись у своїй творчості до проблем, пов'язаних з місцем, значенням і роллю інтелігенції у житті суспільства. Одночасно вчений висловлював стурбованість долею, кругозором, багатством духовного світу сучасної йому інтелігенції.

Слід підкреслити, що зазначеними проблемами, зокрема питанням ролі інтелігенції у житті українського суспільства наприкінці ХІХ ст. займалися такі вчені: М.С. Возняк, А.І. Брагінець, Є.П. Кирилюк, О.С. Забужко, Т.І. Гундорова та ін. [1] Однак загального, системного аналізу ця проблема досі немає, оскільки згадані вище дослідники звертаються до них тільки в певних

аспектах. Виходячи з цього, завданням цієї статті є спроба системного аналізу поглядів І.Я.Франка на місце і роль інтелігенції у житті українського суспільства.

Період 70–80-х років XIX ст. у науковій літературі (праці О. Забужко, Т. Гундорової та ін.) часто називають «Франківським періодом». Означений період охоплює громадську діяльність покоління інтелігенції, котра завершила своє становлення на початку 80-х років і яка протягом наступних трьох десятиліть взяла на себе головний тягар місії відродження розчленованої між двома імперіями України як специфічної духовної цілісності нового типу. І.Я. Франко виділяв ці роки як єдиний історико-культурний період. Він зауважував: «...Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею здобували той помітний ступінь, який визначається у нас між роком 1880 і 1900, «Молодою Україною» [2]. Проте слід зазначити, що інституційно «Молода Україна» як така не існувала, залишаючись не більше ніж метафорою – зате точною й місткою – на кшталт української інтелігенції «франківського періоду».

Головним же, на нашу думку, змістом франківського періоду було, безперечно, витворення в позадержавних умовах зрілої, адекватної капіталістичним темпам суспільного розвитку української політичної нації як окремішнього, свідомого суб'єкта історії, так що свій сенс і призначення тодішня інтелігенція вбачала у хоч і далекосяжній, безтерміновій, але все ж прагматично орієнтованій роботі з масами з тим, щоб «...зробити з тих мас реальну політичну силу» [3]. Слід зазначити, що інтелігенція, на відміну від інших верств суспільства, становила загальнонаціональну єдність, забезпечуючи українській духовній культурі національну ідентичність.

Як український інтелігент періоду зламу століть (відчуваючи кінцеву добу в історії Габсбурзької монархії), а до того ще й як митець, політик і громадський діяч, здатний адекватно оцінювати справжній історичний масштаб подій, що відбуваються перед очима, – Франко чітко розумів перехідний період своєї епохи. Він передбачав, що зміни, котрі визріють у надрах старих імперій, будуть глобальними і що подальша доля України цілком залежатиме від того, наскільки вона сама, як колективний суб'єкт, виявиться дозрілою, дорослою, або дослівно: дорослою – до самовладного й самодіяльного історичного життя, до того, аби так довго підготовлювана «хвиля високого підйому» затопила Україну, черговий раз витіснивши її у безвільне й безпродуктивне позаісторичне буття, властиво в національне небуття – існування «...в ролі ковадла на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі кролика, на якому різні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів» [4]. Подібна характеристика еволюції суспільного життя замальовується вченим у його історико-філософській праці «Що таке поступ». «...Поступ не йде рівно, а якимось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я» [5]. Він характеризує розвиток людства і таким чином робить спробу підготувати будь-яке суспільство, зокрема, українське для життя і власного державного будівництва за нових умов історичних змін.

Страх неготовності до власного національного будівництва пронизує всю публіцистичну діяльність 1890–1900-х рр. Івана Франка, зумовлюючи її різнобічність, адже ж «...треба всього на всі боки, щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжче буде ворожій силі спинити нас у тім рості» [6]. Так апелював І.Франко до українських радикалів – поступових інтелігентів-драгомановців по той бік Збруча і, що вельми цікаво, розуміння не знайшов, що є доказом того, наскільки випереджаючим порівняно із сучасниками, спрямованим на майбутнє був його «історичний зміст».

У відповідь на Франкове різке, на цей гостро й недвозначно виражений страх неготовності: «Сором українській інтелігенції, сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчує тої великої потреби, не віднайде шляху до народа, не покладе основи до того, щоб Україну зробити політичною силою. Адже упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкраща конституція перейде над ним до дневного порядку і

куватиме на него нові ярма» [7], Леся Українка відповідає полемічною статтею «Не так ті вороги, як добрії люди» гірко іронізуючи: «...політична воля нібито має наступити «не нині, то завтра!» Вашими б, д. Франко, устами та мед пити!» І далі: «не муки апостолів-борців лякають теперішню російську опозицію, а марність їх праці» [8].

Надзвичайно симптоматична ця полеміка між Іваном Франком і Лесею Українкою винесена, на жаль, поза увагу радянської історичної науки, котра надавала слово тільки одній з полемізуючих сторін – Лесі Українці, забуваючи суть їхнього з І. Франком розходження чи не за єдиним зауваженням, що, мовляв, він «...головне завдання визвольного руху зводив до пропаганди серед селянства», а Леся Українка, яка вже на той час близько стояла до соціал-демократичного руху, піддала його за це «різкій критиці» [9]. Таке зауваження, зрештою, часткове і до властивої суті полеміки дотичне лише побіжно. Далеко евристичнішим був би тут, на нашу думку, методологічний аналіз цього своєрідного «діалогу культур», очевидно ж бо, що диспутанти говорять різними мовами й мають на увазі різні предмети: Франкове гасло «Зробити з мас політичну силу» (причому «на своїм ґрунті», з тим, аби стати «живою одиницею серед народів» [10]. Надалі, можливо, не без впливу цієї полеміки, він висловлюватиметься ще точніше – зробити з мас «українську націю»). Леся Українка, вихованка такої культури, яка у найширшому, зокрема, й соціально-політичному, сенсі, сприймає й витлумачує у контексті традицій російського визвольного руху – як спізнений заклик до «ходіння в народ». На нашу думку, головна відмінність між поглядами українських діячів полягає у динаміці переживання інтелігентами соціального часу: якщо Франка найдужче лякає неготовність України підключитися до всесвітньо-історичний процес на майбутньому переломі, то Лесею Українку – «марність праці», тобто сама реальність цього, хоч як жаданого, перелому постає перед нею як щось доволі гіпотетичне, радше теоретично «вираховане», ніж безпосередньо життєво відчутне.

І. Франко дуже уважно ставився до «людської специфіки» історичного процесу, намагаючись осмислювати й розв'язувати проблеми, які породжувала ця специфіка перед істориком. Подібне ставлення до історичного процесу було результатом впливу історіософських узагальнень вченого і характеризувалось триединою формулою: «людина – культура – історія», яка була фактично кредом історичних досліджень Франка.

Він різко докоряв молодому поколінню української інтелігенції за те, що вона, на його думку, не відчувала великої потреби у єдності з народом і не заклала основи для того, щоб зробити Україну політичною силою. У цьому він вбачав відчуження від потреб соціальної практики, та «ознаку глибокого розриву між інтелігенцією й народом» [11]. Доволі цікавими є роздуми вченого над відірваністю інтелігенції від потреб простого народу. Він розглядає специфічну соціальну приналежність української інтелігенції як кастове явище. Розімкнути цю кастовість, змінити на краще взаємовідносини між різними верствами суспільства, об'єднати їх навколо спільної цілі – ось у чому і полягає на думку І.Франка одне із завдань інтелігенції.

Письменник вказував на те, що абсолютизм у Росії як не сьогодні, то завтра впаде, а конституційне управління дасть поле готовим політичним силам для конкуренції. Він зазначав, що коли українство до того часу не буде дієвою політичною силою, то жодна конституція не дасть бажаного результату, вона лише куватиме нові ярма [12]. Національний рух, який мала б очолити українська інтелігенція, у Франка характеризується безперечно масовим характером. Масовий характер національного руху виступає для нього головним чинником його «органічності». «Коли за вами масового руху не буде, – звертається він до «підросійської» української інтелігенції, – то досить буде Лавровського туману або Плеханівської фразеології, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб вашого народу» [13]. Однак, Франкове розуміння «масовості» виключає знеосібленість, самосвідома «маса» уявляється йому спільнотою самосвідомих індивідуальностей народом, «одночасно... свідомим своєї національності і свого людського я» [14]. Безперечно, «...всесвітня історія не історія героїв, а історія масових рухів і перемін», однак ця теза у творчості Франка має досить цікаву інтерпретацію: «А ми ж кожний

особисто хіба не частина тієї маси, яка цими подіями покликана до руху та змін?». Відтак поет висловлює страх неготовності «...горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!» [15] спрямовується на кожну свідому «людську одиницю», зобов'язуючи її до практично-дійової самореалізації у сфері, національного самоусвідомлення.

Для І. Франка незаперечним фактом було те, що у становленні нації, вирішальну роль покликана відіграти інтелігенція, вносячи в маси національну ідеологію. Саме у цьому він вбачав історичну місію покоління «Молодої України», сформулювавши її жорстко й однозначно у 1905 р.: «Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при вільніших формах життя в Росії, величезне дійове завдання – витворити, з величезної етнічної маси українського народу українську націю, як суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, стійкий до асиміляційної роботи інших націй, звідки б вона не йшла, та при тім прихильний до присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може залишитися» [16].

Доволі цікавим є погляд Франка на провідну роль інтелігенції у суспільстві. На відміну від марксистів, які надавали провідну роль пролетаріату в суспільстві, він розглядає інтелігенцію як одну з рушійних сил суспільства. У творчій спадщині письменника ми можемо виокремити ідею інтелектуального поступу суспільства, про що може свідчити відведення ним основоположної ролі у суспільстві інтелігенції.

У вузькому розумінні ідея інтелектуального поступу зводиться до того, що власне інтелігенція повинна реалізувати себе заради прогресивного поступу всієї спільноти. У ширшому розумінні під інтелектуальним поступом, за І. Франком, визначається використання інтелігенцією всього масиву власних знань, нових ідей, думок, винаходів, які можуть ошчасливити людське життя, полегшити людську працю.

На думку І. Франка, інтелігенція повинна являти собою громаду освічених людей з широким кругозором, виробленим характером та щирими почуттями до народу. Слід зазначити, що позиція вченого принципово відрізнялась від «народолюбства» консервативно мислячих народолюбів і москвофілів, що зафіксовано ще у 1881 р. У статті «Чи вертатися нам назад до народу?» І. Франко викриває фальшивий зміст заклику «назад до народу!», що лунав з уст частини проросійсько налаштованої інтелігенції, протиставляючи йому свій заклик – наперед з народом». Фактично йдеться про внесення культури у народні маси, «...інтелігенція повинна жити з народом і між народом не як окрема верства, але як невідлучна часть народу... Піднімати його до себе, а не вертатись до нього назад» [17]. Він вважав, що інтелігенція повинна ідентифікуватись з народом, злитись з народом, «повинна стати серед нього як його брат, як рівний, як свій, повинна стати робітником, як він, повинна стати для нього і адвокатом, і вчителем, і добрим сусідом та помічником» [18]. Як бачимо, вже тоді І. Франко плекав задум про українську націю «як цілісний організм», хоч цей задум був ще досить абстрактним і суперечливим – так, наприклад, у ньому не було відповіді на питання: яким чином могла інтелігенція підносити народ до свого культурного рівня, одночасно позбуваючись соціального статусу «окремої верстви» суспільства? Між тим, чим далі переходив вчений і письменник на культурницькі позиції і підходи до розв'язання соціальних проблем, тим глибшого, екзистенціального сенсу набувало це питання для Франка як громадянина та особистості.

І. Франко у своїх працях, говорячи про інтелігенцію, зазначав, що їй належить роль провідника у суспільстві, і наскільки правильно вона вибере шлях, по якому йти, настільки покращиться життя народу. Інтелігенція повинна жити з народом і між народом не як окрема верства, а як невід'ємна частина народу [19]. Про функцію провідника у суспільстві вчений говорить у подальшому викладі власної думки відносно того чим інтелігенція мала б бути у суспільстві. Він говорить про залежність історичної долі нації від того, якими ідеями перейметься інтелігенція – духовний поводитир народу. Вчений покладає відповідальне завдання на долю

інтелігенції, – вона повинна вести народ відповідно до життєвих реалій часу, відповідно до його потреб. Також інтелігенція повинна була б вчити народ вільнодумству на релігійному полі «...замічу, що етика християнська далеко не всюди згідна з тою чисто гуманною етикою нашого часу!» дружності і асоціації на економічному ґрунті, правдивої гуманності на етичному полі [20]. Вчений стверджує, що інтелігенція має вирішувати практичні проблеми, а не занурюватись у теоретичні побудови.

Одним із завдань, які ставив перед інтелігенцією І. Франко, була допомога народу в вирішенні питання покращення життєвого рівня народу. Говорячи про стан економіки, вчений висловлює припущення, що лише господарська, реміснича, промислова асоціація може врятувати наш народ від економічної руїни. Далі він вказує на те, що інтелігенція не лише має пізнати правду про важке життя народу, а й повинна докласти всіх зусиль для покращення його життя [21].

Зараховуючи себе до представників галицької, української інтелігенції, він формує своє життєве кредо. У листі до видавця німецького культурологічного журналу Е. Енгеля, написаного у листопаді 1882 р., І. Франко пише: «... мета мого життя і деяких моїх товаришів полягає в тому, щоб підтримувати життєві духовні зв'язки української інтелігенції з високо розвинутими націями Європи, а, з іншого боку, ближче познайомити ці нації з духовним життям українського народу...» [22].

У своїй творчості для художнього осмислення долі українського народу І. Франко часто звертається до біблійних сюжетів. Як відзначає відома українська дослідниця О. Забужко, на початку ХХ ст. українська інтелігенція почала сприймати історичну долю єврейського народу як «...універсальну модель націотворення» (І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, Т. Ходкевич). Саме завдяки рефлексії над історією єврейського народу, підкреслює далі автор, І. Франко відкрив у «Мойсеї» «ідею духовної вітчизни», котра мала неоціненну вагу для української національної самосвідомості, оскільки, «як і євреї, українці не становили так званої нормальної політичної нації» [23]. Однак у цьому ж творі автор через проєкцію реалій українського суспільного життя на історію пророка Мойсея і народу Ізраїлю, висловлює впевненість у здобутті Україною свободи і незалежності та її здатності, як писав Франко у 1905 р., «зайняти місце в хорі інших культурних націй» [24]. Іншим досить важливим мотивом цієї поеми є те, що автор покладає великі надії на «силу духа» українського народу, його культуру, що відбилася в ментальності українців: «...в слові твому іскряться і сила, й м'якість, дотеп і потуга, і все, чим може вгору дух піднятися...» [25].

Однією з важливих проблем творчості І. Франка є проблема відносин інтелігенції і народу. В творчості І. Франка 80-х років саме вона допомагає визначитись специфічній структурі зображення героя нового типу. Його прикладом може слугувати головний герой згадуваної вище поеми «Мойсей». Автор надає людині-інтелегенту героїчну місію, ціною самопожертви, витворити з розрізненої юрби єдиний народ. Таким чином, він ніби ставить завдання перед героєм нового часу, що зводиться до викристалізування з мас «народу творця». Історичні обставини склалися так, що працею всього свого життя і діяння йому не довелося звершити подвиг героя своєї поеми «Мойсей», але як чільний представник української інтелігенції, уособлення її сумління, він зробив величезний, може найбільший внесок у те, що «руський (український) народ... поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів» [26].

На думку І. Франка, інтелігенція повинна вести народ до прогресу, підносити його до себе. У піднесенні інтелігенцією загального культурного і освітнього рівня народу, в спрямуванні його на шлях здобуття політичної і національної незалежності вбачав І. Франко її основне завдання в українському суспільстві. Письменник відводив інтелігенції панівну роль у становленні української нації як свідомого суб'єкта історії. Саме на інтелігенцію, а не на інші верстви населення він покладав свої надії, пов'язані з національним будівництвом. У власному розумінні

еволюції людства вчений ставив питання перед українською інтелігенцією, вирішення яких, на його думку, мало б допомогти у майбутньому об'єднати українців під проводом ідеї здобуття власної незалежності. Адже за визначенням поета, інтелігенція становила собою загальнонаціональну єдність. Поряд з освітньою і державотворчою функцією у суспільстві він також надавав інтелігенції домінуючу роль у піднесенні загального культурного рівня української спільноти.

Те, що в останній декаді ХХ ст. перед Україною постали ті самі питання, які намагались вирішити покоління «Молодої України» безперечно є свідченням того, що українська інтелігенція не освоїла і не усвідомила історичних уроків минулого сторіччя. По суті, ідеї «Молодої України» цієї остаточно не реалізованої спільноти, тяжіють над нашою дійсністю як ідеал жаданого майбутнього. У свою чергу поряд з цим можна провести паралель у характеристиці ідей творчої спадщини І. Франка як одного з найбільш виразних представників розглянутого періоду. Вчений висловлював багато ідей, пов'язаних з покращенням життя українського народу, здобуття ним державності. Однак, можливо, з огляду на те, що ці ідеї певною мірою випереджали свій час, вони не були сприйняті загалом і не дали очікуваних результатів. Завдання ж сучасників полягає у глибокому аналізі і переосмисленні творчої спадщини видатного поета і громадсько-політичного діяча свого часу, яким безперечно був І. Франко. Втілення в життя його ідей, пов'язаних з покращенням суспільного життя, залишаються актуальними і сьогодні. У цьому, мабуть, і проявляється геніальність його, як людини, що своїми ідеями змогла досягнути не лише потреби свого часу, а певною мірою й далеке майбутнє.

Література

1. Брагінець А.І. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів, 1956; Возняк М.С. З життя і творчості Івана Франка. – К., 1955; Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993; Гундорова Т.І. Інтелігенція і народ у повістях Івана Франка 80-х років. – К., 1985; Кирилюк Є.П. Іван Франко. – К., 1956.
2. Франко І.Я. З останніх десятиліть ХІХ в. – Літ.-наук. вісник., 1901. – Т. 15. – Кн. 8. – С. 57.
3. Франко І.Я. З кінцем року //Збір. тв.: У 50 т. – Т. 45.– С. 101.
4. Франко І.Я. Одвертий лист до галицької української молодіжі //Там само. – Т.45.– С. 404.
5. Франко І.Я. Що таке поступ //Там само. – С. 309.
6. Франко І.Я. З кінцем року //Там само. – С. 101.
7. Там само. – С.107-108.
8. Українка Л. «Не так ті вороги, як добрі люди» //Збір. тв: У 12 т. – К., 1978. – Т. 8. – С. 22.
9. Там само. – С. 293.
10. Там само. – Т. 45. – С. 101.
11. Там само. – С. 103.
12. Там само. – С. 107-108.
13. Франко І.Я. Коли не по конях, то хоч по голоблях //Там само. – Т. 45. – С. 123.
14. Там само. – С. 124.
15. Франко І.Я. Одвертий лист до галицької української молодіжі //Там само. – Т. 45. – С. 401.
16. Там само. – С. 404.
17. Франко І.Я. Чи вертатись нам назад до народу? //Там само. – Т.45. – С. 148.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само. – С. 149.
21. Франко І.Я. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва //Там само. – Т. 45. – С.200.
22. Франко І. До Е.Егеля. Між 13-16 листопада 1882 р. //Там само. – Т.48. – С. 334.
23. Забужко О. Єврейство як носій національної ідеї в рецепції української літератури початку ХХ ст. //Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1-2. – С. 33, 38.
24. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі //Там само. – Т.45. – С. 404.
25. Франко І.Я. Мойсей //Там само. – Т.5. – С. 212.
26. Франко І. Дещо про себе самого //Там само. – Т. – 31. – С. 31.

Ніколаєць Ю.О.,

*канд. істор. наук, доц., докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Діяльність винахідників і раціоналізаторів середини 40-х –
середини 60-х років ХХ ст. у працях вітчизняних науковців*

В статтю аналізуються труды українских исследователей, в которых раскрываются основные аспекты деятельности изобретателей и рационализаторов в середине 40-х – середине 60-х годов ХХ ст.

The author of the given article analyses some works of Ukrainian scientists revealing main aspects of inventors' activity beginning from the mid 1940-s – ending the mid 1960-s.

Ключові слова: тотальне одержавлення, винахідники, раціоналізатори, масовий характер руху, науково-технічна революція.

Науково-технічний прогрес неминує пов'язаний із збільшенням кількості наукових відкриттів, головною метою яких є інтенсифікація виробництва. У країнах капіталізму наукові винаходи, які приносять реальну користь виробникам, патентуються, а їх автори отримують певну винагороду. За часів існування СРСР за умов тотального одержавлення життя громадян країни, їхні наукові винаходи та раціоналізаторські пропозиції привласнювалися державою. Матеріальна винагорода за наукові відкриття чи раціоналізаторські пропозиції не йшла у жодне порівняння із відповідною нагородою у капіталістичних країнах. З метою підвищення вагомості моральної винагороди для раціоналізаторів і винахідників радянський уряд заохочував написання наукових праць про цих людей. Таким чином, написання наукових досліджень, в яких висвітлювалась би діяльність раціоналізаторів і винахідників, мало не тільки суто наукове, а й, певною мірою, політичне значення. У часи існування СРСР у історіографічному плані частково проаналізував подібні дослідження А.В. Санцевич [1], але його висновки щодо них на сучасний момент вже застаріли. За період існування незалежної України ці проблеми у історіографічному плані практично не розглядалися. Тому метою цієї статті є аналіз праць вітчизняних науковців, які висвітлювали різні аспекти руху винахідників та раціоналізаторів протягом першого повоєнного 20-ліття. Сучасні вітчизняні науковці практично обходять своєю увагою цю проблематику, більшість спеціальних наукових досліджень вказаної теми належить історикам, які створювали свої праці ще за часів існування СРСР.

У березні 1946 р. у газеті «Правда» було опубліковано передову статтю про необхідність швидкого розвитку науки і техніки [2]. Така необхідність обумовлювалася потребами науково-технічного прогресу і прагненням до швидкої відбудови зруйнованого війною народного господарства. Швидко забезпечити країну необхідною кількістю кваліфікованих інженерно-технічних кадрів у стислі строки було надзвичайно складно. Виходом у такій ситуації було проголошення курсу на широке використання результатів праці раціоналізаторів і винахідників. З огляду на загострення протистояння між капіталістичними і соціалістичними країнами на початку «холодної війни» радянські науковці прагнули довести, що масовий рух винахідників і раціоналізаторів міг виникнути саме за умов соціалістичного суспільства, члени якого мають вищий моральний рівень та ступінь відповідальності за загальнодержавні справи, аніж ті, хто живе за капіталізму. У книзі «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» містилося твердження, що саме за соціалізму могло народитися таке явище, як «масове раціоналізаторство і винахідництво» [3]. Оцінюючи роль науково-технічного прогресу за капіталізму, Я.В. Підпригорщук вказував, що НТП здійснюється стихійно, нерівномірно, призводить до посилення експлуатації робітників, витіснення їх з виробництва, а тому вони не зацікавлені у технічному прогресі, не беруть у ньому активної участі. Соціалізм же відкрив необмежені

можливості для розвитку науки і техніки, запровадження її кращих досягнень у виробництво, оскільки технічний прогрес забезпечує висхідний розвиток суспільного виробництва і здійснюється в ім'я все більш повного задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб трудящих [4]. Ще далі у своїх висновках пішов Л.Ф. Гайдуков, наголошуючи, що застосування досягнень науки у виробництві та її всебічний розвиток можливі лише за умов соціалістичного суспільства [5]. Використання морального стимулювання праці як винагороди пояснювалося зростанням свідомості радянських людей, розумінням ними громадського значення праці, спрямованої на побудову комуністичного суспільства [6]. Такі твердження давали можливість державі з мінімальними витратами привласнювати досягнення винахідників та раціоналізаторів.

У Директивах по п'ятому п'ятирічному плану XIX з'їзд КПРС поставив завдання піднести масовий рух винахідників і раціоналізаторів з інженерів, техніків, робітників і колгоспників за дальше вдосконалення і розширення виробництва, за всебічну механізацію, полегшення і дальше оздоровлення умов праці. Питання партійного керівництва діяльністю винахідників і раціоналізаторів вивчали багато радянських дослідників, маючи на меті, головним чином, довести вирішальну роль партії у забезпеченні збільшення темпів технічного прогресу [7]. Це твердження відповідає істині з огляду на закріплення у Конституції керівної і спрямовуючої ролі партії у суспільстві. І.В.Шульга та В.І. Юрчук відносили до заслуг партії те, що вже у 1959 р. у республіці нараховувалося 300 тис. винахідників і раціоналізаторів, у 1960 р. – 400 тис. за два роки вони внесли 1,1 млн. раціоналізаторських пропозицій [8]. Високо оцінюючи роль комуністичної партії у керівництві рухом раціоналізаторів і винахідників, Я.В. Підпригоршук підтверджував свою думку даними статистики, відповідно до яких на кінець 1965 р. кількість раціоналізаторів і винахідників у республіці досягла 535,2 тис. осіб, що дали економію країні у 1965 р. 415,8 млн. крб.[9] Високо оцінюючи діяльність партії у сфері впровадження у виробництво нових досягнень науки, О.С. Шуляк важливе місце у справі успішного розвитку науково-технічної революції відводив вдосконаленню системи управління [10]. Підносячи партійне керівництво діяльністю винахідників і раціоналізаторів, О.І. Мартинов наголошував, що кращою практикою організації і керівництва рухом раціоналізаторів і винахідників були комплексні бригади, створення яких сприяло більш широкому залученню до раціоналізаторської роботи інтелігенції [11]. Такої самої думки притримувався В.М. Земляк, розподіляючи комплексні бригади на бригади інженерно-технічних працівників і новаторів виробництва та бригади раціоналізаторів [12].

Проблему комуністичного виховання робітників у діяльності компартії з метою забезпечення підвищення їх культурно-технічного рівня на прикладі діяльності раціоналізаторів торкається у своїй праці Б.І. Стеля, який найбільш дієвими методами агітації називав екскурсії, відрядження на робочі місця раціоналізаторів, випуск спеціальних плакатів. Такі форми роботи партійних організацій республіки по підвищенню загальноосвітнього рівня виробничої кваліфікації сприяли, на думку автора, вихованню у працівників промисловості комуністичного ставлення до праці, підвищенню їх трудової активності у боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму [13].

Дещо іншу думку з приводу причин активізації руху винахідників і раціоналізаторів, не пов'язану із діяльністю виключно партії, висловив В.Ю.Білан, який вважав, що причиною його широкого розмаху було підвищення загальноосвітнього рівня та технічних знань [14].

Підкреслюючи єдність всіх членів соціалістичного суспільства, яка на думку багатьох радянських дослідників, полягала у масовій участі населення у всіх починаннях партії, вітчизняні науковці наголошували на участі великої кількості людей у процесі вдосконалення виробництва. О.Г. Пруцков наголошував, що найважливішою закономірністю розвитку радянської науки є масова участь у ній широкого кола вчених [15]. О.С. Ватуля у справі вдосконалення системи праці вже прирівнював робітників-раціоналізаторів до інженерів-конструкторів [16]. Вважалося, що поступово боротьба за подання раціоналізаторських пропозицій переросла в Україні за

ініціативою донеччан на соціалістичне змагання за масовий збір і запровадження раціоналізаторських пропозицій та винаходів [17].

Протягом першого повоєнного двадцятиріччя вийшла друком велика кількість праць, у яких висвітлювалися трудові звершення передовиків виробництва у різних галузях народного господарства [18]. У цих дослідженнях висвітлюються біографії передових колгоспників, робітників, які своєю діяльністю багато зробили для розвитку вітчизняного народного господарства. Тут аналізуються їх методи праці та діяльність щодо передачі передового досвіду іншим працівникам.

Акценти у оцінках руху раціоналізаторів та винахідників у працях вітчизняних науковців не дуже відрізняються. Абсолютна більшість з них відводить йому важливу роль у інтенсифікації виробництва. Розбіжності мали місце лише у специфіці трактування тих чи інших проблем розгортання руху. У ролі позитивних наслідків впровадження у виробництво досягнень науки і техніки переважна більшість радянських авторів наводила показники, що вказували на зростання рівня виробництва [19]. У працях радянських дослідників як доведення ефективності руху винахідників і раціоналізаторів подаються дані стосовно зростання їх числа, збільшення кількості винаходів чи раціоналізаторських пропозицій, а також показники, що визначали економічних ефект від цих пропозицій у карбованцях. Аналізуючи такі показники, робився висновок про масовий характер руху, про зростання творчої активності трудящих, про постійне підвищення кваліфікації робітників, їх зрілість і технічну освіченість [20]. У газеті «Социалистический Донбасс» наводяться дані про те, що колектив новаторів заводу «Азовсталь» зобов'язався внести в 1953 р. 1000 раціоналізаторських пропозицій, запровадити у виробництво 500, забезпечивши за цей рахунок економію державі у сумі 500 тис. крб. [21] О.О.Воскресенський та В.М. Бузницька з піднесенням констатували факт, що на окремих підприємствах кожен третій робітник оголошувався раціоналізатором [22].

Більшість радянських науковців, оцінюючи рух винахідників і раціоналізаторів, сходилися на думці, що їхня діяльність відіграла важливу роль у виявленні резервів виробництва. На думку В.І. Касьяна, про прагнення трудящих вивчити резерви виробництва з метою підвищення продуктивності праці, свідчить рух за збільшення випуску продукції без розширення виробничих площ, що розгорнувся по всій країні за почином трудівників лєнінградського заводу «Електросила». Причому ця форма змагання вимагала глибокого наукового вивчення всіх резервів виробництва, постійного вдосконалення організації праці [23]. Особливу роль раціоналізаторів у пошуку резервів виробництва підкреслював М.Ф. Хорошайлов, наголошуючи, що саме вони своєю самовідданою працею допомагали використовувати величезні внутрішні резерви [24]. В.Ф. Лизнюк та Т.Г. Литвин констатували факт розгортання соціалістичного змагання за краще використання внутрішніх резервів виробництва і одержання понадпланової економії, що сприяло поліпшенню техніко-економічних показників, та започаткування з цією метою громадських конкурсів на кращу постановку роботи по залученню трудящих до раціоналізації та винахідництва [25]. Оцінюючи діяльність новаторів та раціоналізаторів, О.І. Мартинов вказував, що воно мало не лише технічне значення, а в умовах економічного змагання соціалізму з капіталізмом набирало великої політичної ваги [26]. В.Г. Чорна наголошувала, що піднесення трудової активності робітників обумовлене, насамперед, збільшенням арсеналу засобів ідейно-виховної роботи за роки семирічки з боку партійних організацій, завдяки чому робітники краще усвідомили свою керівну роль у суспільному процесі [27]. Р.Г. Руденко вказав на те, що ініціатива новаторів, які прокладають нові шляхи в техніці і технології, в організації праці, має велике мобілізуюче і виховне значення [28]. З цього приводу В.І. Касьян відзначав, що завдяки діяльності раціоналізаторів поширення на підприємствах набула ідея особистих і колективних планів підвищення продуктивності праці [29]. О.С. Ватуля, стверджуючи, що нова техніка змінює зміст виробничої діяльності робітника, збільшує елементи розумової праці, доходив висновку про піднесення робітників фізичної праці за своїм культурно-технічним рівнем до рівня людей розумової праці, а новатори, на його думку, виробництва робили

для розвитку техніки те, що під силу інженерам [30]. З іншого боку, П.Т.Рущенко, оцінюючи загальний рівень розвитку технічної естетики в республіці, зазначав, що вітчизняні виробники відставали від своїх зарубіжних колег. В УРСР не розробляли науково-обґрунтованих критеріїв оцінки якості промислової продукції, товарів культурно-побутового призначення. Через це багато промислових виробів не витримували порівняння із відповідними зарубіжними зразками [31].

Загалом, радянські автори замовчували, що більшість пропозицій винахідників і раціоналізаторів залишалася на папері і не могла бути втілена у життя з огляду на панування планової економіки, яка значно стримує втілення у життя раніше не запланованих змін у розвитку народного господарства. Сам факт економії матеріалів чи електроенергії без шкоди виробництву за умов планової економіки викликає запитання до системи планування. Якщо обсяг виділеної сировини дозволяє виготовити з неї більше продукції, ніж передбачено планом, то існують хиби у системі планування або ж частково зменшується якість виготовленої продукції. У СРСР жорстоко карали тих, хто випускав брак, а отже, можна припустити, що раціоналізаторські пропозиції щодо економії сировини чи енергії були своєрідним засобом коригування планів розвитку господарства, способом пошуку і виправлення помилок у них, а також давали можливість відшукати певні резерви виробництва, які часто приховували керівники підприємств, будучи обтяженими, окрім планових завдань, необхідністю надання шефської допомоги.

На нашу думку, у перспективних історіографічних дослідженнях доцільно було б проаналізувати праці науковців, де б оцінювалися результати впровадження у виробництво наукових винаходів та раціоналізаторських пропозицій.

Література

1. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.–К.: Наукова думка, 1967.–254 с.; Санцевич А.В. Розвиток історичної науки на Україні між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами партії //Укр.істор.журн.–1966.–№ 3.–С. 40–52.
2. Правда.–1964.–20 берез.
3. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС.–К., 1967.– С. 35.
4. Підпригоршук Я.В. Комуністична партія – організатор творчості робітничого класу України в роки V п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – К.,1973.– Вип. 63. – С. 111.
5. Гайдуків Л.Ф. Діяльність парторганізацій України по зміцненню творчої співдружності працівників науки та виробництва в роки семирічки (1959–1965 рр.) //Наук. праці з історії КПРС.– К., 1968. – Вип. 20.– С. 135.
6. Воскресенський О.О., Бузницька В.М. Виховання в процесі праці – одне з головних завдань партійних організацій (На матеріалах промислових підприємств Харкова 1959–1963 рр.) //Наук. праці з історії КПРС.–К., 1971.– Вип. 44. – С. 50.
7. Дем'янов Г.С., Руденко Р.Г. Із досвіду діяльності преси Донбасу в розвитку раціоналізаторського руху на промислових підприємствах (1956–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–К., 1973.– Вип. 64. – С. 40–47; Руденко Р.Г. Робота партійних організацій по пропаганді та впровадженню досвіду новаторів на підприємствах машинобудівної промисловості України (1959–1961 рр.) //Наук. праці з історії КПРС.–К., 1971. –Вип. 44.–С. 126; Земляк В.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по зміцненню творчої співдружності працівників науки і виробництва в роки четвертої п'ятирічки //Наук. праці з історії КПРС.–К., 1972. – Вип. 51. – С. 84; Підпригоршук Я.В. Комуністична партія – організатор творчості робітничого класу України в роки V п'ятирічки //Наук. праці з історії КПРС.– К., 1973. – Вип. 63.– С. 112; Шкварець В.П. КПРС – організатор впровадження досягнень науково-технічного прогресу в сільськогосподарське виробництво //Наук. праці з історії КПРС.–К., 1973. – Вип. 63. – С. 3–11; Апанович О.М. Соціалістичне змагання і розповсюдження досвіду новаторів на промислових підприємствах УРСР.–К., 1958; Рудой П.С. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили.–К., 1958; Партійна робота в промисловості (З досвіду роботи парторганізацій України).–К., 1959; Скрябін В.В. Нове в роботі парторганізацій по керівництву промисловістю.–К., 1960; Мітюков О.Г. Творчою працею робітника (Роль робітничого класу в технічному прогресі промисловості України).–К., 1963.
8. Шульга І.В., Юрчук В.І. Партійні організації України в боротьбі за здійснення рішень ХХІ з'їзду КПРС // Укр. істор. журн.–1961.–№ 5.–С. 19.
9. Підпригоршук Я.В. Комуністична партія – організатор творчості робітничого класу України в роки V п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС.–К., 1973. – Вип. 63. – С. 117.
10. Шуляк О.С. Вдосконалення управління – одна з умов успішного розвитку науково-технічної революції в сільському господарстві // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 63. – С. 12–18.

11. Мартинов О.І. Парти́йне керівництво технічним прогресом у машинобудівній промисловості західних областей України (1951–1961 рр.) // Наук. праці з історії КППС.– К., 1971. – Вип. 44. – С. 33.
12. Земляк В.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по зміцненню творчої співдружності працівників науки і виробництва в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КППС. – К., 1972. – Вип. 51. – С. 85.
13. Стеля Б.І. Підвищення культурно–технічного рівня робітників – невід'ємна частина діяльності партійних організацій України по вихованню комуністичного ставлення до праці (1956–1965 рр.) // Наук. праці з історії КППС. – К., 1971. – Вип. 44. – С. 23.
14. Білан В.Ю. Боротьба партійних організацій України за поліпшення якісного складу кадрів металургійної промисловості в перші роки семирічки (1959–1960 рр.) // Наук. праці з історії КППС.–К., 1971. – Вип. 44. – С. 40.
15. Пруцков О.Г. Діяльність комуністів по впровадженню результатів наукових досліджень у промислове виробництво 1959–1965 рр. (На матеріалах Харківської області) // Наук. праці з історії КППС.–К., 1971. –Вип. 44.–С. 121.
16. Ватуля О.С. Діяльність Харківської партійної організації по підготовці кадрів і підвищенню культурно–технічного рівня працівників Південної залізниці (1956–1961 рр.) // Наук. праці з історії КППС.–К., 1971. –Вип. 44.–С. 110–112.
17. Підпригоршук Я.В. Комуністична партія – організатор творчості робітничого класу України в роки V п'ятирічки // Наук. праці з історії КППС.–К., 1973. –Вип. 63.–С. 113; Чистяков В.С. Комуністи Донбасу – організатори соціалістичного змагання в промисловості (1956–1965 рр.) // Наук. праці з історії КППС.–К., 1969. –Вип. 31.–С. 3; Хорошайлов М.Ф. Комуністи Донбасу на чолі трудового піднесення робітничого класу в роки четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) // Наук. праці з історії КППС.–Вип. 51.–К., 1972.–С. 69–75.
18. Черкащина Л.Є. Паша Ангеліна.–К., 1947; Гельман В.М, Тракторна бригада О.В.Гіталова.–Київ–Харків, 1948; Лапа В.Г. Знатний буряковод Житомирщини Марія Марун.–Житомир, 1949; Оровецький П. В селі Катеринославі під Лозовою. Розповідь про Героїв Соціалістичної Праці Г.С. Могильченка та І.В. Руденка.–К., 1950; Чабановський М. Герой Социалистического Труда Мария Савченко. – Киев, 1951; Костенко К.П. Большая жизнь. – М., 1959; Баев Є.І. Двічі Герой Соціалістичної Праці Марія Олександрівна Бринцева. – Сімферополь, 1959; Антоша В.С. Давид Бойко. – К., 1959; Гершанік Л. Григорій Могильченко. – К., 1959; Максименко П. Григорій Байда. – К., 1959; Якименко Є. Паша Ангеліна.–К., 1959; Пробийголова М. Марко Брага.–К., 1959; Бутченко Ф.П. Марія Марун.–К., 1959; Анісенко І.А., Швець В.М. Марія Бринцева.–К., 1959; Бобошко К.К. Марія Князева.–К., 1959; Прах'є Б.С. Макар Посмітний.–К., 1960; Негода М.Г. Галина Буркацька.–К., 1960; Серіков М.А. Свирид Бешуля.–К., 1960; Ружинський Т. Прокіп Романенко.–К., 1960; Небилиця В.П. Павло Ведута.–К., 1960; Корицький В. Петро Вдовенко.–К., 1960; Велігура І.М., Михлик Я.К. Федір Дубковецький.–К., 1960; Кубинський М.Ф. Василь Литвиненко.–К., 1960; Адамівський Й.Г. Євген Блажевський.–К., 1960; Євсюкова В.В. Євгенія Долинюк.–К., 1960; Хоружевський М.Д. Степанида Виштак.–К., 1960; Ярославцев Б., Рыбченко В. Анна Ладани.–Киев, 1960; Ружинський Т. Олександр Гіталов.–К., 1960; Нечай П.С. Ольга Диптан.–К., 1960; Полинський П.О. Тетяна Марцин.–К., 1960; Палажченко О.О. Марія Савченко.–К., 1960; Большак В.Г. Слово о Подольнине. Документальная повесть о дважды Герое Социалистического Труда Е.А.Долинюк.–М., 1961; Костенко М. Королева праці.–Львів, 1961.
19. Зверев С.М. Впровадження технічних досягнень науково–технічного прогресу – важлива передумова створення високопродуктивного сільськогосподарського виробництва // Наук. праці з історії КППС.–К., 1973. – Вип. 63. – С. 20–28.
20. Див.: Мартинов О.І. Парти́йне керівництво технічним прогресом у машинобудівній промисловості західних областей України (1951–1961 рр.) // Наук. праці з історії КППС.–К., 1971. – Вип. 44.–С. 33–34; Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Роль партійних організацій у піднесенні творчої активності мас і дальшому удосконаленні форм соціалістичного змагання після XX з'їзду КППС // Наук. праці з історії КППС.–К., 1972. –Вип. 51.–С. 96.
21. Социалистический Донбасс.–1952.–12 дек.
22. Воскресенський О.О. Бузницька В.М. Виховання в процесі праці – одне з головних завдань партійних організацій (На матеріалах промислових підприємств Харкова 1959–1963 рр.) // Наук. праці з історії КППС.–К., 1971. –Вип. 44.–С. 53.
23. Касьян В.І. Парти́йні організації України в боротьбі за розвиток соціалістичного змагання в промисловості в роки 5-ї п'ятирічки // Наук. праці з історії КППС.–К., 1970. –Вип. 41.–С. 129.
24. Хорошайлов М.Ф. Комуністи Донбасу на чолі трудового піднесення робітничого класу в роки четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) // Наук. праці з історії КППС.–К., 1972. –Вип. 51.–С. 71.
25. Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Роль партійних організацій у піднесенні творчої активності мас і дальшому удосконаленні форм соціалістичного змагання після XX з'їзду КППС // Наук. праці з історії КППС.–К., 1972. –Вип. 51.–С. 95.
26. Мартинов О.І. Парти́йне керівництво технічним прогресом у машинобудівній промисловості західних областей України (1951–1961 рр.) // Наук. праці з історії КППС.–К., 1971. –Вип. 44.–С.29.

27. Чорна В.Г. Комуністичне виховання робітничого класу в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму (1959–1965 рр.) (На матеріалах гірничої промисловості України) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 44.–К., 1971.–С. 76.
28. Руденко Р.Г. Робота партійних організацій по пропаганді та впровадженню досвіду новаторів на підприємствах машинобудівної промисловості України (1959–1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–К., 1971. –Вип. 44.–С. 126.
29. Касьян В.І. Партійні організації України в боротьбі за розвиток соціалістичного змагання в промисловості в роки 5-ї п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС.–К., 1970. –Вип. 41.–С. 131.
30. Ватуля О.С. Діяльність Харківської партійної організації по підготовці кадрів і підвищенню культурно-технічного рівня працівників Південної залізниці (1956–1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–К., 1971. –Вип. 44.–С. 110–112.
31. Рущенко П.Т. Про роботу партійних організацій УРСР по розвитку технічної естетики на промислових підприємствах в останні роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС.–К., 1971. –Вип. 44.–С. 83.

Полушкіна Т.В.,

*канд. істор. наук, мол. наук. співр. історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Фінансове забезпечення української науки у 90-х роках ХХ ст.

В статье рассматривается финансовое и материально-техническое обеспечение украинской науки в период 90-х годов ХХ ст. Анализируется влияние экономического фактора в развитии науки в Украине в установленный период.

The given article considers financial and logistic support of Ukrainian science in the 1990-s. The author of the article analyses the influence of an economic factor on the development of science in Ukraine during the mentioned above period.

Ключові слова: економіка, матеріально-технічна база, наука, науково-технічна сфера, розвиток, Україна, фінансове забезпечення.

На відміну від виробничих галузей економіки, наука має вкрай низькі стартові можливості для входження у ринок. Вони обумовлені довгим періодом між виникненням ідеї та її реалізацією, високим ступенем ризику вкладання коштів у довгострокові науково-технічні проекти.

Питання фінансування та матеріально-технічного забезпечення наукової діяльності займає важливе місце у системі функціонування наукових установ. Удосконалення матеріально-технічної бази науки є однією із складових частин покращення наукового потенціалу країни. Достатнє фінансування, з свого боку, є гарантом існування та розвитку науки. Процес фінансування мав великий вплив на зміни, що відбувалися в українській науці на початку згаданого періоду.

Слід зазначити, що у вітчизняній історіографії відсутні праці, спеціально присвячені вивченню окремих складових науки у 90-х роках ХХ ст. в Україні. Але останнім часом такі актуальні з точки зору їх науково-теоретичного і практичного значення проблеми привертають все більшу увагу істориків, економістів, політологів.

Як об'єкт самостійного історичного дослідження, комплексне вивчення економічного стану і розвитку науки в Україні за останнє десятиріччя не досліджувалося. Лише окремі аспекти згаданої теми висвітлювалися у загальному контексті широкого кола проблематики розвитку науки в Україні. Певне значення у дослідженні проблеми мали праці, підготовлені істориками і присвячені окремим питанням формування й економічного розвитку українського наукового потенціалу.

У збірнику наукових праць Інституту економіки НАН України за 1997 р. висвітлюються проблеми сучасного стану науково-технічної сфери держави та питання економічного розвитку, а також система формування пріоритетів науково-технічної сфери, основні напрями фінансового забезпечення інноваційної діяльності, показники академічної науки, подається критичний огляд параметрів розвитку науки за умов економічної кризи [4].

У монографії Л.М. Бесова на основі узагальнення архівних документів та інших джерел досліджується комплекс проблем соціально-економічного, науково-технічного і політичного характеру, що супроводжували радянське суспільство наприкінці 80-х – на початку 90-х років [2]. Монографія є корисним джерелом для висвітлення проблем розвитку як науки у цілому, так і її складових, оскільки містить огляд літератури та публікацій, що торкаються, зокрема, соціально-економічних та політичних процесів в Україні у контексті розвитку української науки.

Висвітлення окремих аспектів економічного формування і розвитку вітчизняної науки у зазначений період започатковано у публікаціях А.Н. Авдулова, С.Г. Бублик, А.М. Кулькіна, В.І. Терехова, М.Я. Шулежко та ін. [1, с. 40–49; 3, с. 14–23; 11, с. 25–35]. Ці праці сприяють більш

широкому розумінню таких проблем як фінансове забезпечення науки і науково-технічної діяльності в Україні у новітній період, значення приватного капіталу в розвитку прикладної науки, зокрема, наукових розробок, роль кадрового забезпечення в інноваційних структурах.

Статистичні збірники, щорічники, звітні матеріали Міністерства науки і технологій було використано для викладення фактичного матеріалу, який переконливо у повному обсязі дає опис кількісного стану і динаміки процесів та явищ, що відбуваються у різних сферах життєдіяльності країни. Це – статистичні матеріали Державного комітету статистики України, Міністерства статистики України про стан науки в Україні, статистичні щорічники України, статистичні відомості про стан народного господарства України (Української РСР – до 1991 р.) тощо [6; 8–10].

В Україні за часи існування Радянського Союзу, традиційно до 80% фондів (основного капіталу) використовувались на розширення виробництва, що гальмувало процес реалізації досягнень, вмонтованих у нових техніко-технологічних системах. Підприємства і традиційні галузі тогочасного народного господарства, не одержуючи нової техніки і технологій, були позбавлені можливості істотного підвищення рівня своїх прибутків і якості продукту виробництва. Доводилось нарощувати ресурси, роздувати сферу капітального ремонту для того, щоб підтримувати обладнання у робочому стані.

Техніко-економічне оновлення, підвищення ефективності виробництва гальмувало те, що до технічного переозброєння діючого виробництва залучалася дуже мала частка фондів, порівняно із залученням коштів у нове будівництво. Переваги, що надавалися новому будівництву, зумовлювали розпорошення капітальних вкладень, збільшення строків будівництва, зростання незавершеного будівництва і призводили до скорочення приросту національного доходу. Це було причиною підриву процесу оновлення у зв'язку зі скороченням ресурсів розширеного відтворення.

Ситуація значно погіршилася в так званій перехідний період. Темпами, що значно перевищували темпи скорочення обсягів виробництва, відбувалося скорочення обсягу капіталовкладень. У результаті програми всіх урядів, які були в Україні, що мали на меті зробити структурну перебудову, почати нарощування обсягів конкурентоспроможної продукції, а отже, збільшення заощаджень, залишалися на папері. Погіршилася структура інвестицій, у результаті зріс неефективний попит на інновації. За тих умов, що склалися у досліджуваній період, доцільніше було б провести трансформацію економічних відносин у системі наукової та науково-технічної діяльності, а не реформування і перебудову органів управління науковою роботою та науково-дослідних установ.

Інфляція та різке підвищення цін внаслідок неконтрольованої державою лібералізації звели нанівель ефективність трансформаційних процесів, і насамперед приватизації, зміщення акценту з державного інвестування на недержавне за рахунок підприємців. Все це болуче вдарило по підприємствах усіх форм власності і господарювання різким погіршенням їх платіжного стану, зростанням заборгованості. Вітчизняні підприємства були позбавлені можливості здійснювати процес простого відтворення. Таким чином, політика, що проводилася радянським урядом, не відповідала принципу оптимізації процесу технологічного оновлення, підвищенню техніко-економічних показників виробництва і виробів.

Досліджуючи період 90-х років ХХ ст. в науці, можна вважати, що в цей час українська наука знаходилась, незважаючи на певні негаразди, на стадії переродження. Після проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., затвердження 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України, розробки і прийняття законів «Про економічну самостійність України» 3 серпня 1990 р., «Про власність» 7 лютого 1991 р. та інших документів, що відкрили шлях до розвитку ринкових відносин, вільного підприємства, роздержавлення та демонополізації економіки, український вчений звільнився від політичної та

адміністративної залежності, отримав можливість давати незалежну наукову оцінку фактам і явищам суспільного життя [7, с. 231].

Стан фінансового забезпечення науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні протягом досліджуваного періоду постійно погіршувався як через зменшення державних витрат, так і за рахунок скорочення недержавних замовлень на виконання наукових досліджень та розробок.

Перехід до ринкових відносин за умов спаду виробництва, різке скорочення попиту виробничої сфери на науково-технічну продукцію, дефіцит бюджетних асигнувань негативно вплинули на стабільність роботи наукових організацій. Наука, на відміну від виробничих галузей народного господарства, мала вкрай низькі стартові можливості для входження у ринок. Вони обумовлені довгим періодом між виникненням ідеї та її реалізацією, високим ступенем ризику вкладання коштів у довгострокові науково-технічні проекти. У той самий час в означений період спостерігалось постійне скорочення інвестицій у науково-технічну сферу.

Загальне фінансування науки, як частки ВВП, протягом 1992–2000 рр. зменшилося в 1,6 раза і становило наприкінці означеного періоду близько 1,8 млрд. грн. [6, с. 84]. Одночасно відбувалися певні зміни у розподілі основних джерел фінансування науки, насамперед через майже подвійне зменшення частки державного фінансування, питома вага якого становила близько 26 % [6, с. 84]. Серед недержавних джерел фінансування слід відзначити деяке зростання частки вітчизняних замовників з 36 % у 1992 р. до 39 % у 2000 р., подвійне – іноземних коштів (до 24 %), майже потрійне – інших надходжень (позабюджетні фонди, власні кошти, інші джерела) – до 11 % [6, с. 84]. Одним з головних каналів зростаючих надходжень іноземних коштів було виконання науково-дослідних і дослідно-конструкторських послуг, обсяги експортування яких у 1999 р. становили 40,2 млн. доларів США (близько 180 млн. грн.) [6, с. 84]. Набували вагомості обсяги коштів із джерел інших надходжень, складовою частиною яких був продаж ліцензій науковими організаціями на об'єкти інтелектуальної власності.

Держава ще залишалася одним із головних замовників на виконання наукових досліджень і розробок, передусім фундаментальних і прикладних досліджень. Одночасно обсяги бюджетного фінансування науки з 1994 р. щорічно зменшувалися найбільш високими темпами у порівнянні навіть з іншими соціальними статтями (у 3,5 раза) і становили у 2000 р. 0,28% ВВП [6, с. 84]. За період з 1990 до 1997 р. фінансування наукової сфери країни скоротилося більш як у 17 разів. Якщо загальні витрати на науку із державного бюджету 1991 р. становили 3,1% ВВП, то вже у 1998 р. – 0,53% ВВП, і ця тенденція утримувалась до кінця періоду, в 2000 р. на науку було заплановано витратити лише 0,34% ВВП [6, с. 84].

Однак, Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 р. (ст. 34) було визначено, що держава повинна забезпечувати бюджетне фінансування наукової та науково-технічної діяльності (крім видатків на оборону) у розмірі не менше 1,7 % ВВП України [5, с. 95].

За досягнутих обсягів фінансування наукових досліджень, практичному ігноруванні при цьому витрат, необхідних для здійснення інноваційного циклу, наука значною мірою виступала як затратна галузь економіки і не в змозі здійснювати своєї природної функції відтворення матеріально-технічної бази вітчизняного виробництва.

Проте навіть такі обмежені обсяги фінансування науково-технічної сфери були розпорошені між багатьма державними відомствами, що ускладнювало координацію та перевірку ефективності вкладення державних коштів. Незначна частка цих коштів (5 %) розподілялася на конкурсних засадах [3, с. 20].

За існуючої структури фінансування науково-технічної діяльності в Україні були відсутні цільові капітальні вкладення в розвиток наукової інфраструктури, перш за все з державного

бюджету, позаяк фінансування з боку вітчизняних та іноземних замовників було спрямоване на отримання головним чином поточних результатів від виконання прикладних досліджень та розробок, без врахування стратегічних напрямів розвитку українського суспільства.

Держава залишалася основним джерелом фінансування науково-технічних робіт в Україні. Частка державного фінансування становила у 1991 р. 11,9 %, у 1993,1994 рр. – 47,2 % [8, с. 56], у 1995–1996 рр. – приблизно 40 % [10, с. 61], у 2000 р. – 30% [9, с. 62]. Також досить високий відсоток фінансування науково-технічних робіт припадав на кошти замовників на території України: якщо у 1991 р. відсоток фінансування становив 32,8% [8, с. 56], то у 1992–1996 рр. – приблизно 35 % [10, с. 61], у 2000 р. – вже 38,4 % [9, с. 62]. У 1991 р. на виконання науково-технічних робіт за кошти замовників було затрачено 5 912,6 млн. крб., у 1995 р. – 335 292,2 тис. грн., а в 2000 р. ця сума становила вже 126 2867,5 тис. грн. [9, с. 64]. Розподіл фінансування наукових та науково-технічних робіт за секторами науки приблизно однаковий на початку і наприкінці розглянутого періоду. Якщо у 1991 р. фінансування академічного сектора становило 18,1% до загального обсягу, галузевого – 70,4, вузівського – 6,6%, заводського – 4,9% [8, с. 57], то в 2000 р. – 19,7, 71,3, 5, 4 % відповідно [9, с. 63].

Інші джерела, такі як позабюджетні фонди, кошти інофірм, становили незначний відсоток фінансування науково-технічних робіт.

Починаючи з 1993 р., у структурі джерел фінансування наукових досліджень та розробок виділилися власні кошти. І якщо тенденція до зниження коштів замовників спостерігалася всупереч очікуваному ефекту ринкових перетворень, то навіть незначне зростання власних коштів вказувало на протилежне, а саме: про певну результативність таких перетворень.

Відсоток фінансування власними коштами збільшувався: у 1993–1994 рр. він становив 1,7 %, у 1995 р. – 2,2 % [8, с. 56], у 1996 р. – 1,9 % [10, с. 61], у 2000 р. – 3,0 % [9, с. 62]. У 1995 р. сума власних коштів, затрачених на виконання науково-технічних робіт дорівнювала 14 582,5 тис. грн, у 1999 р. – 62 010,5 тис. грн., у 2000 р. – 61 294,6 тис. грн. [9, с. 64].

Збільшувався і обсяг науково-технічних робіт, виконаних власними силами. В 1991 р. він становив 5 331,2 млн. крб., у 1995 р. – 709 334,7 тис. грн. [8, с. 60], у 2000 р. дорівнював 1 978 049,8 тис. грн. [9, с. 80].

Згідно з Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність» (ст. 35) на підтримку фундаментальних наукових досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук, що провадилися науковими установами, вищими навчальними закладами, вченими, спрямовувалась діяльність Державного фонду фундаментальних досліджень (далі ДФФД) [5, с. 96]. Кошти ДФФД формувалися за рахунок бюджетних коштів, добровільних внесків юридичних та фізичних осіб (у тому числі іноземних).

Еволюційний варіант реформи науки в Україні полягав у закріпленні принципу відкритості науки через реалізацію конкурсного підходу до підтримки фундаментальних і прикладних розробок, який був загальноприйнятий у світовій практиці. Основною метою ДФФД було надання носіям наукового потенціалу (вченим) права визначення пріоритетності напрямів наукових досліджень шляхом конкурсного відбору науково-дослідних проектів як окремих вчених і творчих колективів, так і наукових шкіл у цілому на основі незалежної експертизи.

Фонд діяв на підставі Положення, затвердженого спільним наказом Міністерства науки України і НАН України від 20. 02.1997 р. № 25/20 [6, с. 13]. Управління діяльністю ДФФД здійснювала Рада Фонду у складі 25 провідних вчених під головуванням академіка НАН України П.Г. Костюка.

Кошти ДФФД використовувалися для фінансування на конкурсних засадах фундаментальних і пошукових досліджень, що виконувалися науковими організаціями, вищими навчальними закладами.

У 1993 р. був створений і функціонував Державний інноваційний фонд (ДІФ). Крім бюджетних асигнувань, джерелом його формування були відрахування підприємств, установ, організацій у розмірі 1% обсягу реалізованої продукції, що відносяться на собівартість продукції, добровільні внески юридичних і фізичних осіб та інші надходження [4, с. 42].

Мережа наукових установ України була досить розгалуженою системою організацій всіх типів у різних секторах економіки. Протягом 1991–2000 рр. значних змін у загальній кількості організацій, які виконують НДР, не сталося (табл. 1). Якщо у 1991 р. в Україні було 1344 наукових установ, то у 2000 р. – близько 1500, тобто відбулося збільшення кількості наукових організацій на 11%, причиною чому, в основному, став поділ старих науково-технічних комплексів на окремі структури [6, с. 6].

Таблиця 1

Організації, які виконували наукові дослідження та розробки, за типами

Організації	1991...	1993р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.
загалом, одиниць	1344	1406	1463	1453	1435	1450	1518	1506	1500
У тому числі:									
науково-дослідні	502	615	672	680	682	724	784	787	810
конструкторські	358	321	323	300	291	275	274	274	225
дослідні заводи	17	16	17	16	17	12	11	11	12
проектні та проєктно-пошукові	88	68	57	57	58	53	53	53	60
вищі навчальні заклади	146	147	148	150	153	153	158	158	160
науково-дослідні та конструкторські підрозділи на промислових підприємствах	104	127	126	127	109	97	97	93	90
Інші організації	129	112	120	123	125	136	141	130	143

Вже наприкінці розглянутого періоду виконанням НДР займалися в 1500 організаціях, серед яких було 54 % науково-дослідних, 15 % конструкторських, 4 % проєктних і проєктно-пошукових організацій, 0,8 % дослідних заводів, 10,7 % вищих навчальних закладів, 6 % науково-дослідних і конструкторських підрозділів на промислових підприємствах та 9,5 % інших організацій [6, с. 6].

Загальна площа власних приміщень наукових організацій (за станом на 2000 р.) всього по Україні становила 10 966,0 тис. м, з неї було здано в аренду 1033,4 тис.м, загальна площа у розрахунку на одного працівника основної діяльності дорівнювала 52,8 м. Найбільша частина від усієї загальної площі належала м. Києву – 3051,2 тис.м, а найменша – Волинській області – 23,8 тис.м [9, с. 115]. Найбільша загальна площа у розрахунку на одного працівника основної діяльності була в Житомирській області – 245,4 м, найменша – у Волинській – 20,4 м, для столиці України цей показник становив 41,7 м [9, с. 115].

Складний фінансовий стан більшості наукових організацій, скорочення обсягів бюджетного фінансування, різке зниження попиту виробничої сфери на науково-технічну продукцію через відсутність вільних коштів призвели до погіршення матеріально-технічного забезпечення науки, морального старіння наукового устаткування та обладнання.

Досліджуючи стан матеріально-технічного забезпечення науки, слід звернути увагу на аналіз основних засобів науково-технічної діяльності.

Обсяг основних засобів науково-технічної діяльності на початку і наприкінці періоду був майже однаковим. Якщо у 1991 р. середньорічна вартість основних засобів становила 7 016,8 млн. крб. [8, с. 68], то наприкінці досліджуваного періоду цей показник становив 7 170,8 млн. грн. [9, с. 112]; у тому числі вартість машин та устаткування на початку періода

дорівнювала 4133,0 млн.крб. [8, с. 68], в 2000 р. цей показник становив 2028,3 млн.грн. [9, с. 112], тобто знизився удвічі.

Проаналізувати стан оснащеності працівників основної діяльності наукових організацій доцільно за двома такими показниками як фондоозброєність (основні засоби наукових досліджень і розробок у розрахунку на одного працюючого) та технічна оснащеність (вартість машин та устаткування наукових досліджень і розробок у розрахунку на одного працюючого).

Якщо фондоозброєність працівників основної діяльності наукових організацій на початку періоду у 1991 р. становила 15,6 тис. крб., а технічна оснащеність – 9,2 тис.крб. [8, с. 67], то наприкінці періоду у 2000 р. ці показники становили 38,1 тис.грн. і 10,8 тис.грн. відповідно [9, с. 113]. Тобто, якщо фондоозброєність збільшилась майже у 2,5 раза порівняно з початком періоду, то технічна оснащеність наприкінці періоду істотно не змінилась порівняно з початком.

Щодо інформаційного забезпечення науки, то наприкінці вказаного періоду в Україні діяла мережа понад 100 наукових бібліотек і 200 інформаційних підрозділів науково-дослідних установ, у фондах яких було зосереджено близько 1 млрд. книг, журналів, патентів, каталогів та інших документів [6, с. 34]. Протягом 1995–2000 рр. у роботі бібліотек відбувалися технічні перетворення, пов'язані з впровадженням автоматизованих технологій у процеси накопичення, зберігання та розповсюдження наукової інформації. З метою розв'язання цього питання Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України та Національною бібліотекою України ім. В.І. Вернадського випускався загальнодержавний український реферативний журнал «Джерело».

Комп'ютеризація науки і майже всіх сфер життя України співпадає з періодом історичних перетворень – розпадом СРСР, проголошенням незалежності України, переходом до ринкових відносин, глибокою соціально-економічною кризою. Тобто, складний, суперечливий етап комп'ютеризації української науки розпочався за несприятливих економічних умов. Він проходив з великими труднощами, насамперед, фінансові ускладнення з придбанням комп'ютерної техніки.

З метою розвитку національного інформаційного простору розроблено концепцію та програму створення корпоративної мережі науки і освіти, створено її першу чергу на базі наукових центрів Національної академії наук України та провідних технічних університетів Дніпропетровська, Донецька, Києва, Львова, Одеси, Харкова. Мережа будувалася за ієрархічним принципом. До центрального вузла, що знаходився у Києві, було під'єднано шість регіональних вузлів. 21 обласний вузол під'єднувався до регіональних або центрального вузлів. За станом на 2000 р. до мережі було підключено понад 5 тис. комп'ютерів [6, с. 35]. Активно розвивалися комп'ютерні мережі провідних технічних університетів та інших освітянських закладів. Удосконалювались канали зв'язку з іншими інформаційними мережами. Було створено близько 100 нових веб-серверів з науково-освітньою інформацією [6, с. 36].

Дослідивши стан української науки у досліджуваній період у контексті фінансування і матеріально-технічного забезпечення, можна дійти таких висновків. Політика так званої наздоганяючої модернізації, яка набула поширення наприкінці 80-х-початку на 90-х років на пострадянському просторі, у тому числі й в Україні, не сприяла вирішенню ключової проблеми сучасного світового процесу – забезпечення сталого розвитку та зближенню на цій основі країн за життєвим рівнем народу. Економіка України у цей період знаходилась у системній замкнутості. Помилковість прийнятої на старті реформ моделі ринкової трансформації полягала в оцінці України як держави нерозвинутої не лише з економічної, а й з науково-технічної і технологічної точок зору, що з цього випливали.

В Україні тоді не була належно розроблена і удосконалена нормативно-правова база науково-технічної і дослідної діяльності, фінансової і організаційної підтримки науки. При трансформації, а, навіть, фактичній перебудові економічних відносин як у науковій сфері, так і у країні в цілому, у процесі створення нормативно-правової бази не враховувалися негативні

наслідки економічних процесів. Таке становище обумовлювалось недостатнім науковим вивченням та обґрунтуванням проблем, які постали перед нашою державою.

Обсяги фінансування наукового процесу протягом всього періоду постійно скорочувалось і становило 0,28 % ВВП у 2000 р., що у 6 разів менше, ніж було встановлено Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність». За досягнутих обсягів фінансування наукових досліджень, практичному ігноруванні при цьому витрат, необхідних для здійснення інноваційного циклу, наука значною мірою виявилась затратною галуззю економіки і не в змозі була здійснювати свою природну функцію відтворення матеріально-технічної бази вітчизняного виробництва.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо таких висновків. Зменшення обсягів фінансування негативно відзначилося на всіх сферах науки, у тому числі на стані матеріально-технічної бази. Економічна динаміка не набула сучасної постіндустріальної спрямованості. Відбувся демонтаж відповідного потенціалу розвитку, до запровадження стандартів країни, яка спеціалізується на обслуговуванні потреб постіндустріального центру. Матеріально-технічне забезпечення української науки, ще було не в змозі відповідати сучасним науковим стандартам, гальмувало розвиток досліджень усіх рівнів і примушувало науковців не стільки займатися науковим пошуком, скільки створенням більш-менш відповідних умов для здійснення наукових досліджень, що негативно відбивалося на якості наукового прогресу в Україні.

Література

1. Авдулов А., Кулькин А. О показателях развития науки // Проблемы науки. – 1998. – № 7.
2. Бесов Л. М. Науково-технічна політика в Україні. Минуле. Сучасне. Майбутнє. – Харків, 1997.
3. Бублик С. До аналізу проблеми фінансового забезпечення науково-технічної діяльності в Україні // Проблемы науки. – 1999. – № 8.
4. Економічний вимір розвитку науки в Україні: Зб. наук. пр. – К.: Інститут економіки НАН України, 1997.
5. Законодавство України про освіту та науку (за станом на 20 грудня 1999 р.). – К., 1999.
6. Звітні матеріали про діяльність Міністерства України у справах науки і технологій та Державного комітету з питань науки та інтелектуальної власності за 2000 рік. – К., 2001.
7. Історія Академії наук України 1918–1993 рр. – К., 1994.
8. Наука в Україні. Статистичний збірник. – К., 1996.
9. Наука та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. – К., 2001.
10. Наука України. Стат. зб. – К., 1997.
11. Терехов В. І., Шулежко М. Я. Бюджетне фінансування науки // Проблемы науки. – 1999. – № 11.

Слободян Н.В.

канд. істор. наук, викл. кафедри історії держави та права зарубіжних країн Київського національного університету внутрішніх справ України

Євроінтеграційний напрям зовнішньої політики України

В статье исследуются процессы формирования основных направлений и моделей реализации евроинтеграционной внешней политики Украины. Акцентировано внимание на основных моделях национальной идентичности украинской политической элиты. Анализируется перспектива партнерских отношений Украины и Европейского Союза.

The given article studies the processes of forming main trends and models for realization of Ukraine's Euro-integral foreign policy. It focuses on basic models of national identity peculiar to Ukrainian political elite. The author of the article analyses the prospects of partner relations between Ukraine and the European Union.

Ключові слова: європейська інтеграція, національні інтереси, політична еліта, євроінтеграційні амбіції, політична стратегія, політична ідентичність, геополітичні інтереси.

Питання європейської інтеграції України сьогодні є актуальною і комплексною проблемою. У сучасних реаліях процес євроінтеграції України прийнято розглядати в двох площинах: мікро- і

макросередовища. Комплексними складовими мікросередовища стали готовність української економіки та законодавства до прийнятих вимог і принципів в Європі, у цьому ж розрізі слід розглядати готовність української науки інтегрувати в європейське середовище за умови, що рівень цієї інтеграції не чинитиме шкідливий вплив на культурну сферу України.

Розглядаючи євроінтеграцію України, відзначимо, що достатньо сильними стали чинники зовнішнього впливу (макросередовище) на реалізацію українських євроінтеграційних ідей. Перш за все, каталізатором такого процесу виступила Росія. В той самий час досить важливо те, наскільки Європа готова прийняти Україну.

Зважаючи на останні політичні процеси в Українській державі («Помаранчева революція»), «українська проблема» стала однією з головних геополітичних проблем Росії. І не тільки тому, що Україна — найбільша у територіальному вимір країна в Європі і, відповідно, має ключове стратегічне положення відносно відразу кількох регіонів (Чорноморському, Північнокавказькому, Центральноевропейському, Балканському). А враховуючи, що населення України лише у кілька разів менше за російське, та беручи до уваги, що чималий інтерес для Росії становить український промисловий і технологічний потенціал, і як основний чинник те, що Росія найуразливіша в стратегічному, зокрема, військовому, відношенні саме з української території, то позиція російського уряду стає зрозумілою.

Разом з тим, головна проблема полягає у тому, що саме російсько-українські відносини і тип субординації цих держав один до одного фактично визначають ідентичність самої Росії, на що більше десяти років тому вказував американський політолог, экс-радник з національної безпеки президента США Збігнев Бжезінський, наголошуючи, що без України Росія перестане бути євразійською імперією. [1, с. 61]. На користь цієї позиції слід навести кілька прикладів:

московське царство перетворилося на Російську імперію саме після переходу Гетьманської України під протекторат московського царя;

СРСР перестав існувати головним чином через позицію керівництва України;

СНД перетворилося на фікцію саме після того, як Україна не захотіла брати участь у більшості стратегічно важливих угод, а навпаки – спробувала консолідувати всі антимосковсько налаштовані пострадянські режими у блок ГУАМ.

Політичні процеси, які відбуваються нині в Україні, вказують на те, невизначеність зовнішньої і внутрішньої стратегії держави, про відсутність розуміння українською елітою суті загальносвітової глобалізації. Незважаючи на те, що Україна, по запевненню офіційної влади, остаточно і безповоротно здійснила свій вибір на користь «європейської» і «євроатлантичної інтеграції», ми вважаємо, що саме момент є «точкою біфуркації» вибору зовнішньої стратегії української держави і що від українського вибору найближчих кількох років залежатиме майбутнє не тільки України, а й у перспективі Росії, Східної Європи, всього євразійського простору.

На нашу думку, майбутнє України нерозривно пов'язане з європейською інтеграцією, оскільки останні зміни у політичному житті України відкрили перспективи якісно нових відносин з європейськими державами і європейським співтовариством у цілому. Принцип свободи слова, незалежності і плюралізму засобів масової інформації, чіткості і прозорості політичних процесів, форсифікації економічного розвитку держави дають реальну можливість істотно поглибити співпрацю України з європейськими політичними інститутами. Впровадження стандартів європейської демократії стало важливим напрямом діяльності нової української влади у політичних, соціально-економічних та інформаційних системах нашої країни. Саме рухаючись цим шляхом, на глибоке переконання президента України В. Ющенка, можна досягти в українському суспільстві повного розуміння європейського майбутнього України.

На думку автора, у геополітичному відношенні Українська держава може розвивати свою політичну стратегію у напрямі трьох політико-стратегічних моделей. Розвиток таких політико-

стратегічних моделей пов'язаний з різними типами зовнішньополітичної і міжнародно-правової ідентичності, з різною образністю самоототожнення і самовідчуття національної політичної еліти, з різними масштабами її стратегічного мислення тощо.

За умов глобальної організації політичних і макроекономічних систем, де суверенітет окремої «національної держави» з погляду геополітики є досить ефемерним і відносним, розвиток України в будь-якому з трьох напрямів можливий у рамках незалежної та суверенної Української держави. Отже, зупинимось на розгляді цих моделей детальніше.

Перша модель: ідентичність з Росією. Україна розглядається як провінція – периферійна частина континентальної імперії з центром у Москві або Петербурзі. Так само Україна розвивалася з середині XVII ст. аж до 1991 року (з невеликими перервами під час існування УНР у постреволуційний період). Цей шлях відносно продуктивний, оскільки не перетворює Україну на ворожу державу або «санітарний кордон» навколо Росії, не створює конфронтації по лінії Москва – Київ, але ослабляє волю до власного розвитку, знищує унікальні потенції іманентного українського відчуття буття, позбавляє самостійних претензій у сфері есхатологічних сценаріїв. Проте поза сумнівом є той факт, що зрештою «малоруська» ідентичність припускає регіоналістичне розуміння української культури і усікання сфер вживання української мови, відображає регіоналістичний масштаб геополітичного мислення: Україна сприймається світовою спільнотою як регіон або автономія в Російській імперії, що й покладено в основу сучасних теорій «неомалоросійства».

Друга модель: «Національна держава», побудована на ліберально-демократичній ідеології з елементами етнонаціоналізму. У функціонуванні цієї моделі Україна зберігає формальну незалежність, але реально стає ретранслятором західного політичного впливу, Україна з провінції перетворюється на колонію. Саме такий політичний розвиток української держави спостерігався з 1991 р. до 2005 р. (до періоду президенства В. Ющенко). Логіка геополітичного розвитку така: Україна, що ідентифікує себе як «держава-нація», неодмінно стає «санітарним кордоном» — плацдармом Заходу та північноатлантичного альянсу навколо і проти Росії. Як би це не було гірко для української національної свідомості, але слід визнати, що всі ці роки у загальносвітовому та європейському геополітичному просторі Україні відводилася контрпродуктивна роль, тобто фактично роль сателіта чужої цивілізації.

На це, зокрема, звернув увагу своїх українських колег американський політолог, автор концепції «Зіткнення цивілізацій» Самуель Хантінгтон під час виступу в Інституті стратегічних досліджень при Раді національної безпеки і оборони України у жовтні 1999 р.

Ідентичність України як «держави-нації» припускає і відповідне відношення до української культури і мови: пріоритетними проголошуються не їх унікальність, універсальність та винятковість, а прагнення до стандартності, так званої вписуваності у загальноєвропейський і загальносвітовий культурний контекст, всляк підкреслюються елементи, що виникли під західноєвропейським впливом.

Якщо розглядати цю модель з теоретичних позицій, то така ідентичність повинна давати більше гарантій на збереження і розвиток культурних традицій, ніж «малоросійство», хоча на практиці все відбувається інакше. При збереженні подібного роду локальної геополітичної і вузьконаціональної культурної ідентичності Україна не зможе претендувати не те, що на роль регіонального лідера, а навіть і на рівноправного партнера.

Україна позиціонує себе виключно як «національна держава», а саме ця ментальність домінує у середовищі української політичної еліти, що останнім часом позбавляється як метафізичного, так і геополітичного вимірювання. У такій системі координат сам топонім «Україна» фактично розуміється як синонім «околиці» – несамодостатньої периферійної зони між самодостатніми цивілізаціями.

Обидва шляхи – і «малоросійство», і «держава-нація» — фактично є виразом політичного і духовного мінімалізму національної еліти: вона примиряється з власною роллю відомої, але не провідної сили. Така національна еліта сприймає Україну як об'єкт, але не суб'єкт міжнародних відносин незалежно від ідеологічних самонавіянь і пропаганди. Визнана установка не вимагає від неї наднапруги сил — це психологічна роль антропологічних мінімалістів, «молодших братів». Але якщо до 1991 р. роль «молодшого брата» Україні нав'язувала Росія, то тепер подібна субординація є результатом вільного вибору національної політичної еліти.

Розвиваючись «малоруським» шляхом або шляхом «держави-нації» Україна може зберегти свою національно-культурну і мовну ідентичність, але буде вимушена відмовитися від будь-яких претензій у сфері самостійних цивілізаційно-творчих пошуків. Відносно економічного розвитку, враховуючи слабку інноваційну і технологічну базу, Україна може посісти місце сировинного придатка Європи, виконуючи при цьому функції насичення європейського ринку якісними і дешевими виробничими напівфабрикатами та поставками дешевої робочої сили.

Перший і другий шляхи розвитку виходять з розуміння України виключно як об'єкту, але не суб'єкту геополітики: або як форпосту Росії перед світом західних «цивілізаторів», або як форпосту західної цивілізації перед безформним океаном східних азійських «варварів».

Третя модель: імперський шлях. Ця модель передбачає розуміння України як центру напруги культурно-цивілізаційних устремлінь східноєвропейської Ойкумени як «середина земля» Великого Євразійського Простору.

Слід наголосити, що сучасний імперіалізм відрізняється від колишнього насамперед різновидом «оборонної» свідомості за умов «зіткнення цивілізацій». У нинішньому глобалізованому світі справжній суверенітет можуть мати тільки ті держави, що мають єдиний «цивілізаційний знаменник», – релігію, етичні цінності, культурні моделі, загальнозначущі сакральні центри, історичну спрямованість, економічну впевненість, політичну та соціальну стабільність.

Український імперський сценарій припускає два протилежних варіанти ставлення до Москви. Перший — антимосковський: Київ розглядається як повна альтернатива Москві. Такий антимосковський києвоцентризм, побудований на русофобії і запереченні геополітичного значення Москви, пропонується, зокрема, ідеологами УНА-УНСО. Москва розглядається ними як ворожа сила, тому об'єднанню Великого Простору навколо Києва повинен передувати частковий або навіть повний розпад Росії.

Другий варіант — це розуміння унікальності як російського, так і українського історичного досвіду, що призведе до уявлення про взаємозалежність і складний симбіоз, про взаємодоповнення і взаємозалежність Москви і Києва.

«Духовна першість» України відзначається такими чинниками як первинність православ'я і православного чернецтва у східних слов'ян, утворення навколо Києва стародавньої держави, Києво-Печерська лавра, мощі православних святих, храм Св. Софії, міфологема «Вічного Граду», а також ключова роль на стратегічній карті Східної Європи. Відсутність державно-вольової першооснови виявилася, зокрема, у відмові України від ядерного статусу в 1993–1994 рр. і в повній ліквідації ядерної зброї, арсенал котрої за сумарною потужністю був третім у світі.

Епоха на межі століть пред'являє нові вимоги для суб'єктів геополітики. Імперіалізм є феноменом не стільки політичного буття, скільки громадянської свідомості. Імперія і «національна держава» – це два різних типи розуміння ролі держави у світовій історії, це різні ментальні установки національної еліти. Імперська держава вимагає від кожного члена суспільства внутрішньої напруги, духовного максималізму, і є відмовою від провінціалізму (географічного, духовного, економічного, політичного) на користь провіденціалізму, тобто відчуття власної відповідальності за суспільство, свою націю і державу.

Український імперіалізм – це не комбінації з суверенітетом України. Це перш за все – самовідчуття еліти і народних мас. Це претензія на духовну, а у віддаленій перспективі, – на політико-економічну першість у Європейському співтоваристві.

Україна в геополітичному просторі є найбільшою пострадянською державою, що успадкувала основні специфічні риси радянського господарського і соціально-політичного устрою. Йдеться не тільки про стереотипи масової свідомості, що укорінилися у радянському минулому, а й про численні пережитки радянського суспільного устрою, про особливу партійно-господарську «генетику» еліт, про слабке укореніння у свідомості мас і у політичній практиці норм демократії і пошани до демократичних інститутів та цінностей.

До початку президентської кампанії 2004 р. для України, як і раніше, залишалося відкритим питання про вибір стратегічних орієнтирів політичного розвитку. Це відрізняло її від більшості інших пострадянських держав, які обрали шлях або послідовної інтеграції у західне співтовариство (як, наприклад, країни Балтії), або, навпаки, рішучого демонтажу всіх більш менш значущих елементів демократії та вільного ринку (країни Середньої Азії, Азербайджан, певною мірою – Білорусь). Разом з тим, незрозуміло було і те, в яких політичних формах здійснюватиметься подальший розвиток України: або вона збереже прихильність ліберальним цінностям, або повернеться до авторитаризму.

Разом з тим, механізми консолідації еліт в Україні залишалися не жорсткими: вони базувалися, як правило, на тіньовій угоді еліт, що забезпечувала їм ефективний контроль над суспільством та доступ до матеріальних благ.

Одна з причин такої «нежорсткості» – відсутність в українській масовій свідомості потреби у сакралізації верховної влади. Як перший, так і другий українські президенти (Л. Кравчук, Л. Кучма), прийшовши до влади як компромісні фігури, не могли претендувати на роль харизматичного лідера нації. Хоча парадоксальним чинником було те, що обидва вони отримали від виборців мандат на національно-державне будівництво, але при цьому при соціологічному опитуванні населення більшість респондентів висловили ностальгію за СРСР і виступили проти відділення від Росії [5, с. 11]. Зворотнім боком цього явища стала слабкість президентської влади і державності у цілому, що в кризових ситуаціях серйозно позначалося на внутрішньополітичній стійкості України до 1998 р., а потім – надмірному авторитаризму.

Всупереч колишній практиці компромісу і тіньової змови еліт, політичні зміни в Україні наприкінці 2004 р. опинилися підпорядковані чиннику революційної доцільності. Революційна легітимація виявилася вирішальною умовою отримання президентської влади, а примусова консолідація еліт – засобом політичної стабілізації суспільства. «Помаранчева революція» відкривала національно орієнтованій бюрократії можливість по-новому збудувати вертикаль президентської влади, при цьому більш виразно врахувати її власні інтереси.

Разом з тим, відзначимо, що геополітичне розмежування українського суспільства у ході президентської кампанії 2004 р. на прибічників В. Ющенко, які були представлені переважно Заходом та Центром України та прибічників В. Януковича, що були представлені Півднем та Сходом України, не випадкове.

Унікальне геополітичне положення, прагнення до національно-державного самовизначення, набуті в процесі розпаду СРСР стали головними формоутворювальними елементами українського політичного життя. І у результаті ідея національно-державного суверенітету стала основним джерелом ідейного і соціально-політичного розмежування в Україні. Таке жорстке розмежування відтіснило проблеми, пов'язані з ліберально-ринковими змінами і соціальним розшаруванням на другий план. Ключовою передумовою стали фундаментальні геополітичні і геокультурні «розколи» у суспільстві, обумовлені історичним формуванням українського соціуму і отриманням ним державності.

Пострадянський розвиток України пройшов за умов глибокої соціокультурної кризи, пов'язаної з руйнуванням колишньої радянської, ідентичності і пошуками нових ціннісних орієнтирів та норм соціальної регуляції. Серед цих орієнтирів основними є, з одного боку, Захід, з іншого, – національна, тобто слов'янська традиція.

Ставлення до Заходу, до його базових цінностей та інституційного досвіду, співвідношення власних успіхів і невдач з досягненнями й суперечностями західної цивілізації мали надзвичайно важливе значення в ході здійснення соціально-політичних трансформацій на всьому просторі колишнього СРСР. Вони і сьогодні є одним з ключових чинників соціокультурної еволюції України. Поєднання прозахідних настроїв, що посилюються серед українців, і проросійських (або, скоріше, прорадянських), що зберігаються, формує напружене поле конфліктуючих ідентифікаційних моделей.

Українська держава не могла відбутися раніше, оскільки політична еліта не змогла знайти баланс інтересів між Сходом і Заходом країни, на сьогодні українська еліта знаходиться на етапі свого становлення.

Українська політична еліта відрізняється від європейської, перш за все, тим, що там статус елітних верств суспільства визначається не стільки якістю здобутої освіти, знаннями і компетенцією, скільки ієрархічними повноваженнями і накопиченим капіталом. Українська політична еліта має іншу генетику. Вона об'єднує у собі, з одного боку, партійно-комсомольську і господарську номенклатуру минулого, з іншого, – нову господарську еліту, яка накопичила первинний капітал не прозоро завдяки зрощенню з державною бюрократією. Обидві частини політичної еліти відірвані від інтелектуальних основ розвитку суспільства і не можуть бути щирими перед суспільством.

Інтелектуальна обмеженість української політичної і економічної еліти не дозволяє їй мислити у масштабах суспільства і діяти в його інтересах. Вона в основному турбується про задоволення власних ситуативних інтересів. І це не дозволяє їй бути послідовною у своїх діях. Але в той самий час необхідно з розумінням ставиться до причин незрілості еліти, оскільки практично вся історія України, і, насамперед, ХХ ст., супроводжувалася перманентним знищенням української політичної еліти як такої.

Повертаючись до проблеми євроінтеграційних амбіцій української еліти, відзначимо, що останнім часом вони достатньо чітко простежуються в економічній площині. Підкреслимо, що розвинуті країни займаються випуском високотехнологічної інтелектуально ємкої продукції, а периферійним державам відводиться роль забезпечення цих країн продукцією індустріального циклу. Хоча сьогодні в Україні на високому технологічному рівні працює авіаційна і суднобудівельна промисловість. У цілому українська економіка орієнтована на експорт.

За останніми даними державного статистичного Комітету України, експорт продукції становить 60 % і це вказує на високу конкурентоспроможність України на зовнішньому ринку, у той самий час про небезпечну регіональну залежність від партнерів. Підтвердженням того є м'ясо-молочний конфлікт з Росією, у результаті якого російський уряд відмовився від українського експорту [5, с. 16].

Як бачимо, Україна не застрахована від регіональних криз, саме на це сьогодні є проблемою алармістського характеру, що потребує негайного вирішення.

Одним з серйозних успіхів України є те, що вдалося зменшити залежність українського експорту від російського ринку. У 1994 р. до Росії експортувалася більше половини українських товарів, а у 2003 р. – менше однієї п'ятої. У той самий час частка українського експорту в країни ЄС збільшилася за відповідний період з 10 до майже 20 %, а з урахуванням країн, що увійшли до ЄС у травні цього року, – до 34 %.

Враховуючи особливості геополітичного положення України і позитивну динаміку розвитку української економіки, президент В. Ющенко заявив, що стратегічний курс України спрямований на євроінтеграцію. Логіка вибраного курсу полягає не стільки у кінцевій меті – вступі до ЄС, а у русі до цієї мети. Україна може досягти своєї мети не раніше ніж через 15 – 20 років. За цей час Україні необхідно ліквідувати істотний розрив в об'ємах ВВП на одного жителя між Україною і державами – членами Євросоюзу. Українській економіці необхідно освоїти інноваційну, енергозберігаючу модель розвитку, побудувати громадянське суспільство. Знаходячись на перехресті складних геополітичних інтересів, Україна має лише один вектор виживання — відродження національної ідентичності, зміцнення своєї державності і свого економічного суверенітету та прагматична співпраця з Росією, США, Європою, що спрямована несамоперед на захист національних українських інтересів

Розвиток євроінтеграційних програм сприяє ефективній співпраці України у всіх спектрах політичної діяльності: реалізація стратегії ведення міжнародних відносин України і Європи на нові рубежі – інноваційна структура розвитку економічних інфраструктур, створення дієвої законодавчої бази, забезпечення свободи слова і плюралізму, загальнолюдських цінностей, при цьому збереження національної і культурної самобутності.

«Європейський вибір для України, – як стверджує Президент України В. Ющенко, – це не просто географічне поняття, а вибір європейської цивілізаційної моделі, моделі прогресу у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави. Україна має достатній потенціал, щоб здійснити прорив до нових технологій, нових економічних відносин, нових поглядів на якість і рівень життя, до соціокультурної європейської інтеграції України» [4].

Про активну позицію України та її прагнення увійти до європейського простору в найкоротші терміни вказує й те, що вперше на певний час за роки існування Української держави була введена державна посада віце-прем'єра з питань євроінтеграції.

Окрім цього, досить сильною підтримкою для євроінтеграційних амбіцій української еліти стала присутність на інавгурації Президента України представників європейських країн, зокрема, президентів Польщі, Австрії, Словаччини, комісара Європейської комісії з міжнародних відносин і європейської політики Бенета Ферреро-Вальднера, экс-держсекретаря США Коліна Пауела, Генерального секретаря НАТО Яапа де Хооп Схеффера, Генерального секретаря Ради Європи Тері Девіса.

Отже, підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку що Україна зайняла активну, динамічну позицію відносно вступу до Європейського Союзу і, у свою чергу, ЄС сприяє євроінтеграційним передумовам України.

Література

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 2003. – 256 с.
2. Какой будет евроинтеграция Украины? //Деловая неделя. – 2004. – 5 мая.
3. Пахомов Ю. Система ценностей по линии Восток – Запад как база коррекции евроинтеграции Украины //Політична думка. – 2002. – № 4. – С. 21 – 27.
4. Об евроинтеграционных планах Украины // www.president.org.ua
5. Парламентський вимір європейської інтеграції. Зб. мат. – К.: Норма-прінт, 2005. – 105с.
6. Lunden T. The Domain of Time Geography. A Focus on Political Geography. Europe Between Political Geography and Geopolitics/Ed. by Antonsich M., Kolossov V., Pagnini M. – P. 1. – Roma, 2001. – P. 269–278.
7. Pirie P.S. National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine. — Europe-Asia Studies, 1996. – Vol. 48. – P. 407–428.
8. Arel D., Khmelko V. The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine. //Harriman Review. – 1996. – № 1. – P. 81–91.
9. Hesli V., Reisinger, W. Miller A., Political Party Development in Divided Societies: The Case of Ukraine. — Electoral Studies. – 1998. – № 2. – P. 235–256.

10. Kubicek P. Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour, Europe-Asia Studies. – 2000. – № 2. – P. 273–294.
11. O'Loughlin J. The Regional Factor in Contemporary Ukrainian Politics: Scale, Place, Space, or Bogus effect? — Post-Soviet Geography and Economics. – 2001. – Vol. 42. – № 1.

Таборанський В.П.,

аспірант кафедри історії України

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

***Краєзнавчі музеї – дієві центри історико-краєзнавчої роботи
на середньому Подніпров'ї (90-і роки ХХ – початку ХХІ ст.)***

В статье анализируется деятельности краеведческих музеев Среднего Поднепровья в годы независимости Украины. Раскрыты основные направления их работы, сосредоточено внимание на обновлении содержания и форм краеведческой деятельности. Освещается вклад музеев в дело возрождения исторической памяти украинского народа.

The author of the given article analyses the activity of Museums of Regional Studies located in the Middle Dniper River region during the years of Ukraine's independence. There have been revealed main directions of their activity and it has also been focused on innovative content and forms of the regional studies activity. The museums' contribution made to the revival of historical memory of the Ukrainian people is shown as well.

Ключові слова: історико-краєзнавча діяльність, краєзнавчі музеї, відродження історичної пам'яті.

Важлива роль у процесі формування духовних основ суспільства належить провідним осередкам культури, серед яких активною краєзнавчою роботою відзначаються музеї. З набуттям Україною незалежності перед музеями постали нові можливості дослідження та популяризації минулого. Їх співробітники зосередили увагу на перебудові експозицій, відтворенні малодосліджених сторінок в історії краю, розробці нових форм діалогу з відвідувачем та пошуку шляхів подальшого розвитку і реалізації багатого потенціалу музеїв [1, с. 10]. Значний внесок краєзнавчих музеїв у справу відродження історичної пам'яті та культури українського народу у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. засвідчує необхідність аналізу їх роботи. Дослідження історико-краєзнавчої діяльності музеїв поглибить знання з історії українського краєзнавства, вивчення якої передбачене «Програмою розвитку краєзнавства до 2010 р.» та сприятиме подальшому розширенню масштабів роботи [2, с. 42].

Вивченню напрямів діяльності краєзнавчих музеїв України періоду незалежності присвятила кілька статей Р.Маньковська. Дослідниця виявила певні особливості у роботі музеїв на сучасному етапі, окреслила перспективи їх подальшої діяльності [1; 3; 4]. Окремі аспекти історико-краєзнавчої роботи музеїв на Середньому Подніпров'ї узагальнювалися їх науковими співробітниками. Зокрема, досягненням та проблемам у реалізації краєзнавчого потенціалу Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького (далі – ДІМ) приділила увагу Н.І.Капустіна, напрями просвітницько-виховної діяльності Черкаського обласного краєзнавчого музею (далі – ЧОКМ) з різними категоріями населення розкрила Т.І. Кайдалова [5–7]. Здобутки у краєзнавчій діяльності окремих музеїв регіону висвітлювалися учасниками наукових конференцій та авторами історико-документальних нарисів з історії музейних закладів [8–11]. Водночас, поза увагою науковців залишилися узагальнення та аналіз діяльності краєзнавчих музеїв на регіональному рівні. Це дослідження покликане розкрити основні напрями роботи краєзнавчих музеїв Середнього Подніпров'я, виявити специфічні риси у роботі на сучасному етапі, з'ясувати внесок музейних працівників у дослідження та популяризацію історії краю.

За роки незалежності на роботі краєзнавчих музеїв України та регіону зокрема, позначилося оновлення правової бази. Закон «Про музеї та музейну справу» (1995) мав на меті врегулювати суспільні відносини у галузі музейної справи та встановити правові, економічні, соціальні засади

наукового комплектування, вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури [12, с. 565]. Реалізація «Програми розвитку музейної справи на період до 2005 р.», затвердженої постановою уряду № 442 від 30 березня 2002 р., передбачала розширення музейної мережі, зміцнення матеріально-технічної бази, забезпечення охорони та збереження пам'яток, впровадження в діяльність музеїв сучасних автоматизованих інформаційних технологій [13, с. 195]. З метою подолання наслідків ідеологічного втручання у роботу музеїв їх співробітники розробили нові наукові концепції експозицій, втілення яких в життя позначилося на всіх напрямках краєзнавчої роботи музеїв.

Основними формами краєзнавчо-пошукової роботи музеїв було проведення археологічних розвідок та історико-етнографічних експедицій, збирання і придбання пам'яток у фізичних та юридичних осіб. Фінансова неспроможність музеїв організувати широкомасштабні розкопки компенсувалася проведенням археологічних розвідок [6, с. 32; 14, арк. 25]. Значні зусилля співробітників ЧОКМ спрямовувалися на збір археологічного матеріалу уздовж узбережжя Кременчуцького водосховища. Масштабами проведених археологічних експедицій у регіоні відзначався ДІМ. Тривала перерва у науковому етнографічному дослідженні краю обумовила у роки незалежності активне проведення експедицій, які вивчали культуру і традиції населення краю [15, арк. 25; 6, с. 32]. Внаслідок нестачі коштів зменшилася кількість придбаних експонатів. Серед дарів музеям переважали типові пам'ятки, хоча іноді зустрічалися і цінні експонати. Музейні надходження відображали широкий спектр історії краю, поміж яких переважали пам'ятки XIX – XX ст. Фонди ЧОКМ у 1997 р. збагатилися гербаріями рідкісних рослин, матеріалами археологічних розвідок, приватними листами і страховими документами селян с. Попівка Звенигородського району за період 1914 – 1924 рр., зразками одягу, взуття, меблів, музичних інструментів, плакатами та листівками [16, арк. 19]. До фондів Полтавського обласного краєзнавчого музею (далі – ПОКМ) у 1999 р. надійшли документи, пов'язані з мастком Кочубеїв у Диканьці, книги початку XX ст., речі народного побуту, нагороди та документи учасника Другої світової війни М.Є. Ганзі [17, арк. 28–30]. У 1994 р. фонди Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (далі – КОКМ) поповнилися творами мистецтва, документами, предметами побуту з колекції О.Б. Ільїна, яка перейшла у власність держави. Попри нестабільність річних обсягів надходжень експонатів до фондів простежувалася тенденція поступового збільшення музейних зібрань. У ПОКМ створено фонди української діаспори, вчених – фундаторів музею [10, с. 353]. Співробітники музеїв приділяли увагу збереженню фондів, здійснювали електронний опис музейних збірок [18, арк. 15; 19, арк. 14].

Необхідність кардинальних змін музейних експозицій перетворила науково-дослідний напрям роботи у пріоритетний. Відповідно до концепцій експозицій науковці розробляли окремі теми. Дослідження характеризувалися всебічністю розкриття соціально-економічної, політичної і культурної історії краю та хронологічно охоплювали період від кам'яного віку до сучасності. Активізувалися дослідження маловідомих сторінок історії національно-визвольних змагань, козацтва, голодомору та репресій на території краю, історії релігійних громад та краєзнавства [15, арк. 25; 20, арк. 4; 19, арк. 19; 21, арк. 18]. Науковці музеїв працювали над темами: «Національно-визвольний рух на початку XX ст.», «ОУН та УПА на Дніпропетровщині», «Література і культура краю доби фашистської окупації», «Життя населення краю в Українській державі П. Скоропадського» (ДІМ), «Полтавці на еміграції», «Історичні долі православної церкви на Полтавщині», «Голодомор та репресії на Полтавщині» (ПОКМ), досліджували постаті відомих особистостей в історії краю: Д. Яворницького, В. Вернадського, В. Докучаєва. Науковці вивчали життєвий та творчий шлях замовчуваних за радянських часів С. Петлюри, М. Тютюнника, Ю. Кондратюка, В. Доманицького, С. Подолинського. Зросла увага науковців до вивчення етнографії краю. Майже половина тем, які розроблялися працівниками ЧОКМ у 1992 р., були

присвячені культурі та побуту населення краю [22, арк.10]. Науковцями ДІМ вивчено писанки та мальовки у фондах, зроблено опис колекції тканин XVIII – XIX ст. Співробітники музеїв брали участь у написанні та коригуванні статей до «Зводу пам'яток історії і культури України», паспортизували виявлені пам'ятки, вели пошук поховань воїнів ВВв та жертв тоталітарного режиму, розшукували імена загиблих в документах архівів, брали участь в увічненні їх пам'яті [23, арк. 25; 19, арк. 21; 24, арк. 37]. Важлива роль музеїв у суспільно-культурному житті обумовила підготовку досліджень з історії музейної справи краю.

Відбулося поглиблення досліджень за рахунок активізації вивчення музейних колекцій. Шляхом каталогізації експонати вводились до наукового обігу, значно розширюючи джерельну базу досліджень з історії краю. Співробітники ДІМ у першій половині 90-х років XX ст. підготували та видали чотири каталоги про книжкове та архівне зібрання музею [8, с. 158]. Науковцями ПОКМ створено каталоги фондів С.Петлюри, В.Вернадського, видано збірник документів з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини, наукову та епістолярну спадщину Ф.Камінського [19, арк. 20; 21, арк. 19]. Результати досліджень відбилися в експозиціях, статтях, історичних довідках, текстах культурно-освітніх заходів.

Музеї виступали організаторами краєзнавчих науково-практичних конференцій, у доповідях та повідомленнях яких оприлюднювалися результати останніх досліджень, популяризувалися музейні колекції. Тематика конференцій спрямовувалася на розкриття актуальних проблем у дослідженнях минулого. Музеї провели конференції «Проблеми дослідження історії Черкащини 1920–1940-х рр.» (ЧОКМ), «Проблеми вивчення історії козацтва Лівобережної України», «Україна: державотворчі процеси новітнього часу», наукові читання до річниць С.Петлюри, краєзнавця М.Гавриленка (ПОКМ) [16, арк. 12; 17, арк. 15]. Систематичністю проведення конференцій відзначався ДІМ. Працівники музеїв брали активну участь у конференціях, які проводили інші установи.

Кількість одиниць виданої краєзнавчої літератури та регулярність виходу періодичних видань залежали від фінансових можливостей музеїв. ДІМ за наслідками проведених конференцій періодично видав наукові збірники «Вчений – подвижник», «Скарбниця ріднокраю», «З минушини Подніпров'я», «Регіональне і загальне в історії», «Музей і майбутнє». Результати археологічних досліджень ПОКМ знайшли відображення у випусках «Археологічного збірника Полтавського краєзнавчого музею», який виходив на початку 90-х років. Нерегулярністю відзначався вихід збірника «Краєзнавець Черкащини», що видавався ЧОКМ у співпраці з обласною організацією краєзнавців. Найбільш активні районні краєзнавчі музеї започатковували власні видання: збірник «Сторінки історії Миргородщини», журнал «Юр'ївський літопис», бюлетень «Прес-музей». На сторінках музейних видань розкривалися різноманітні аспекти минушини краю та історико-краєзнавчої роботи музеїв, популяризувалися музейні колекції, оприлюднювалася інформація про нові надходження музеїв. Серед рекламної продукції музеїв переважали буклети. Музеями видано буклети «Трипільська культура на Черкащині», «Партизани Черкащини» (ЧОКМ), «Полтавщина: сторінки історії», «Полтавський краєзнавчий музей» (ПОКМ).

Краєзнавчі музеї проводили методичну роботу по удосконаленню історико-краєзнавчої діяльності. На семінарах музейних працівників відбувався обмін досвідом роботи, обговорювалися важливі проблеми у роботі музеїв на сучасному етапі. Музеї здійснювали анкетування, ДІМ – соціологічні дослідження, що сприяло удосконаленню їх роботи. Співробітники обласних музеїв писали рекомендації, надавали консультації та практичну допомогу в реекспозиції державним та громадським музеям, перевіряли становище збереження експонатів, влаштовували показові заходи [24, арк.29 – 34; 14, арк.19 – 22; 15, арк.28]. Однак, за умов економічної кризи методична допомога державних музеїв громадським, мала низькі практичні результати.

Відповідно до оновлених концепцій експозицій музеїв регіону провели реекспозицію відділів історії краю. Недостатній рівень дослідження окремих тем та фінансові проблеми обумовили тривалість процесу перебудови експозицій. Періодично відкривалися нові експозиції «Полтавщина в часи Київської Русі», «Техногенна катастрофа ХХ ст.» (ПОКМ), «Династія Симеренків», «Дніпровська флотилія в обороні Черкащини», «Трофеї війни» (ЧОКМ), відбувалося систематичне доповнення експозиційних розділів [25, арк.11; 16, арк. 15]. Розширилися розділи експозицій присвячені етнографії та матеріальній культурі до-радянських періодів в історії краю. Характерною рисою експозицій стала персоніфікація історії населених пунктів, минуле яких вони репрезентують [1, с.11]. Об'єктивно відображуючи минуле, музеї урізноманітнили тематику експозиційних розділів, акцентуючи увагу на висвітленні козацької доби, розвитку капіталістичних відносин у ХІХ – на початку ХХ ст., національно-визвольних змагань. Значних змін зазнали теми з історії краю ХХ ст., найбільш спотвореної радянською ідеологією. У центрі відображуваних історичних процесів постала людина та її діяльність. Відбувся перехід від формаційно-класової схеми історичного розвитку до всебічного відтворення минулого. Активне використання експонатів фондів дозволило широко відобразити в експозиціях особливості історичних процесів на території краю.

Занепад у роки незалежності системи туризму радянської доби обумовив орієнтацію музеїв регіону переважно на задоволення потреб місцевого населення [5, с. 263]. Постійно діючі експозиції виявилися неспроможними утримати стабільний інтерес населення, що зумовило згорання масштабів традиційних форм роботи. Якщо у 1997 р. ЧОКМ організовано для проведення лекцій 200 аудиторій (відвідало 4902 осіб), то у 2002 р. – лише 128 (відвідало 4104 осіб) [16, арк. 20; 23, арк. 13]. У ДІМ кількість екскурсій зменшилася з 9955 (1993 р.) до 5324 (2002 р.) [24, арк. 25; 20, арк. 24]. З 308 тис. відвідувачів ДІМ у 2002 р. лише 74 припало на екскурсії, решта була охоплена іншими формами роботи. За матеріалами наукових досліджень розроблялися нові тематичні екскурсії, вносилися доповнення до діючих. Зміни експозиції у ЧОКМ зумовили появу екскурсій: «Репресовані письменники Черкащини», «До 500-річчя козацтва на Черкащині», «Вільне козацтво на Черкащині» [22, арк.12; 23, арк. 17].

Значно активізувалася виставкова робота. Якщо у ЧОКМ у 1992 р. діяло 15 виставок, то у 2002 р. їх відкрито – 53. Протягом 1998 р. в ДІМ виставки відвідали 157 тис осіб, у той час як експозицію оглянуло лише 94 тис. [18, арк. 18]. За рахунок проведення виставок співробітники більш глибоко відтворювали сторінки історії краю, які тільки означувалися у постійній експозиції та компенсували тимчасову відсутність окремих розділів експозиції [6, с. 33]. Виставки відзначалися різноплановістю та змістовністю. Особливу увагу глядачів привернули виставки «Культура і побут Придніпров'я», «Блиск та романтика старовини», «Тії слави козацької» (ДІМ), «Смерть серед золотого колоса» (до 60-річчя голодомору), «Матеріальна та духовна культура Полтавщини ХVІІ–ХVІІІ ст.», «Полтавщина: до державності через тисячоліття», «Пам'яті С.Петлюри» (ПОКМ), «Сталінські репресії проти інтелігенції краю», «Історія Черкащини у 1917–1921 рр. На шляхах визвольних змагань» (ЧОКМ) [8, с. 158; 19, арк. 16; 21, арк. 23–24; 22, арк. 10–11]. Значну частину становили виставки творів сучасних митців, фотовиставки, виставки експонатів з інших музеїв [20, арк.22 – 24; 25, арк. 23].

Простежувалася загальна тенденція скорочення показників відвідування. Протягом десятиліття відвідування у ЧОКМ скоротилося з 170 до 150 тис. осіб, у ДІМ – з 391 до 308 тис. [22, арк.11; 26, с.15; 24, арк. 24; 20, арк.24]. Скорочення та нестабільність показників відвідування стимулювали музеї до розробки нових форм роботи з відвідувачем. Окремі музеї влаштовували дні безкоштовного відвідування, періодично розсилали інформаційні запрошення, проводили рекламу музеїв у пресі, на радіо та телебаченні. У 1998 р. ПОКМ підготовлено 32 передачі на радіо, 46 на телебаченні. Працівники ДІМ у 1993 р. підготували 12 сюжетів на радіо і 16 на телебаченні. У

засобах масової інформації популяризувалися результати наукових пошуків музейних працівників, висвітлювалася робота музеїв. Поширенню інформації про музеї у період незалежності сприяло використання Internet. Окремі музеї мали власні сторінки у світовій інформаційній мережі, де розміщували відомості про колекції, експозиції, історію музеїв [4, с.251]. Працівники музеїв використо-вували договірну форму роботи, яка передбачала організацію відвідування музею, виїзди співробітників на місця, залучали до проведення виставок у своїх стінах інші музеї. За роки незалежності зросла роль виїзних форм культурно-освітньої роботи. Впродовж 1991–2002 рр. кількість організованих ЧОКМ пересувних виставок збільшилася з 88 до 818 [15, арк. 24; 23, арк. 13]. Проведена робота зумовила поступове поліпшення показників відвідування на початку XXI ст.

Музеї широко використовували проведення тематичних вечорів, зустрічей з ушанованими земляками, круглих столів, тижнів музеїв і тижнів пам'яті, днів краєзнавства та днів музеїв [20, арк. 26; 27, арк. 29; 24, арк. 27]. Застосовувалися комплексні форми роботи. У рамках університету українознавчих студій (ПОКМ) відбувалися лекції, виставки, читання, зустрічі за участю науковців і краєзнавців. Під час традиційного свята «Чисті джерела» (ДІМ) вдало поєднувалися виставки, виступи самодіяльних колективів, демонстрація творчих здобутків майстрів краю. Більшість заходів приурочувалася до ювілеїв знаменних подій та відомих людей в історії краю. Урізноманітнілася тематика культурно-освітніх заходів музеїв, які поряд з традиційною тематикою висвітлювали малодосліджені сторінки історії краю, життєвий та творчий шлях видатних особистостей, імена яких замовчувалися протягом довгого часу. При проведенні музейних заходів широко використовувалися фотодокументальні матеріали, речові експонати, відбувалося прослуховування магнітофонних записів, перегляд слайдів та відеофільмів, що сприяло відтворенню духу минувшини [16, арк. 20; 24, арк. 35].

Системними формами роботи музеї охопили значну мережу освітніх закладів. Вони співпрацювали з обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти та навчальними закладами [24, арк. 29; 19, арк. 27]. Співробітники музеїв працювали за науково-освітніми програмами «Система роботи з різними категоріями населення музейними засобами» (ЧОКМ), «Музей – школі», «Музей – вузу» (ПОКМ), «Музей і діти» (ДІМ). У роботі з молоддю використовувалися цикли музейних занять, учбові екскурсії, факультативи, пересувні виставки, дні школи у музеї [15, арк. 26 – 27; 18, арк. 19; 27, арк. 28]. За рахунок роботи у навчальних закладах відбувалася підготовка молоді до відвідання музеїв. Проведена робота обумовила значний інтерес молоді до минувшини краю, що засвідчила перевага серед вікових груп відвідувачів учні шкіл та студентів. Окремі заходи проводилися музеями для ветеранів, військових, інвалідів, правоохоронців [23, арк. 12 – 14; 14, арк. 30].

Посиленню науково-дослідної та культурно-освітньої роботи музеїв сприяла їх співпраця з співробітниками наукових та культурно-освітніх установ, громадськістю краю. ЧОКМ у співпраці з Черкаським державним університетом ім. Б.Хмельницького і Інститутом історії України НАН України долучився до проведення Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» [11, с. 23]. ПОКМ спільно з обласним архівом на весні 1992 р. провели наукові читання пам'яті Ф.І. Камінського. У експонованій КОКМ виставці «З історії українсько-єврейських культурних контактів», окрім музейних колекцій його співробітниками були використані документи та рідкісні книги із колекцій обласних архіву, художнього музею, бібліотеки міського товариства єврейської культури, приватної колекції Р.Любарського [28, с. 3]. При багатьох музеях розгорнули свою діяльність організації Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Історико-краєзнавча діяльність ряду обласних краєзнавчих музеїв на Середньому Подніпров'ї отримала високу оцінку. За значний внесок у розвиток українського краєзнавства,

збереження і популяризацію унікальних пам'яток матеріальної і духовної культури колективи ЧОКМ, ПОКМ, ДІМ були удостоєні почесних звань лауреатів краєзнавчої премії імені Д.І. Яворницького.

У складному становищі перебували громадські краєзнавчі музеї, які не мали коштів на реекспозицію, ремонт, утримання штатних працівників. На Черкащині кількість діючих музеїв та музейних кімнат впродовж 1993–2003 рр. скоротилася з 313 до 287 [22, арк. 15; 23, арк. 26]. Подібна тенденція мала прояв і у інших областях регіону. Скорочення мережі громадських музеїв відбулося переважно за рахунок сільських музеїв, що пов'язувалося з реформуванням сільського господарства. Більшість закритих музеїв і музейних кімнат не відповідали вимогам часу і власне назві, оскільки створювалися за радянського часу планово та без врахування історичної значимості місцевості і накопиченого краєзнавчого матеріалу. Краєзнавцям загалом вдалося зберегти музеї з відповідним рівнем та оригінальними експонатами. Вкрай повільно відбувалася в них реекспозиція, знизилися показники проведеної просвітницької роботи. Створення нових музеїв на підприємствах та організаціях було рідкістю та здійснювалося переважно завдяки зусиллям останніх [22, арк. 15]. Новостворені музеї мали переважно галузеве спрямування.

На історико-краєзнавчій роботі музеїв регіону у 90-і роки негативно позначилося недостатнє фінансування. Музеї не завжди мали можливість оплачувати роботу співробітників, охорону музеїв та підтримувати належний рівень збереження фондів. Відсутність коштів порушувала плани побудови експозицій, стояла на перешкоді виданню краєзнавчої літератури [25, арк. 1; 6, с. 31]. Шукаючи виходу з скрутного становища музеї широко застосовували практику платних послуг населенню, залучали кошти спонсорів [16, арк. 22; 24, арк. 25].

Краєзнавчі музеї на Середньому Подніпров'ї у період незалежності відіграли роль дієвих центрів історико-краєзнавчої роботи. Долаючи наслідки ідеологічного втручання у діяльність музеїв за радянських часів, вони оновлювали зміст та форми краєзнавчої роботи. Співробітники музейних закладів створили неповторні експозиції, у яких всебічно відобразили минуле окремих місцевостей регіону. За складних економічних умов музеї поглибили дослідну та активно проводили культурно-освітню роботу з історії краю. Подальше удосконалення музейної складової у краєзнавчому русі Середнього Подніпров'я вимагає насамперед підвищення рівня громадського музейництва.

Література

1. Маньковська Р.В. Краєзнавчі музеї в дослідженні регіональної історії України //Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К. – Донецьк, 2001. – Вип.17. – С. 9–14.
2. Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року //Офіційний вісник України. – 2002. – № 24. – С. 42–47.
3. Маньковська Р. Краєзнавчі музеї – центри дослідження рідного краю //З непереможною правдою життя. – К., 2004. – С. 338–344.
4. Маньковська Р.В. Музеї України в інформаційному просторі: досвід і перспективи //Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип.10. – С. 243–254.
5. Капустіна Н.І. Роль музеїв у краєзнавчому русі //Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип.10. – С.261–264.
6. Капустіна Н.І. Роль музеїв у краєзнавчому русі на сучасному етапі //Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д., 1998. – Вип.1. – С. 29–34.
7. Кайдалова Т.І. Запрошує обласний краєзнавчий... // Краєзнавство Черкащини. – 2002. – № 6. – С. 109–113.
8. Стежар А.Н. Дніпропетровський історичний музей: минуле, сьогодення, перспективи //Регіональне і загальне в історії. Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ: Пороги, 1995. – С. 157–159.
9. Бушин М.І. Лисянському музею – 35. – Черкаси, 2003. – 108 с.
10. Білоус Г.П. Музей – скарбниця людського духу, історії //VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (Наукові доповіді та повідомлення). – К. – Харків: Рідний край, 1997. – Ч.1. – С. 350–353.
11. Черкаському краєзнавчому – 80 /Авт. П.П.Соса, В.М.Мельниченко. – Черкаси: Сіяч, 1998. – 68 с.
12. Закон України «Про музеї та музейну справу» //Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25. – С. 565–573.
13. Програма розвитку музейної справи на період до 2005 р. //Офіційний вісник. – 2002. – № 14. – С. 194 – 208.

14. Науковий архів Полтавського обласного краєзнавчого музею (далі – НА ПОКМ). – Оп. 11. – Спр. 3355. – 34 арк.
15. Науковий архів Черкаського обласного краєзнавчого музею (далі – НА ЧОКМ). – Оп. 1. – Спр. 406. – 28 арк.
16. НА ЧОКМ. – Оп. 1. – Спр. 448. – 23 арк.
17. НА ПОКМ. – Оп. 11. – Спр. 3597. – 36 арк.
18. НА ДІМ. Звіт про роботу ДІМ за 1998 р. – 27 арк.
19. НА ПОКМ. – Оп. 11. – Спр. 3313. – 36 арк.
20. НА ДІМ. Звіт про роботу ДІМ за 2002 р. – 38 арк.
21. НА ПОКМ. – Оп. 11. – Спр. 3751. – 36 арк.
22. НА ЧОКМ. – Оп. 1. – Спр. 413. – 15 арк.
23. НА ЧОКМ. – Оп. 1. – Спр. 479. – 26 арк.
24. Науковий архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького (далі – НА ДІМ). Звіт про роботу ДІМ за 1993 р. – 44 арк.
25. НА ПОКМ. – Оп. 11. – Спр. 3449. – 26 арк.
26. Черкаський обласний краєзнавчий музей: Фотопутівник. – Черкаси: Брама, 2004. – 16 с.
27. НА ПОКМ. – Оп. 11. – Спр. 3596. – 34 арк.
28. Збірка статей до 110-річчя музейної справи в області. – Кіровоград, 1993. – 44 с.

Чигирик І.І.,

*аспірантка кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Перші правила для студентів Університету Святого Володимира як джерело визчення соціально-правового становища студентства

В статті на основаних изученных источников и литературы даётся оценка первым правилам для студентов Университета Св. Владимира 1834 г. Значительное место отведено анализу других нормативных документов, которые обуславливали правовой статус студентов, таких как: Статут Университета Святого Владимира 1833 г. и инструкция инспектора студентов Университета Св. Владимира 1835 г.

Basing on the analysis of some investigated sources the author of the article gives her estimation to first rules assigned to the students of St. Volodymyr University in 1834. A significant part is devoted to other normative documents determining students' legal status like the Statute of St. Volodymyr University dated 1833 and instructions of students' inspector of St. Volodymyr University dated 1835.

Ключові слова: освіта, правила, студенти, Університет Св. Володимира, статут.

Одним із актуальних напрямів зовнішньої політики України є інтеграція у європейське співтовариство. Важливою складовою цього розвитку є приєднання до загальноєвропейського Болонського процесу. Ця структурна реформа вищої освіти враховує національні особливості освітніх систем. Вона гнучка, відкрита, поступальна. Одним із головних завдань Болонського процесу є забезпечення інтересів студентів, сприяння мобільності, гарантія високого рівня знань тощо. Саме тому, питання загальноєвропейського правового становища студентів вищих навчальних закладів, стають надзвичайно актуальними. Вітчизняна система освіти може запропонувати європейському співтовариству свої кращі традиції, доробки й досягнення.

У XIX ст., як і на сучасному етапі розвитку Української держави, студентство (як найбільш ініціативна і мобільна суспільна група), посідало чільне місце у громадсько-політичному житті, сприяло розвитку суспільної думки. Слід зазначити, що у XVIII–XIX ст. студентство сформувалося як окремий стан, який вирізнявся серед інших соціальних груп не лише обов'язками, а й закріпленими у законі правами. Це було характерним для станового устрою Російської імперії [12]. Деякі з положень визначених університетським керівництвом, що стосувалися вступу до вищого навчального закладу, а саме – атестату успішності, медичного свідоцтва, свідоцтва про народження залишається обов'язковим і сьогодні.

Цілком закономірно, що явища, які були започатковані у 30-х роках XIX ст. знайшли своє відображення у подальшому внутрішньому розвитку: в освітній та науковій сферах. Протягом 1834–1835 рр. відбувся процес становлення визначальних засад навчального процесу, що було зафіксовано у правових документах, які регламентували функціонування Університету Св. Володимира. Саме тому вивчення студентства як особливої групи суспільства, що постійно змінювалася за соціальним та кількісним складом, з певними правами і обов'язками у суспільстві становить серйозний науковий інтерес.

Проблеми взаємовідносин абітурієнтів і вузу в цілому, та правове положення студентів зокрема, можна прослідкувати через призму перших «Правил для студентів Університету Св. Володимира» 1834 р. та інших нормативно-правових документів, таких як: університетський Статут, інструкція інспектора студентів тощо.

Загалом, історія Київського університету та його вихованців є об'єктом вивчення впродовж багатьох років [2,8, 9, 17, 18, 22, 24], однак ніхто з дослідників, які вивчали історію Київського університету, не приділив належної уваги дослідженню правила для студентів та їх аналізу, які разом із Статутами та іншими нормативними документами визначали правовий статус студентства.

Першими дослідниками історії Київського університету були викладачі цього навчального закладу, представники університетської професури. Серед них можна виділити В.Я. Шульгіна, М.Ф. Владимирського-Буданова, В.С. Іконнікова, Є.В. Спекторського

У 1859 р. Рада Університету Св. Володимира доручила ад'юнкту В.Я. Шульгіну, до 25-річчя існування навчального закладу підготувати та видати «Историю Університета Св. Володимира» за перших 25 років його діяльності. Однак автор встиг опрацювати, як він сам зазначав, лише історію: «...первых пяти лет существования Университета с историческим отображением состояния просвещения в юго-западной России с половины XVIII века до открытия в Киеве университета»[7]. Характеризуючи діяльність Університету Св. Володимира у перші роки його функціонування, Віталій Шульгін присвятив побуту студентів один із розділів книги. У ньому автор здебільшого зосередив увагу на кількості студентів, які вступили до навчального закладу та вибули з нього за період 1834–1839 рр., визначив приналежність студентів до православного, католицького, уніатського, протестантського, мусульманського віросповідання, зробив розподіл студентів за походженням, з'ясував вплив початкового виховання на формування поглядів студентів. Слід відзначити, що нормативні документи, за якими визначалось правове становище студентів, залишилися поза увагою автора. Перевага при вивченні студентства, надавалася аналізу соціального статусу студентів та їхньому побуту. Здебільшого це був аналіз, що базувався переважно на особистих враженнях науковця. Проте і нині завдяки високому рівню інформованості автора, як очевидця, книга залишається однією з найавторитетніших публікацій, присвячених першим рокам діяльності Університету Св. Володимира.

Вдалою спробою наукового аналізу розвитку університетської освіти стала історія Київського університету М.Ф. Владимирського-Буданова[2]. Ця книга містила у хронологічній послідовності історію університету, у тому числі і передісторію його заснування; детальний розгляд викладення різноманітних наукових дисциплін, навчальних курсів.

Серед різних аспектів університетського життя, як і його попередник В.Я. Шульгін, М.Ф. Владимирський-Буданов виділив в окремий розділ студентство. Автор вдало, на нашу думку, проаналізував соціальний склад студентів, віросповідання, залежність студентів від органів державного та університетського управління, їх матеріальний стан. Одним з перших серед дослідників, які вивчали історію Університету Св. Володимира, автор звернув увагу на такі нормативні документи: університетські статuti, правила для студентів, інструкцію для інспектора студентів, якими визначались правовий статус студентства. Але зазначимо при цьому, що правила

для студентів перших років становлення університету автором не аналізувалися. Незважаючи на те, що деякі лакуни цієї роботи потребують заповнення, ми поділяємо думку істориків, що книгу можна визначити як одну з таких, що найбільш повно висвітлюють історію Університету Св. Володимира.

Подібна структура подачі матеріалу містилася також в історії Університету Св. Володимира за редакцією Іконнікова, де оглядово окреслювався загальний стан розвитку освіти і науки у навчальному закладі у часи царювання імператора Олександра III [22]. Студентство у цілому та правове становище студентів, зокрема, не стали предметом спеціального дослідження і у цій статті.

Особливо хотілося б відзначити науковий доробок Є.В. Спекторського «Столетие Киевского университета» [18], в якій автор вивчив і представив історію університету за 100 років (1834–1934). Дослідник оцінив роль університету не лише як академічного навчального закладу, а й наголосив на його ролі у суспільно-політичному житті країни. Автор наголосив: «...с основанием Университета Св. Владимира началась новая эра в культурной истории Киева и юго-запада России» [18, с. 23].

Для нас становить інтерес один із розділів цієї праці «Киевское студенчество», в якому Є.В. Спекторським, як і у попередніх виданнях, досліджувалася соціальна структура студентів, а саме: віросповідальна приналежність, соціальний склад, національність, чисельність. Крім того, автором наведені дані про кількість казеннокоштных і своєкоштных студентів, коротко проаналізований характер взаємовідносин студентів з університетським керівництвом, їхній побут. Подано також оцінку студентським рухам, участі студентів у світовій війні та революції 1917р. Що стосується аналізу нормативних документів, які були визначальними у регулюванні правового статусу студентів, вони залишилися поза увагою нашого дослідження.

Ще одна праця присвячена 100-річчю існування вищого навчального закладу у Києві, вийшла як і попередня, у 1935 р. Головним чином, у ній увага зосереджувалась на питаннях розвитку науки в університеті за 100 років [17], а саме, вивчалися такі проблеми університетського життя як доробки та досягнення таких провідних наук у навчальному закладі як математика, фізика, історія, біологія. У книзі автор також знайомить читача з історією зоологічного музею за перше сторіччя його існування, наголошує на ролі освіти у житті країни. На жаль, питання, що стосувалися студентства, не стали предметом спеціального дослідження цієї наукової розвідки.

Історіографія історії Київського університету радянського періоду представлена головним чином ювілейними виданнями. У фундаментальній історії Київського університету 1959 р. (до 125-річчя з дня заснування навчального закладу), лише третя частина матеріалу присвячена науково-освітній діяльності університету, життю професорів та студентів, решта – участі студентської молоді у революційно-визвольному русі [8]. Означена проблематика була тоді актуальною, тож не має нічого дивного у тому, що у цій статті питанням нормативної бази, ми не приділяли значної уваги.

Історія Київського університету видана у 1984 р. [9] і присвячена 150-річчю Київського університету, висвітлювала історію заснування, основні етапи діяльності, організаційну структуру навчального закладу. Як і у попередньому виданні, у вивченні дореволюційного періоду, головна увага зосереджувалась на суспільно-політичній і революційній активності студентства.

Подібний виклад матеріалу, представлений і у монографії Г.І. Марахова «Киевский университет в революционно-демократическом движении», яка також була видана до ювілею, а саме 150-річчя існування навчального закладу [11]. Зміст цього доробку, зводився лише до вивчення ролі Київського університету у політичному житті країни, участі викладачів та студентів у суспільно-політичному русі першої половини XIX ст. Правове становище студентів, як і нормативно-правові документи, які його визначали, не стали предметом дослідження автора.

Підготовка наведених та інших подібних видань була пов'язана з ювілейними датами навчального закладу, що надавало їм офіційності. Студентство у таких виданнях якщо і розглядалося, то лише як складова частина революційного руху. Серед нормативно-правових документів, які аналізувалися, дещо більше зверталася увага на університетські статuti. Правила для студентів розглядалися лише побіжно і стосувалися загалом, більш пізнього періоду. В цілому, названі вище праці радянського періоду не втратили свого наукового значення і сьогодні як зібрання великого фактичного матеріалу.

У 90-х роках ХХ ст. в українській історіографії з'являються спеціальні дослідження з історії Київського університету. Зокрема, процесу формування та розвитку історичної освіти Київського університету другої половини ХІХ ст. присвятила свою монографію О.О. Тарасенко [21]. Автор проаналізував умови й особливості процесу становлення історичної освіти та науки у Київському університеті, досліджено діяльність вчених цього навчального закладу, їх внесок у розвиток історичної науки. Але на жаль, спеціальний розділ, який стосувався б студентства, у цій монографії відсутній.

Більш повно до вивчення студентства підійшла у своїх дослідженнях Т.А. Стоян [20]. Використавши велику джерельну базу, та проаналізувавши наявну літературу, автор дослідила стану структуру, чисельність, національну та віросповідальну приналежність, правове становище студентів Харківського, Київського та Новоросійського університетів другої половини ХІХ ст. У статті «Правове становище студентів університетів України в ІІ пол. ХІХ ст.» [19], серед нормативних документів, якими визначалося правове становище студентів, дослідниця виділяє і правила для студентів. Але, як бачимо із зазначених публікацій, ця авторка поставила завдання простежити закономірності правового становища студентів у цілому, з огляду на аналіз деяких положень університетських правил Харківського, Київського та новоросійських університетів другої половини ХІХ ст. Це дає нам підстави звернути увагу на недостатнє вивчення правового становища студентів у перші роки діяльності Університету Св. Володимира.

Останнім часом спостерігається тенденція дослідників до більш об'єктивного розгляду університетської освіти у цілому та студентства зокрема. Однією з найкращих наукових праць, присвячених формуванню університетської освіти, стала монографія Ф.О. Петрова [13] «Формирование системы университетского образования в России». У цій праці, один з томів якої присвячений студентству (дослідження проводиться через призму Московського, Дерптського, Харківського та Київського університетів), проаналізовані соціальний і етнічний склад студентства, урядова політика щодо студентства, її позитивні й негативні наслідки. На превеликий жаль, повної інформації про правовий статус студентів у цій змістовній праці також не має.

Окремі аспекти розвитку вищої освіти в Україні, у тому числі Київського університету, аналізувалися у дисертаційних роботах Н.М. Левицької [10], О.Д. Пташного [16], Е.А. Писаревої [14]. Значну увагу автори цих досліджень приділили організаційно-правовим основам діяльності університетів, але проаналізовані матеріали, як і у названій вище праці Ф.О. Петрова, присвячені лише історії діяльності кількох університетів, що унеможливило повноцінно розкрити роль нормативно-правових документів окремого університету, у тому числі Університету Св. Володимира. Авторами дисертаційних досліджень введені до наукового обігу ретельно підібрані та проаналізовані архівні документи, наведені нові факти, що надає їм змістовність і актуальність.

Отже, навіть вибіркового огляду історіографії теми засвідчує про широкий інтерес до історії Київського університету загалом та її студентів, зокрема. Тема «Студентство» вивчається багато років, але одне з найцікавіших та важливих питань – правила для студентів Університету Св. Володимира (через які, на нашу думку, можна простежити правове становище студентів) залишається недостатньо вивченим. Перші правила для студентів університету Св. Володимира взагалі не стали об'єктом спеціального дослідження, що визначає актуальність цієї теми. У

результаті пошукової роботи у Державному архіві м. Києва нами були виявлені перші правила для студентів Університету Св. Володимира, що датуються 1834 р. Враховуючи їх наукову значущість, автор поставила за мету на підставі всебічного історичного аналізу правил 1834 р. та інших нормативно-правових документів визначити їх місце й роль у житті університету та його вихованців.

30 жовтня 1833 р. міністр освіти С.С. Уваров звернувся до Миколи I з поданням у якому висловив міркування про відкриття вищого навчального закладу у Києві. Наказ Сенату від 8 листопада 1833 р. про заснування цього університету передбачав «начертать ныне же» [15] його Статут. Саме у цьому документі були викладені основні положення щодо організації і діяльності навчального закладу.

Міністр народної освіти С.С. Уваров так сформулював «внушённые опытом улучшения», внесені до Статуту Київського університету, що був затверджений 25 грудня 1833 р.: «...судопроизводство университетское над своими членами уничтожено; власть попечителя и влияние министра определены в ясных границах; хозяйственная часть отделена от учебной; постановлены строгие экзамены для всех, допускаемых к университетским лекциям; юридические науки распределены по Своду Законов; курс университетский определен на 4 года; внутренняя полиция вверена особому, не из учёных, чиновников. Вообще всё движение управления внутреннего приспособлено к видам правительства о точном и неразрывном наблюдении за духом и ходом высших учебных заведений» [23, с. 244].

За Статутом 1833 р. Університет Св. Володимира підлягав не лише владі міністра народної освіти, а й попечителя навчального округу. Внутрішнє управління університетом належало Раді, де «...под председательством Ректора присутствуют все Ординарные и Экстраординарные Профессоры» [3] (§10), а всі справи вирішувалися за більшістю голосів. За рівності голосів перевагу мав голос ректора. Рада розглядала такі питання: «...избрание Ректора, Деканов, Профессоров, Адъюнктов, Почётных членов и Корреспондентов, определение и увольнение учителей и других чиновников как в Университете, так и в училищах его Округа. Полугодичное распределение курсов и времени преподавания в Университете» [3] (§ 15) тощо.

Окремий розділ Статуту окреслював повноваження ректора. Але звертає на себе увагу те, що термін перебування на посаді ректора у Київському університеті обмежувався лише двома роками (§ 16), у той час як в інших російських університетах він досягав трьох років, а у майбутньому Статуті російських університетів планувався чотирирічний термін. Навчальний цикл в університеті поділявся на півріччя (семестри), за якими відбувався розподіл дисциплін, що вивчалися. Час між семестрами відводився на канікули («вакації») – літні з 10 червня по 22 липня і зимові з 20 грудня до 12 січня. В університеті встановлювався чотирирічний термін навчання, яке здійснювалося на філософському і юридичному факультетах.

Всі вступники склали іспити призначеному ректором «особливому комітетові з професорів», що включав членів Ради, призначених ректором і запрошеного професора богослов'я. Студенти іспитувалися наприкінці кожного року і перед закінченням університету. Для заохочення студентів до наукових занять щороку оголошувалися теми наукових праць на здобуття золотих і срібних медалей [3].

Отже, якщо в університетському Статуті були викладені загальні вимоги і положення до студентів університету, то правила для студентів, конкретизували ці положення. За словами декана історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира М. Бубнова: «Правила – это законные основы, на которых покоится учебный порядок историко-филологического факультета Университета Св. Владимира» [1].

26 червня 1834 р. Рада сформувала головні засади прийому до університету. «Правила для принятия студентов в университет» було надруковано і затверджено попечителем [5]. За цими

правилами всі бажаючі вступити до університету повинні були витримати попередні екзамени, «...при чём одобрительные свидетельства Гимназии принимаются в особое уважение, и дают право представить на экзамен немедленно и прежде прочих» [5]. Предметами іспитів були дисципліни, що входили до складу курсу гімназій, а саме: Закон Божий, граматики, логіка, іноземні мови, географія, фізика. Студент, розпочавши слухання лекцій в одному з університетів Російської імперії, змінивши місце проживання, мав право закінчити цей самий курс в Університеті Св. Володимира «...и обратно, с зачётом времени пребывания в первом из сих заведений в число лет, определённых для окончания полного курса, если причины побудившие его оставить Университет, в коем прежде обучался, будут уважены Попечителем, и если по предварительном испытании, представит вполне одобрительный от того Университета Аттестат» [5].

Крім студентів, що вчилися за власний кошт, правилами 1834 р. передбачалось навчання 50 осіб за рахунок казенного утримання, у тому числі 26 –призначалися на вчительське звання і 24 – у цивільні чиновники. Окрім казеннокоштных студентів в університет приймалися «...и пансионеры, с платою за полное своё содержание 800 рублей ассигнациями в год, на правилах, для Благородного Пансиона при Киевской Гимназии постановленных» [5]. Час прийому в університет визначався за правилами з 1 липня до 15 серпня. Вступники подавали такі документи: метричне свідоцтво про народження, свідоцтво про походження, атестат успішності, медичну довідку. Бажаючі бути зарахованими до казеннокоштных студентів чи пансіонерів, «...должны представить также докторское свидетельство о бывшей на них натуральной или прививной оспе» [5].

Вступивши до університету, студенти зобов'язані були неухильно і чітко виконувати всі порядки, встановлені вищою владою і університетським керівництвом. Таку дисципліну мали забезпечувати «Правила студентам и слушателям Императорского Университета Св. Владимира» затверджені і видані Радою у 1834 р. [6]. Згідно з положеннями визначеними правилами, студенти, обравши один із факультетів університету, зобов'язані були відвідувати навчальні дисципліни без пропусків; у вільний від лекцій час вони мали право слухати предмети на інших факультетах.

З початком лекцій студентам заборонялося входити до аудиторії. Приходити до університету у призначений час «вменяется в непрременную обязанность» [6]. За правилами кожен неділю і святкові дні студентів зобов'язували ходити до церкви та складати Святе Причастя, «...представляя о том инспектору свидетельства от своих наставников» [6]. У випадку хвороби чи іншої поважної причини, за якої студент пропускав лекцію, він повинен був повідомити про це інспектора.

Правилами також встановлювалися норми поведінки за межами університету. Їх вимоги поширювалися не лише на казеннокоштных студентів, а й на своєкоштных студентів та слухачів. Так, своєкоштні студенти і «...слушатели в домашней жизни своей должны сообразоваться с порядком, заведённым у студентов казеннокоштных» [6]. О 10 год. вечора, згідно з правилами, всі студенти мали перебувати у своїх квартирах. На випадок термінової відсутності необхідно було взяти дозвіл у інспектора. Обов'язково повідомлялося цьому зазначеному вище чиновнику і зміна місця проживання. У такому випадку підкреслювалося у правилах «...они обязаны немедленно о том извещать записками инспектора, означая новые свои квартиры с полною подробностью» [6].

Відвідування театрів і інших масових зібрань, а також виїзд за межі міста, дозволялося також лише за згодою інспектора. Крім цього, правилами передбачалося носіння встановленої для студентів форми. Усі студенти за межами «домов своих должны носить одежду по предписанной форме», зазначалося у документі [6].

Нагляд за виконанням правил, встановлених для студентів, від імені університету здійснювався університетською поліцією–інспектором студентів та його помічниками. Університет вимагав «...непрерывного и деятельного надзора, дабы достигнуть возможного

совершенства само-собою розуміється, що дисципліна внутрішня між студентами складає головне речучество в благосостоянні університету і начальство його зобов'язано приймати у водворенню сей дисципліни все мери законом предписанные» [25], зазначив Міністр народної освіти С.С. Уваров у циркулярних інструкціях попечителям навчальних округів. Зміст нагляд за студентами визначався Університету Св. Володимира визначався інструкцією для інспектора студентів, виробленою Радою університету від 9 листопада 1835 р. Нагляд, згідно з інструкцією, поділявся на моральний, навчальний, поліцейський та господарчий [4].

Отже, найперші роки діяльності Університету Св. Володимира, закладалися підвалини організаційно-правових засад навчального процесу, що знайшло своє відображення у різноманітних нормативних документах. Саме ці документи (університетський Статут, правила для студентів, інструкція інспектора студентів тощо) регламентували університетське життя, встановлювали правила і норми поведінки студентів, стали визначальними у наступні роки діяльності університету. Перший університетський Статут, як і перші правила для студентів, стали провідними для подальшого ходу університетського життя. Так, Статут Університету Св. Володимира 1833 р. став прообразом майбутнього Статуту російських університетів 1835 р., а на основі виявлених нами у Ф. 16 перших правил для студентів 1834 р., які вводяться до наукового обігу вперше, склалися, доповнювалися і перевидавалися правила для студентів у наступні роки діяльності Київського університету.

Література

1. Бубнов Н. Учебные правила и программы историко-филологического факультета Императорского университета Св. Владимира. – Киев, 1911. – 134с.
2. Владимирский-Буданов Н.Ф. История Университета Св. Владимира. – Киев, 1884. – 674 с.
3. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). –Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1а.
4. Там само. – Спр. 470а.
5. Там само. – Оп. 469. – Спр. 273 а.
6. Там само. – Оп. 276. – Спр. 341.
7. Там само. – Оп. 295. – Спр. 129.
8. Історія Київського університету, 1834 – 1859 / За ред. О.З. Жмудського – К., 1959. – 626 с.
9. Киевский университет, 1834 – 1984 /Под ред. М.У. Белого– Киев, 1984. – 203с.
10. Левицька Н.М. Студентство університетів підросійської України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: Автореф. дис...к.і.н. – К., 1998. – 16с.
11. Марахов Г.И. Киевский университет в революционно-демократическом движении. – Киев, 1984. – 117 с.
12. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (VIII–начала XX века): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2т. – СПб., 1999. – Т. 1. – С. 79.
13. Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. В 4 т. Т. 4: Российские университеты и люди 1840-х годов. Ч. 2: Студенчество. – М., 2003. – 464 с.
14. Писарева Е.А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії II пол. ХІХ ст. (на матеріалах України): Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Харків, 2001. – 20 с.
15. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – СПб., 1834. – Т.8. – № 5877–6684. – С. 648.
16. Пташний О.Д. Теорія і практика контролю результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів вищих навчальних закладів України у II пол. ХІХ ст. Автореф. дис. канд. педагог. наук. – Харків, 2003. – 24с.
17. Розвиток науки в Київському університеті за 100 років. – К., 1935. – 292 с.
18. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета Св. Владимира //ALMA MATER: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн./Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Кн.1: Університет Св. Володимира між двома революціями. – К., 2000. – С.22 – 70.;
19. Стоян Т.А. Правове становище студентів університетів України в II пол.ХІХ ст. //Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. – 1998. – №3. – С. 254 – 259.
20. Стоян Т.А. Студентство університетів під російської України в II пол. ХІХ ст. – К., 1998. – 28 с.
21. Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки в Київському університеті у 1834 – 1884 рр. – К., 1995. – 274с.
22. Університет Св. Володимира во времена царствования Императора Александра III 1881–1894 /За ред. Иконникова. – Киев, 1900. – 35с.

23. Рождественський С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802 – 1902. – СПб., 1912. – С.244.
24. Шульгин В.Я. История Университета Св. Владимира. – СПб., 1860. – 230 с.
25. Там само. – С. 64–65.

Автори номера

Антонченко

Тетяна Вікторівна,

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Баталова

Тетяна Анатоліївна,

аспірантка кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Боднарук

Олександр Миколайович,

студент аспірантури юридичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

Вербицька

Надія Анатоліївнич,

магістр факультету соціального управління Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Гаращенко

Людмила Петрівна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Год

Борис Васильович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

Гончар

Лариса Костянтинівна,

старший викладач кафедри соціальної роботи і практичної психології Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Гуляєва

Людмила Петрівна,

асистент кафедри фінансів та кредиту Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Дмитрушко

Вікторія Михайлівна,

аспірантка кафедри історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Довгань

Костянтин Геннадійович,

аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Додонов

Олег Володимирович,

старший науковий співробітник відділу оплати праці та доходів населення Державної установи Науково-дослідний інститут соціально-трудова відносин Міністерства праці та соціальної політики України; здобувач кафедри міжнародної економіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Журавель

Ярослав Володимирович,

здобувач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Клокар

Олег Олександрович,

аспірант кафедри економіки та підприємництва Білоцерківського державного аграрного університету

Козацька

Тетяна Юрївна,

викладач кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

Костенко
Оксана Олексіївна,

аспірантка кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

Кравчик
Валентина Кіндратівна,

доцент кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Лаврик
Галина Володимирівна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

Матових
Світлана Валеріївна,

аспірант кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Мельничук
Олег Анатолійович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Мех
Олег Андрійович,

кандидат економічних наук, докторант Центру дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАНУ

Мохнатюк
Ігор Олексійович,

аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Назаренко
Олена Аркадіївна,

старший викладач кафедри конституційного, адміністративного і фінансового права Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Ніколаєць
Юрій Олексійович,

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Новікова
Ірина Едуардівна,

аспірантка кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Носова
Євгенія Анатоліївна,

старший викладач кафедри фінансів та кредиту Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Онїщенко
Дмитро Володимирович,

аспірант кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Полушкіна
Тетяна Володимирівна,

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рогова
Наталя Василівна,

аспірантка Української академії банківської справи Національного банку України (м. Суми)

Слободян
Наталія Володимирівна,

кандидат історичних наук, викладач кафедри історії держави та права зарубіжних країн Київського національного університету внутрішніх справ України

Смагін
Володимир Леонтіювич,

доцент кафедри політекономії обліково-економічних факультетів Київського національного економічного університету

**Сташкевич
Юрій Анатолійович,**

*аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

**Таборанський
Володимир Петрович,**

*аспірант кафедри історії України Національного педагогічного
університету ім. М.П. Драгоманова*

**Тимашова
Ліана Анатоліївна,**

*кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

**Тур
Людмила Петрівна,**

*кандидат фізико-математичних наук, старший науковий
співробітник Міжнародного науково-навчального центру
інформаційних технологій та систем НАН України та Міносвіти
України*

**Фірсова
Світлана Германівна,**

*кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту
інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

**Чеберяко
Оксана Вікторівна,**

*кандидат економічних наук, доцент кафедри грошового обігу та
кредиту Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

**Чигирик
Інна Іванівна,**

*аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*